

Egyetemi doktori értekezés

Fülöp Zoltán

A GAZDASÁGI ÉLET MONOPOLIZÁLÓDÁSA A CSÁSZÁRI
NÉMETORSZÁGBAN AZ IMPERIALIZMUS KORÁBAN
1871-1914

Témavezető:

Dr.Hegyi András

Szeged, 1986.

Tartalomjegyzék

	oldal
Bevezetés	3.
I. A mezőgazdasági termelés	8.
1. A monopolizáció problematikája a mezőgazdaságban	8.
2. A mezőgazdaság fejlődése különös tekintettel a termelés, az árak, a rentabilitás és az eladósodás kérdésére	16.
3. A parasztgazdaságok	32.
4. Az állami agrárpolitika - önszabályozásra tett kísérletek	47.
II. Az ipar és a bankélet fejlődése	72.
1. A monopolizáció	72.
a/ A monopolizáció előzményei	72.
b/ A monopóliumok győzelme a kőszénbányászatban és a vasiparban	76.
c/ Az ellentétek és az ellentmondások kiéleződése a kőszénbányászatban és a vasiparban	81.
d/ Egyéb nehézipari ágazatok monopolizációja	86.
e/ A vegyipar és az elektromosipar monopolizációja	90.
f/ Monopolizáció más iparágakban	94.
g/ Monopolizáció és a bankok	96.
2. Az állami aktivitás növekedése a gazdasági életben	104.
a/ Fő tendenciák és a fejlődés szakaszai	104.
b/ A gazdaság állami szektorának bővítése	110.

c/ Az állam szabályozó tevékenységének fokozott előtérbekerülése	118.
3. Az egyes korszakok gazdasági tevékenységének főbb jellemzői	127.
a/ A "Gründerjahre" azaz a "gründölési láz" kora /1871-1873/	127.
b/ Az 1873-79-es gazdasági válság	134.
c/ Az 1879-1882-es fellendülés	145.
d/ A gazdaság fejlődése 1883 és 1893 között	148.
e/ A nagy depresszió kérdéséhez - 1873-1893/94	154.
f/ A 90-es évek új erőteljes fellendülése és a századforduló válsága	160.
g/ A háborút megelőző periódus és az imperia- lizmus ellentmondásainak kiéleződése	168.
Jegyzetek	183.
Irodalom	207.

BEVEZETÉS

A gazdaságtörténet fontosságát ugyan hangsúlyozzuk, mégis azt hiszem igen mostohán bánunk a történettudomány ezen ágával, noha a társadalmat átformáló, mozgó nagy folyamatok megértéséhez nélkülözhetetlen. A termelési mód, ezen belül a termelő erők és a termelési viszonyok a mindenkori társadalom gazdasági alapjaiként szolgálnak, s a társadalmi felépítményre gyakorolt hatásuk meghatározó.

A német gazdaság fejlődése az 1871-es birodalomalapítástól meredeken ívelt, mostmár ívelhetett is felfelé. Közismert, hogy a XX. század elejére - a XIX. század második harmadában végbement németországi ipari forradalom eredményeként - a világsíni Németország gazdasági téren Európában vezető szerepre tett szert. A kortársak büszkén vallották, hogy német földön több gyárkémény tört az ég felé, mint fa, - s valóban a Német Birodalom világ gazdaságban betöltött helye szerint közvetlen az USA után következett. Már a 70-es években messze megelőzte Franciaországot, s 1910-re immáron Angliát is.

E tárgykört a magyar történetírás meglátásom szerint nem súlyának megfelelő mértékben és mélységben dolgozta fel. A német gazdaság fejlődése mindamellett mégsem egészében fehér folt, gondoljunk csak pl. Berend T. Iván-Szuhay Miklós:

A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1945. c. egyetemi jegyzetere /"Tőkebeáramlás" c. fejezet/. A kérdéskörrel kapcsolatos elképzeléseink elsősorban a bank-, és hitelélet-

re korlátozódnak, emellett valamelyest érintik még az ipar problematikáját. A legkevesebb információval kétségtelenül a mezőgazdaságról rendelkezünk. Ezért is kezdem vizsgálódásaimat e problémakör egyes kérdéseinek felvázolásával.

A német mezőgazdaság, s főként a porosz kelet-elbai mezőgazdaság fogalmának hallatára mindenki joggal a lenini porosztas gazdálkodásra gondol. E gazdálkodási formának azért is tulajdoníthatunk központi jelentőséget, mivel Kelet-Európában, illetve Közép-Kelet-Európában elsősorban ezton folyt a földművelés. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy pl. a Balkánon, Albániában és Bulgáriában zömében paraszti, török eredetű törpebirtokot találunk, sőt nemhogy Németországon belül nem, de még Poroszországon belül sem kizárólagos a porosztas termelés. Vegyük példaként a Rajnavidékot, melynek számottevő része szintén Poroszországhoz tartozott, mégis a paraszti gazdaságok tulsulya érvényesült, nem is szólva Bajorországról, Bádenről, Württembergről, Weszfáliáról.

A disszertáció első részében, azaz a mezőgazdasággal foglalkozó fejezetben a következő témaköröket vizsgálom meg; a monopolizáció kérdése, a parasztság helyzete, az állami agrárpolitika, a mezőgazdaság "eladósodása" stb. Miért vált a német parasztság a junkerpolitika kiszolgálójává, bázisává, hatalmas tartalékává? Miért támogatta szavazatával a nagybirtokosokat a szociáldemokrata párt ellenében? 1913-ban így írt Lenin az 1912-es Reichstag választásokról: "... a szociáldemokraták a nagyvárosokban a szavazatok 49,3 %-át tudhatták magukénak, ezzel szemben a falvakban a voksok 3/5-ét /58,6 %-át/ a konzervatív pártok szerezték meg."¹

A mezőgazdaságból kiragadott néhány témakör persze koránt-

sem üleli fel a német mezőgazdaságot érintő problémák összességét. Mindössze egy-egy a századforduló Németországát szerintem leginkább foglalkoztató kérdést igyekeztem kiválasztani és nagyító alá venni. Igaz, e témák mindegyike egy irányba, a monopolkapitalizmus irányába mutat, de ebben a korszakban, az imperializmus korában e tendencia határozta meg a gazdasági élet egészét, így a mezőgazdaságot is. Bár a monopolkapitalizmust jellemző mozgásformák itt magától értetődően jóval árnyékoltabban, s korántsem olyan határfokkal jelentkeztek, mint az iparban.

A dolgozat második egységében a Németországban végbement világjelentőségű, az egész ipart magával ragadó áttörést, rendkívül dinamikus fejlődést szeretném az egyes iparágak, valamint az 1871-1914 közötti gazdaságtörténeti periódusok vonatkozásában feltérképezni. Ezzel párhuzamosan a monopolkapitalizmus kibontakozását megalapozó tőkemozgást is igyekszem figyelemmel kísérni, mely mindenekelőtt a bankélet átszervezésében, megélénkülésében öltött testet. A mezőgazdaság problematikájánál is szó esik a bankok szerepéről, a pénzeszközök áramoltatásáról, mindez azonban természetesen nagyobb súlyt kap az iparban, aholis a fináncsőke megjelenése új fejezetet nyit a tőkés gazdaság történetében.

Az ipar monopolizációjának felvázolása után az állam e szférában kifejtett közvetett, és közvetlen szabályozó, irányító tevékenységét, s végül a már említett ciklusok, időszakok gazdasági változásait, eseményeit mutatom be. A dolgozat súlypontja nem véletlen esett az iparfejlődés rekonstruálására, ugyanis a mezőgazdaság főbb problémáinak kifejtése mellett az értekezés célja a német gazdasági-, azaz az imperializmus korá-

ban elsősorban - ipari nagyhatalommá válás állomásainak nyomon követése, nem elhallgatva a már ekkor megmutatkozó vészterhes jeleket, melyek egyértelműen a háboru felé sodorták az egyre erősebb és agresszívabb Német Birodalmat.

Semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az 1871 és 1914 között lezajlott hatalmas gazdasági fellendülés politikai keretét a bismarcki "vér és vas" politika által teremtett Császári Németország - a Birodalom - képezte, s ez egyben meghatározta a fejlődés további irányát is. A nemzeti egységállam megteremtése kétségtelenül a kapitalista fejlődés emeltyűjévé vált. Ezt szolgálták az egységesített ipari-, kereskedelmi-, pénzügyi rendelkezések, törvények is. A Német Birodalom kikiáltása a burzsoázia világpiaci érdekeinek hatékonyabb védelmet jelentett, de ugyanakkor a munkásmozgalom kibontakozásának is kedvezőbb terepet nyújtott. Marx találóan jellemzi a német viszonyokat amikor "... parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind a burzsoáziától befolyásolt bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött, katonai önkényuralomról"² ír. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy "az új német államhoz megalakulása pillanatától kezdve a francia nép elleni hódító háboru, Elzász és Lotharingia elcsatolása, és a Párizsi Kommün vére tapadt."³ Bár ez a háboru német részről jogos, önvédelmi harcként indult. A birodalom-alapítással messzemenően a burzsoázia javára tolódtak el a gazdasági erőviszonyok, még akkor is ha ennek realizálása hosszabb időt vett igénybe. A junkerek azonban természetesen továbbra is a hatalom részesei maradtak, s különösen kedvezőtlen helyzetbe csak kivételes időszakokban pl. a Caprivi adminisztráció idején kerültek. A vilmosi Német Birodalom fokozatosan junker-burzsoá

imperialista állam képét öltötte magára.

E rövid bevezető után vegyük szemügyre tehát először a mezőgazdaságot, mely 1914-ben még mindig annyi embernek adott munkát mint a gyárpar, a kisipar és a bányászat együttesen, s a nemzeti jövedelem 26 %-a még ekkor is innen származott.

I. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

1. A monopolizáció problematikája a mezőgazdaságban

A kortárs források megállapítják, hogy 1914 előtt alig akadt olyan gazdasági ág Németországban, mely oly erős és közvetlen támogatást élvezett volna, mint a mezőgazdaság. A mezőgazdaság egészét tekintve azonban mégsem beszélhetünk ezen időszak alatt mindent átfogó monopolizációról. Bizonyos monopolizációs törekvések természetesen jelentkeztek, ezek azonban a mezőgazdasági termelésnek csak egy töredékét érintették. A kartellizációs, illetve a szindikalizációs termelés tehát nem tudott uralkodóvá válni. A monopolizáció igénye elsősorban a mezőgazdasági melléküzemágban előállított alkohol vonatkozásában merült fel. Bár az alkoholgyártás ténylegesen csak a mezőgazdasági termelés "peremén" jelent meg, a kor képehez mégis szervesen hozzátartozott. 1887 és 1913 között évente a megtermelt burgonya 5-8 %-ából, a buza és a rozs 2-3 %-ából égettek szeszt mezőgazdasági szeszfőzdékben. Ezen egyáltalán nem jelentéktelen mezőgazdasági mellékágazatban 1899-ben hoztak létre erős, a piacot is uraló, ellenőrző szindikátust a "Zentrale für Spiritusverwertung GMBH"-t, azaz az "Alkohol Értékesítő Központ KFT"-t.

1900 és 1903 között egy cukorkartell is létezett. Azonban az 1902. március 5-i brüsszeli egyezmény megszüntette a cukor-

kiviteli prémiumokat, s a cukorfinomítványokra vonatkozó vámot, mely eddig 100 kg-ra 20 márka volt, 4,80-ra csökkentette, s ezzel megszüntette a kartell piaci irányító pozíciójának legfontosabb feltételét, minek következtében a kartell felbomlott.

A "Spirituszentrale" azonban állami támogatással és II. Vilmos személyes pártfogásával kiépülhetett. Tagjainak száma 1899-ben már 4000 volt, 1909-re pedig a termelőknek csaknem 90 %-át fogta össze. "1901/02-ben Németországban mintegy 4,24 millió hektoliter szeszt állítottak elő"⁵, s e mennyiség 68 %-át a hat kelet-elbai porosz provincia mezőgazdasági burgonyafeldolgozó szeszfőzdéiben égették. Mivel a "Spirituszentrale" vásárlóira igen nagy nyomást gyakorolt, ezért az ellentétek hamar a felszínre kerültek. Ezt tükrözik a kereskedelmi kamarai jelentések, a kontradikciós tárgyalások, s nem utolsósorban az 1909-es Reichstag vita. Végülis 1909. május 11-én hozott ítéletet a "Reichskammergericht", azaz a "Birodalmi Kamarai Törvényszék" a "Spirituszentrale" szindikátus ellen morális kifogásokat hangsúlyozva /Verstoß gegen die guten Sitten/.⁶ A "Spirituszentrale" piaci uralma kétségtelenül a pálinkaadó állami szabályozásán alapult.

A pálinkaadó a legtöbb országban igen fontos bevételi forrásként szerepelt. Svájcban 1886-ban Oroszországban, 1894-ben foglalták törvénybe a pálinkafőzés állami monopóliumát, ám ezzel szemben a "legnagyobb európai országban gyártási és felhasználási adókat fizettek".⁷

1887-ben és 1909-ben Németországban is előterjesztették, hogy a pálinkafőzés legyen állami monopólium, de végülis lezavasták a tervezetet. Csak 1918-ban, illetve 1922-ben iktat-

ták törvénybe a pálinkafőzés állami monopóliumát.

1887. június 24-én a monopoltörvény helyett pálinkaadó-
törvényt fogadtak el abból a célból, hogy a tultermelést
ezuton is gátolni próbálják, növeljék az adókból befolyó jö-
vedelmeket, valamint a mezőgazdasági szeszfőzdéket ezuton is
privilegizálják. A már meglévő adók mellé bevezettek egy un.
gyártási adót is.

Az állam azonban "termelési hozzájárulás" címén bizonyos
összeget visszajuttatott a termelőkhez. A "termelési hozzájá-
rulást" elosztották az ország egész területére, de úgy, hogy
elsősorban a mezőgazdasági szeszfőzdéknek kedvezzenek. Eközben
az újonnan alapított ipari szeszfőzdék semmiféle "hozzájárulást",
azaz támogatást nem kaptak. 1909-ben a Reichstagban elhangzott,
hogy "a hozzájárulások" 71 %-át a kelet-elbai mezőgazdasági
szeszfőzdék szereztek meg.⁸ Ez alatt természetesen az uradalmi
szeszfőzdéket kell értenünk. Ennek következtében az ily módon
favorizált szeszfőzdék hektoliterenként 20 márkás extraprofit-
ra tettek szert. Az állam ezen adókedvezményét az ellenzék elő-
szeretettel nevezte "Liebesgabe"-nak, azaz szeretetadománynak.
Ez tehát azt jelenti, hogy az állam a junkereket a felhasználó-
k külön megadóztatásával is támogatta. A parasztnak ebből
nem származott különösebb hasznuk, hiszen nekik nem voltak
szeszfőzdéik.¹¹ 1909-ben Kelet-Poroszországban 275 szeszfőzde
működött, ebből azonban mindössze 5 ipari létesítmény, s ezek
is az évi összalkoholgyártásnak mindössze 2 %-át adták."⁹
Két szeszfőzde 20-50 hektár, négy pedig 50-100 hektárig terjedő
gazdasághoz tartozott." Valószínűleg ezek szövetkezeti vállal-
kozások lehettek. A fennmaradt 264 szeszfőzde, tehát a kelet-
porosz szeszfőzdék 96 %-a 100 hektárnál nagyobb birtokon funk-

cionált. Ezt még pontosíthatjuk, miszerint az üzemek 83 %-a 200 hektár feletti gazdaságok kezében volt.

Más állami manővereknél a kedvezményezettek számát korántsem szűkítették le ilyen mértékben. Pl. az agrárvámoknál vagy az olcsó vasuti díjsszabásoknál sem. Ezeket a parasztok is ugyanugy élvezték mint a junkerek. Nem véletlen, hogy a mezőgazdaság első monopolegyesületei - a cukorkartelltől eltekintve - éppen az alkoholgyártásban jöttek létre. Az alkohol igen jól klasszifikálható termék, egyértelműen meghatározható tulajdonságokkal rendelkezik, nem romlandó, könnyen eljuttatható a külföldi piacokra is stb. Ezenkívül az előállítók száma sem milliós, mint más mezőgazdasági termékek esetében. Ezt szolgálta az adótörvény, valamint az a tény, hogy a mezőgazdasági szeszfőzdék szinte kizárólag a nagygazdaságokra korlátozódtak. A burgonyaszeszfőzde üzemek kétséggel megemelték a kelet-elbai junkergazdaságok jövedelmét.¹⁰ Az e forrásból származó bevételek még a huszas években is jelentősnek tekinthetők. A junkerek egyöntetűen vallották, hogy a könnyű keleti talaj miatt elképzelhetetlen lenne áttérni az intenzív gazdálkodásra. E nézetüket az 1909-es Reichstag vitában is megfogalmazták: "... a könnyű keleti talaj csak burgonya és rozstermelést tesz lehetővé. A birtok nagyobb részben szeszfőzdékre utalt, ugyanis a burgonya élelmezési célra történő értékesítése igen nehéz, stb."¹¹ Ez az érvelés meglehetősen sántít, mivel az ugyanezen a talajon termelő paraszti üzemek relative nagyobb szarvasmarhaállománnyal rendelkeztek, tehát intenzívebben gazdálkodtak, s melyik paraszti üzemből találunk szeszfőzdét? "1907-ben a szarvasmarhaállomány 100 hektáronkénti megoszlása a mezőgazdaságilag hasznosított terü-

leteken a következőképpen alakult:¹²

1.sz. táblázat

Terület	Kiterjedés			
	2-5 ha	5-20 ha	20-100 ha	100 ha felett
A hat kelet-elbai porosz provincia, illetve Mecklen- burg-Schwerin	77	59	45	32
Poznan	71	56	47	29
Brandenburg-Berlin	67	55	37	26

A monopolizáció minden állami beavatkozás ellenére sem tudott behatolni a mezőgazdaság "tömegébe". Ez érvényes a junker üzemek termelésére is. A fő ok a koncentráció alacsony fokában rejlett. Ha a kisgazdaságokat is beleszámítjuk, akkor "1907-ben több mint 5,7 millió mezőgazdasági üzem létezett, s ezekben főállásban 9,6 millió ember dolgozott, azaz üzemenként átlagosan csak mintegy 1,7 fő."¹³ Ha ezekből az üzemekből kivonjuk azokat, amelyek piacra termelőként jönnek számításba, tehát az 5 hektárnál nagyobbakat, akkor még mindig 1,35 millió gazdaság marad, s ebből csak 23566-nak a területe haladja meg a 100 hektárt. A monopolizáció másik nagy akadálya az agrártermelés színvonalának igen alacsony volta, mely főleg az állattenyésztésben nyilvánult meg.

Mi jellemezte a termelő és értékesítő szövetkezetek piaci helyzetét? Egyes országokban, mint pl. "Finnországban és Dániában az állam rendkívül erősen támogatta a szövetkezeti kezdemé-

nyezéseket."¹⁴ A szövetkezetek ezekben az országokban meg-
egyeztek egymással a legfontosabb kérdésekben, felmérték ér-
dekeiket, stb., s közös, egységes árkialakításuk már kartell-
funkcióra utal.

Noha Németországban is találunk jónéhány ilyen szövetke-
zetet, itt a súlypont mégis a "Kreditgenossenschaft"-okra,¹⁵
azaz a "Hitelszövetkezetekre" esett. Beckmann még a huszas
években is így írt: "... Németországban ugyan már valamennyi
termelési ágazatban fellelhető a szövetkezeti termelés, ám a
/szövetkezeti/ értékesítésben még mindig nagy lemaradás mu-
tatkozik."¹⁶ Termelés alatt itt elsősorban a tejtermelő szö-
vetkezetekre kell gondolnunk, mivel a mezőgazdaságban a hitel-,
és beszerző szövetkezetek mellett ezeknek tulajdoníthatunk
legnagyobb jelentőséget. A Német Mezőgazdasági Szövetkezetek
Birodalmi Szövetségének összeállítása szerint /Reichsverband
der deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaften/ "1908-ban
3146 tejtermelő szövetkezet működött,"¹⁷ s az átlagos taglét-
szám 98 fő volt. 1719 szövetkezet juttatott el pontosabb ada-
tokat a szövetséghez, s így kiderült, hogy e gazdaságoknak
mintegy a fele a tej értékesítésével is foglalkozott, ez azon-
ban a beszállított tejmenyiségnek mindössze 6,12 %-át tette
ki. Néhány szövetkezet azon próbálkozása, hogy terményüket,
gabonájukat, szarvasmarhájukat közösen értékesítsék, kevés
sikerrel járt. Az 1914 előtti szakirodalom általánosan a szö-
vetkezetek nagy előretöréséről számol be, s tény, hogy mind
a szövetkezetek-, mind tagjaik száma jelentősen megnövekedett.
Azonban a huszas évek dán, és holland mezőgazdasági dömpingje
nyilvánvalóvá tette a német szövetkezetek viszonylag erős
szétforgácsoltságát, gyengeségét. Még 1930-ban is a szövet-

kezetek a német tejtermelésnek csak egynegyedét állították elő, s minthogy ezek is kis-, és középüzemek voltak, az általuk készített vaj gyengébb minőségű volt, mint a dán, vagy a holland.¹⁸ "1930-ban a szarvasmarha értékesítő társaságok által a főbb elárúsító helyekre beszállított állatok az összállománynak csak 9-17 %-át tették ki."¹⁹ Ha meggondoljuk, hogy a szövetkezeti uton értékesített szarvasmarhák száma az 1913-as év tízszerese, a sertések háromszorosa, akkor világossá válik előttünk, hogy milyen kismértékű is volt a háboru előtt a szövetkezeti uton történő állatértékesítés. Mind-ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a háboru előtti Németországban a koncentráció és a centralizáció még korántsem állt olyan fokon a mezőgazdasági szövetkezetekben, hogy a szövetkezetek a velük társult üzemekkel együtt bármiféle monopolista árszabályozásra képesek lettek volna.

A "Genossenschaftliche Zentralverbände", azaz a szövetkezeti központi egyesületek csak "Revisionsverbände"-ként, azaz ellenőrző egyesületként, illetőleg "Zentralgenossenschaftskasse", azaz szövetkezeti központi pénztárként funkcionáltak. Eszerint nem játszottak szerepet a kereskedelemben, s főként csak a hitel áramoltatásával, elosztásával foglalkoztak. A junkergazdaságok tehát nem kerülhettek monopolhelyzetbe. Ezt az álláspontot képviseli Helga Nussbaum gazdaságtörténész. Ennek az ellen-tétét vallja Sigrid Dillwitz, aki a német parasztság 1871 és 1914 közötti strukturájának vizsgálatából arra a megállapítás-ra jutott, hogy "... a mezőgazdaság kapitalista nagyüzemei /a 100 hektáron felüli gazdaságok/ az agrártermelés monopóliumával rendelkeztek."²⁰ E szerint ők uralták volna a piacot. Ezt a feltevését Dillwitz arra alapozta, hogy a nagyüzemek "16 és

szarvasmarhaállomány^akb. ötszöröse az erős nagyparasztok 16- és szarvasmarhaállományának". Ezzel a dillwitszi koncepcióval nem érthetők egyet, mivel itt arról van szó, hogy az egyes nagyüzem tartott ötször annyi nagy állatot mint az egyes nagyparaszti gazdaság, Dillwitz maga is elismeri, hogy "... a nagyállatállománynak csak 15 %-a esik a nagyüzemre."²¹

Mi a helyzet a gabonatermesztéssel? 1907-ben a tőkés nagyüzemek a mezőgazdaságilag hasznosított földterület 24,6 %-át, az összgabonaterület 22,9 %-át művelték meg, s a hazai gabonatermesztés egyharmada származott tőlük, továbbá a szarvasmarhaállomány 11,9 %-ával, s a sertésállomány 7,3 %-ával rendelkeztek. A 20-100 hektár közötti erős nagyparaszti üzemek mindezen mutatókban felülmúlták, sőt az 5-20 hektáros kis-, és középparaszti gazdaságok is - a gabonatermesztést kivéve - meghaladták őket. Tehát a mezőgazdaság tőkés nagyüzemei nem monopolizálhatták az agrártermelést, hiszen a piaci értékesítésre termelt gabonának mindössze egyharmadát állították elő, s ez is 23000 üzemre esett.

A nagybirtokosok jórésze a junker nemességhez tartozott, de korántsem mindnyájan. Ha monopóliumról akarunk az ő esetükben beszélni, akkor egyféle monopóliumról beszélhetünk csak teljes joggal, s ezalatt az állami szervekre, mindenekelőtt az agrárpolitikára gyakorolt abszolút befolyást kell értenünk. A "Bund der Landwirte",²³ azaz a "Gazdassövetség" tömegszervezetté vált, s mindenben, az extrém vámkövetelésekben is támogatta a junkereket. Bár a szervezetet a junkerek vezették, mégis a tagság 85-90 %-a a kisbirtokosokból verbuválódott. A taglétszám az alapítási évtől 1893-tól 1913-ra 152 646-ról 328 000-re gyarapodott. Már 1907-ben a "Bund" tagjainak száma 282 000-re rugott. A szervezet főként Poroszországra korlátozódott. A tagok meg-

oszlása a következőképpen alakult: "100 hektáron felüli nagybirtokos 19 117, 20-100 hektár közötti erős nagyparaszti birtokos 195 093."²⁴ Jelentős lehetett a még kisebb területet birtoklók száma is. Fontos még megemlíteni, hogy az erős délnémetországi parasztszervezetek ha nem is értettek egyet mindenben a "Bund"-al a magas agrárvámokért mégis együtt léptek fel velük, egységfrontot alkotva.

2. A mezőgazdaság fejlődése különös tekintettel a termelés, az árak, a rentabilitás és az eladásodás kérdésére

A mezőgazdaság 1871 és 1914 között lassabban fejlődött mint az ipar. Érvényes ez a termelés növekedésére, a foglalkoztatottság alakulására, a megtermelt nemzeti jövedelemre, a munkabérekre, a termelékenységre, valamint a termelés és a tőke koncentrációjára is. Ugyanakkor ne fogjuk fel ezt valamiféle lemaradásnak, mert míg az ipar bővítésére szinte korlátlan lehetőségek kínálkoznak, addig a mezőgazdaságnak a földterület nagysága is igencsak határt szab. A lassabb fejlődés végül azt eredményezte, hogy a mezőgazdaság súlya a nemzetgazdaságon belül relative csökkent, ám abszolút nézve még mindig jelentős maradt.

A mezőgazdasági termelés 1880/84 és 1895/99 között gyorsabban nőtt, mint 1890/95 és 1910/13 között. Ez éppúgy vonatkozott a növénytermesztésre, mint az állattenyésztésre. Az ármozgás azonban nem ennek megfelelően alakult. Míg 1880/84-1895/99 között a termelés gyorsan emelkedett, s az alacsony árak jellemzők, addig 1895/99-1910/13 között a termelésben

csak lassu növekedés figyelhető meg, ugyanakkor az árak a magasba szöktek.²⁵ Tény, hogy a mezőgazdasági termőterület nemcsak nem nőtt, hanem lassan vissza is esett. Ezt tükrözi a 2.sz. táblázat is.

2.sz. táblázat

Évek	Szántóföld millió hektárban	Mezőgazdaságilag hasznosított termőterület
1883	25,8	35,6
1900	25,8	35,1
1913	25,5 = 0,3 csökken	34,8 = 0,8 csökkenés

1880/84 és 1895/99 között a termelés volumene gyorsabban emelkedett mint az összeladási ár. Minthogy azonban 1895/99 és 1910/13 között az összeladási ár növekedett gyorsabban a termelés volumenénél, így ebben az időszakban már mindenképpen magasabb pénzügyi bevételek származhattak a mezőgazdaságból. Ez természetesen csak feltételezés. Ha a rentabilitást akarjuk megvizsgálni, akkor a földárakat, a tőkeállományt, valamint a beruházásokat is szemügyre kell vennünk. Az 1895-ös gazdasági fellendülés beköszöntésével mindezen kategóriákban növekedés mutatkozott. A mezőgazdasági termelésre igénybe vett földek ára bizonyos mértékben mindig "fokmérője" a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének. Míg 1880/84 és 1895 között a földárak csökkentő trendet mutattak, addig az 1895-ös mélypontról 1910/13-ra az árnövekedés 159 %-ra szökött.²⁶ A föld ára akkor is emelkedhet, ha a földjáraadék nem nő, ekkor viszont a kamatlábnak kell csökkennie. Ez persze fordítva is igaz. A föld ára akkor is csökkenhet, ha a föld-

járadék ugyan nem csökken, viszont a kamatláb felmegy.²⁷ Nos, 1880/84 és 1895 között amikor a földárak esettek, a kamatlábak is csökkenő trendet mutattak.^{x/}

1895-től, tehát amikor a földárak növekedni kezdtek, a kamatlábaknál is ugyanezt tapasztalhattuk. A kamatlábakra vonatkozó részletesebb adatokat a lábjegyzetben említett mű 12.sz. táblázatában találunk. A földárak csökkenése, illetve emelkedése végsősoron tehát a földjáradék változásaira vezethető vissza. Eszerint a földjáradék 1895-ig csökkent, ezután viszont jelentősen növekedett. Tehát ez is megerősíti azt a feltételezést, hogy ettől az időtől kezdve egyre jövedelmezőbbé vált a mezőgazdasággal foglalkozni. Ennek következtében a nagybirtok is fokozottan kapitalizálódhatott. Ezt huzza alá Oskar Oberst ide vonatkozó jelentése, melyet a "Königlich Statistisches Landesamt"-hoz, azaz a Porosz Királyi Statisztikai Földhivatalhoz címzett: "A vidéki nagybirtok igen gyakran cserél gazdát. Ennek okát ne abban keressük, hogy a földtulajdonosok szükséghelyzetbe kerültek, s ezért kényszerültek földjük áruba bocsátására, hanem sokkal inkább megfelel a valóságnak, hogy az utóbbi évek gyors földárnövekedését ezután szándékoztak realizálni."²⁸ E megállapítás háttérét az 1904-08-as években tapasztalható, a mezőgazdaság számára kedvező változások /piaci helyzet, stb./ képezték. 1896 és 1912 között Poroszországban 64352 legalább két hektár nagyságú birtok cserélt gazdát, méghozzá ezek 62 %-a vásárlás útján."²⁹ Az első világháborúig a százalékos arány, és a tulajdonváltozások abszolút száma is növekedett. "Kelet-Poroszországban a vásárlás

^{x/} A kamatlábak mozgásával Arthur Spiethoff: Die wirtschaftlichen Wechsellagen, Aufschwung, Krise, Stockung II. c. művében foglalkozik.

által történt tulajdonváltás száma az 1903/05-ös évi 3910-es átlagról 1911/13-ra átlagosan évi 4488-ra /tehát mintegy 15 %-kal/ emelkedett."³⁰ A kelet-poroszországi "Landwirtschaftskammer", azaz Mezőgazdasági Kamara 1912. évi jelentése arra utal, hogy a birtokokat gyakran csak azért szerezték meg, hogy rövidebb később magasabb áron eladják. "Az utóbbi három évben gyakran előfordult, hogy a nyugat-poroszországi, poznani, brandenburgi parasztok gazdaságaikat áruba bocsátották, majd pedig a földjükért kapott pénzből Kelet-Poroszországban jóval nagyobb birtokot vettek, mint az eladott gazdaságuk területe volt, sőt még pénzüik is maradt ebből az üzletből."³¹

1895 után a tőkeállomány fejlődése és a beruházások növekedése következtében a mezőgazdaságban kétségtelenül minden addiginál kimutathatóan erősebb, nagyobb mértékű tőkefelhalmozódás vette kezdetét. E folyamatot a 3.sz., és a 4.sz. táblázatban kíséreljük figyelemmel.

3.sz. táblázat³²

Tőkeállomány a mezőgazdaságban - épületek, gépek, jószág, tartalékok - 1913-as árakban számolva

Évek	Millió márka	Index	Index
1880/84	35,21	100	
1895/99	41,31	117	100
1910/13	51,24		124

4.sz. táblázat

Évi átlagos bevételek a mezőgazdaságban -
1913-as árakban számolva

Évek	Millió márka	Index	Index
1880/84	260	100	
1895/99	484	186	100
1910/13	1082		224

Ezen adatok után felvetődik a kérdés, hogy ez a határozottan erős akkumuláció vajon saját erőből ment-e végbe? Részben minden bizonnyal, ugyanis a mezőgazdasági termékek eladási ára alaposan felfszökkent a vizsgált időszakban. A dolgozók reálbérei is a növekvő agrárárak miatt stagnáltak. Az emelkedő béreket ugyanis felemésztették az egyre magasabb megélhetési költségek.

Egyes termelőeszközök és alapanyagok ára a következőképpen alakult: A guano, az építőkö, és a cement ára csökkent 1895/99 és 1910/13 között, s a mész és a salétrom ára is alig emelkedett.³² A mezőgazdasági gépek ára is, bár bizonyos ár-növekedést megfigyelhetünk, elmaradt a mezőgazdasági termékek árának emelkedésétől. A termelőeszközök ezen csoportjának ár-változásai tehát megközelítőleg kiegyenlítődtek, azaz az ársszínvonal közel azonos maradt. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete még kedvezőbbnek tekinthető, mivel ezek gépet alig vagy egyáltalán nem vásároltak. Az árolló tehát egészen az első világháborúig a mezőgazdaság javára nyitott. A monopolkapitalizmusra jellemző állapot, az agráröllő, csak a huszas évektől válik

jellemzővé. Ezt a meglehetősen érdekes helyzetet a monopolizáció akkori fokával, addig elért szintjével magyarázhatjuk.

A monopolizációs lehetőségek ebben az időben pl. a gépgyártásban még olyan csekélyek, hogy monopolprofit kitűzése egyelőre még lehetetlen. A monopolizáció - mint tudjuk - a szén, acél, és vasiparban ekkorra már igen magas szintet ért el, s ezen iparágak ennek következtében valóban monopolárakat tudtak kialakítani. Csakhogy ezt pl. a gépgyártó vállalkozók rovására tették. Emellett a gépgyártásnak igen komoly külföldi konkurrenciával is számolni kellett. Így tehát a gépgyártás nem tudott monopolárakat létrehozni, s a junkergazdaság viszonylag olcsón juthatott mezőgazdasági gépekhez.

Az iparban lejátszódó monopolizációs folyamatok részletesebb elemzését a disszertáció második, - iparral foglalkozó - részében szándékozik kifejteni. Ugyanakkor a mezőgazdaság és az ipar ezen ágazatai között olyan szoros és közvetlen a kapcsolat, hogy nem mondhattam le arról, hogy legalább érintőlegesen ne utaljak e helyen is a probléma komplexitására.

Kálisóhoz is olcsón juthatott a mezőgazdaság, mivel a "Der Königlich Preussische Bergfiskus", azaz a Porosz Királyi Bányakincstár főképviselője 1909-ig a kálisó szindikátus elnöke is volt.³³ A kálisó nagyrészt a mezőgazdaság használta felműtrágyának.³³ A porosz kereskedelmi miniszternek a belföldi felhasználásra vonatkozóan jogában állt a kálisó árának meg szabása, s ha pl. a mezőgazdaságban valahol szükségállapotot állapított meg, ott kivételes árakat rendelhetett el. Ilyen különösen kedvező, alacsony árakat 1895 és 1909 között mindenekelőtt a kelet-elbai mezőgazdaság élvezett. /!!!/ Ehhez járult még, hogy a kálisó szindikátus 1900 után többször is megengedett, s végül csak törvényerővel, azaz kényszerszindikalizációval si-

került megmenteni. "1895 és 1913 között a kálisótermelés 75,8 %-ra szűkött fel."³⁴ A kálisó szindikátus talán az egyetlen monopólium, mely fordított dömpinget csinált, - külföldön drágábban adott el, mint belföldön. A kálisó ára akkor sem emelkedett amikor az agrárárak növekedtek, így ebben az ágazatban sem beszélhetünk az ipar számára kedvező árollóról.

Már érintőlegesen utaltam a széntermelés monopolizációjára, s így nyilvánvaló, hogy a 90-es évek közepétől azokban a mezőgazdasági üzemekben, melyekben kőszénrel fűtöttek, a szénért bizony magasabb árat kellett fizetni, mint korábban.³⁵ A junkerek ezért is folytattak heves harcot a szénmonopólium ellen.

A paraszti gazdaságokban is már jelentős számú gőzcséplőgép dolgozott, noha e gépeket használó kisbirtokok száma egyelőre még igen csekély: "... az 50-100 hektár közötti birtokoknál 5,2 %, a 20-50 hektár közöttiekénél 1,1 %, s az ennél kisebb gazdaságokban kevesebb mint 1 %."³⁶ A kőszén esetében tehát már 1895 és 1913 között is tipikus monopolista árollóról beszélhetünk. Azonban a mezőgazdasági üzemekben felhasznált szénmennyisége ebben az időben még túlságosan kevés ahhoz, hogy ez az árolló a mezőgazdaságra számottevő hatást gyakorolhatott volna. Az ipari ármozgással már azért sem lehet teljesen párhuzamot vonni, mert a mezőgazdasági termékek árváltozása igen erősen függ a terméseredményektől, időjárástól, járványoktól stb. Így az egyes évek között is igen nagy áringadozások figyelhetők meg. Ha még egyszer összevetjük a mezőgazdasági gépek és eszközök árindexét a növényi termékek termelői árának alakulásával, akkor kiderül, hogy a mélypontot mindkét csoportban az 1894-es esztendő képezte. 5.sz. táblázatomban figyelemmel kísérhetjük a két csoport árindexét 1894 és 1913 között.

37.
5.sz. táblázat

Évek	Mezőgazdasági gépek és esz- közök árindexe	Növényi termékek termelői árának indexe	Megjegyzés
1894	100	100	Mélypont
1898	113	127	Növényi termékek max. ára
1900	171	117,8	Ipari termékek max. ára
1907	181	145	Ipari termékek max. ára
1912	141	163	Növényi termékek max. ára
1913	147	142	

Ha 1913-at 100 egységnek vennénk, akkor a mezőgazdasági gépek és termékek árindexe 1894-ben 68, a növényi eredetű termékeké 70,4 lett volna. A táblázatból leolvashatjuk, hogy a mezőgazdasági gépek ára 1900-ban és 1907-ben rendkívül magasra szökkent, ekkor ugyanis igen jó konjunktura mutatkozott. Táblázatomban nem tartalmazza részleteiben az 1908 és 1912 közötti árváltozásokat, ekkor viszont a növényi eredetű termékek ára növekedett jóval nagyobb mértékben mint a mezőgazdasági gépek ára. A trágya és az építőanyagok esetében nem találkozunk ilyen mértékű konjunkturahullámmal.

A nemesítő gazdálkodásra való áttérés, valamint az állattenyésztés kiszélesedése folytán a takarmányozás egyre nagyobb szerephez jutott. Ennek következtében a takarmányárak mozgása fokozottan a középpontba került. Ha az állatok számát 100 hektárra kivetítjük, kiderül, hogy a kisparaszti üzemek jóval nagyobb állatállománnyal rendelkeztek mint a nagygazdaságok. Az arány igen csak meglepő: 1882-ben a 2-5 hektárig terjedő kisbirtok szarvasmarhaállománya a 100 hektáron felüli nagygazda-

sághoz viszonyítva $81,8 : 19,7.!!$ ³⁷ Ebből az adatból arra következtethetnénk, hogy a kisbirtok a drága takarmány miatt hátrányba került a junkergazdasággal szemben. A takarmány árát ugyanis a megdrágult gabonaárak nyomták fel, s ez pedig végsősoron az igen magas agrárvédővámokra vezethető vissza. Eszerint az agrárvédővámokból csak a junkereknek származott volna előnye, s a parasztokra egyértelműen negatívan hatott volna a magas védővám? Természetesen nem ez a helyzet, mivel a hus, és más állati eredetű termékek ára gyorsabban növekedett mint a növényi eredetű termékeké. Tehát az állattartás a megemelkedett takarmányárak ellenére továbbra is rentábilis maradt. Ezt bizonyítja az is, hogy 1895 és 1907 között az egy hektárra eső szarvasmarhaállomány növekedése a kisbirtokon jelentősen nagyobb volt mint 1882 és 1895 között. A nagyüzemek szarvasmarhaállományának gyarapodása ugyanakkor e két periódusban megegyezett. Mindamellett tény az is, hogy az említett két periódusban a kisgazdaságok 16 %-kal, míg a nagybirtokok összesen 64 %-kal bővítették szarvasmarhaállományukat. A kisgazdaság növekedése az első periódusban 4 %, a második periódusban 12 %, míg a nagyüzemké 32-32 %-os. Ezen adatokat dolgozatom 7.sz. táblázatában találjuk, s ott más összefüggésben még visszatérünk a kérdés tárgyalására. Ugy vélem, hogy bár valóban nem beszélhetünk a mezőgazdasággal kapcsolatban viharos gyorsasággal előrehaladó koncentrációról, mégis tagadhatatlan, e számok tükrében, hogy a koncentráció valóban felgyorsult, s a mezőgazdasági fejlődés kísérőjévé vált. A nagyüzemekben végbemenő tökefelhalmozódás gyorsabb, és nagyobb mértékű volt mint a paraszti gazdaságban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kisüzem érintetlen maradt volna az akkumulációtól.

A takarmányozással kapcsolatban meg kell még említenünk, hogy "az 1902 és 1906 között érvényes vámtarifa a takarmányárpa vámtételét mintegy 35 %-kal csökkentette,³⁸ minek következtében 1906-tól az éves többletbehozatal ugrásszerűen megemelkedett. Végülis nőtt mind az importból, mind pedig a hazai forrásból származó abraktakarmány felhasználása /sörtörköly, szárított burgonya, kókuszpogácsa, szárított répa stb./. Egy 1917-es ki-mutatás megállapította, hogy "a takarmányozásban oly fontos szerepet játszó repcepogácsa ára 1861/70 és 1910 között alig növekedett /5 %/.³⁹ Ezen adatokból kézenfekvő a következtetés; a német mezőgazdaság pénzügyi helyzete 1895 és 1903 között alapvetően megjavult.

Ugyanakkor ezzel párhuzamosan megnőtt a mezőgazdaság által felhasznált hitel volumene is.⁴⁰ Az 1886 és 1913 közötti hitelnövekedést 11 milliárd márkára, az összhitelvolument az első világháború kitöréséig pedig mintegy 18 milliárd márkára becslik.⁴⁰ A termelés kiszélesítését elsősorban a hitel kibővítése tette lehetővé. Hitel nélkül lehetetlen lett volna a mezőgazdaságban a tőkés termelési mód uralkodóvá válása. Az említett nagynak tűnő 18 milliárdos hitel - ha a tőkeállományba a földet is beleszámoljuk - az össztőkeállománynak csak 14 %-át tette ki, enélkül 34 %-át. "1886-ban a mezőgazdaság össztőkeállománya a földet figyelmen kívül hagyva 26 milliárd márka, 1913-ban már 53,2 milliárd márka."⁴⁰ A gyarapodás így 27,2 milliárd márka. Ha a tőkeállományhoz a föld értékét is hozzávesszük, akkor 1886-ban 72,3 milliárd márkával, 1913-ban pedig már 126,3 milliárd márkával számolhatunk. A növekedés ez esetben 54 milliárd márkára rugott.

Ennek ellenére "1913-ban 6 452 mezőgazdasági üzemet árve-

reztek el, tehát háromszor annyit mint 1927/28-ban."⁴¹ Mégis az az igazság, hogy az első világháborút megelőző években az ezt megelőző periódusokhoz viszonyítva mind az elárverezések száma, mind pedig az érintett területek nagysága jelentősen csökkent.¹¹ 1886 és 1890 között éves átlagban 4 718 birtokárverésre került sor, s ez 86 013 hektárt vett igénybe, 1911 és 1915 között átlagosan 1 754 elárverezés történt 19 180 hektárt érintve, 1916 és 1920 között mindössze 589, 7 647 hektárra kivetítve.¹² Azokon a területeken is, ahol a kisbirtok dominált ez a tendencia érvényesült. Példaként vegyük a bádeni Kaiserstuhlt, és az e városkát környező településeket. 1912-ben 20 falu pénzügyi helyzetének vizsgálata eredményeképpen azt jelentették Kaiserstuhlból, hogy a körzetben az eladósodást tekintve lényeges javulás, könnyebbedés következett be az 1880-as évekhez viszonyítva. "Kelet-Poroszországban is az 1903/05-ös évi átlagos 200 birtokárverés 1910/12-re átlagosan 130-ra csökkent."⁴³ A gazdák eladósodása annál nagyobb mértékű, minél nagyobb földterülettel rendelkeztek. A föld tiszta jövedelme után 60-90 márkát adózó kisbirtokosok 18,6 % került adósságai miatt kilátástalan helyzetbe, míg az 1500-3000 márka között adózó nagybirtokosok 33,1 %-a jutott ugyanerre a sorsra. A 60-90 márka között adózók 41,4 %-a teljesen tehermentes, s csak 11,3 %-uk adósodott el összjavadalmai 50-75 %-át tekintve, ugyanakkor a 3000 márka felett adózóknak mindössze 9,4 %-a tehermentes, s 25,6 %-uk - javadalmai 50-75 %-át érintve - került hitelezői kezébe.⁴⁴

Ebben az időben az agrárhitelnek csak igen csekély része származott a magántőkéből, a banktőkéből. "1910-ben a Német Birodalom összes jelzálogintézete /hitelbankja/ együttesen 8 912 millió márkát folyósított kölcsön formájában városi telkek vá-

sárlására, mezőgazdasági üzemek finanszírozására azonban mindössze 590 millió márkát adtak, s ez a kölcsönállománynak összesen 6,2 %-át tette ki!"⁴⁵ 1902-ben a föld tiszta jövedelme után 60 márkát adózó kisbirtokosok tartozásainak százalékos megoszlása a különféle hitelintézetek felé a következőképpen alakult:

"Landschaften und provinzielle Kreditinstitute", azaz helyi és vidéki hitelintézetek:	21,4 %
"Öffentliche Sparkassen", azaz nyilvános takarékpénztárak:	12,4 %
"Hypothekbanken", azaz jelzálog/hitel/bankok:	1,8 %
"Ländliche Kreditgenossenschaften", azaz vidéki hitelszövetkezetek:	3,7 %

A magántőkés bankhitel tehát csak 39,3 %-ra rugott,

A fennmaradó 60 % az un. személyi hitelből /Individualkredit/ származott.⁴⁶

Felesleges hangsúlyozni, hogy a viszonylag olcsó és biztonságos magántőkés bankhitel oroszánrészt a nagybirtok kapta meg.

"1905-ben Poroszországban a 100 hektáron felüli nagygazdaságok birtokaik 66,3 %-ára vettek fel hitelt, a 20-100 hektár közöttiekénél 21,3 % a ráta, 5-20 hektár között 5,8 %."⁴⁷

"1905-ben Kelet-Poroszországban a zálogkölcsönök kerekén 70 %-a 100 hektáron felüli nagyüzemekre esett, míg a 20 hektáron aluli kisgazdaságok a zálogkölcsönöknek mindössze 2 %-ára tettek szert."⁴⁸ Jellemző, hogy Poroszországban, ahol mint tudjuk a junkergazdaság a meghatározó erő, gazdasági-politikai tényező, a pénzintézetek jóval több hitelt folyósítottak a földre, a birtokra, mint pl. Württembergben, aholis a paraszti, kisüzemi termelés dominált. A Württembergben nyújtott, különben sem túl

jelentős hitel tulajomórészét is az ottani nagygazdák kaparintották meg, s így a parasztok a meglehetősen kedvezőtlen személyi hitelre szorultak. Mindennek következtében leszögezhetjük, hogy ugyan a 100 hektáron felüli gazdaság jobban eladósodott mint a paraszti birtok, gazdasági helyzete, kilátásai mégis sokkal kedvezőbbnek tekinthető paraszti versenytársánál. Az eladósodási statisztikákat tehát óvatosan kell kezelnünk, mert a nagyobb eladósodás egyuttal kedvezőbb hitellehetőségekre is utalhat.

Néhány agrártörténész, köztük Puhle is azt állítja, "hogy a kelet-elbai nagybirtok tisztán közgazdaságilag nézve veszteséges volt".⁴⁹ Tézisüket a XIX. század második harmadában végbemenő, eladósodásra utaló adatokkal támasztják alá. Ebből annyit mindenképpen elfogadhatunk, hogy a gabonát értékesítő nagybirtok 1894-ig, azaz ameddig a gabonaárak süllyedtek, valóban veszteségesebben üzemelt, mint a nem ennyire egyprofilu, nemcsak gabonát termeszto parasztgazdaság. Kétségtelen az is, hogy a modern követelményekhez feladni, felzárkózni képtelen, rosszul gazdálkodó kelet-elbai nemes, ha nem akart rövid időn belül tönkremenni, akkor rákényszerült, hogy birtokát lehetőleg minél gyorsabban eladja, s nem ritkán polgári származásu, illetve gyakrabban ipari tőkés lett az új tulajdonos. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egész kelet - elbai junkerség veszteségesen gazdálkodott volna, különösenmm az 1895-ös fellendülési szakasztól kezdődően.⁵⁰ Ezt igazolja a földárak mozgása is, hiszen a birtokok ára a rajtuk történő gazdálkodástól függetlenül felszökött. "1895/97 és 1907/09 között Kelet-Poroszországban a 100 hektár feletti nagygazdaságok ára 40-88 %-kal emelkedett."⁵¹ Igaz, abban az időben igen virág-

zott a földdel történő spekuláció, de az áremelkedéseket nem vezethetjük egyedül erre a jelenségre vissza. Nagymértékű spekuláció ugyanis csak akkor jöhet létre, ha a kereslet is nagy, márpedig a nagy kereslet magas nyereségesélyeket tétel fel. Aéreboe rámutat, hogy "a mezőgazdaságban a jelentős terméssingadozások miatt mind növekvő, mind csökkenő konjunktura idején a földárak csak igen lassan változnak, azaz a konjunkturát alig követik."⁵² Ezt már a 80-as évek csökkenő, majd az ezt követő növekvő időszakban is megfigyelhettük.^{x/} Hesse a következőkben látja a Kelet-Poroszországban végbement földáremelkedés okait: "Az áremelkedések jelentős része kétségtelenül indokolt, ugyanis Kelet-Poroszországban a földművelési kultúra az utóbbi években igen nagy haladást tett meg. Mindenütt alagszóvezéseket, talajjavítást hajtottak végre, s a gazdálkodás intenzitása is megnövekedett. Az élő, s a holt anyagok helyzete számottevően javult. Mindez ahhoz vezetett, hogy egyre nagyobb összegeket fektettek mind a földbe, mind a mozgó anyagba, s így a birtokok ára is felment. Az is felhajtó tényezőként szerepelt, hogy mostmár viszonylag könnyen lehetett nagyobb hitelhez jutni. Ugyanakkor a hitelnek ilyenformán való kibővítése szükséges is mégpedig azért, hogy a mezőgazdasági termelés előrehaladását a pénzhiány ne akadályozza."⁵³

Az eredményes gazdálkodáshoz tehát növekvő befektetéseket, nagyobb kiadásokat kellett eszközölni, a gazdálkodás ettől viszont még rentábilisabbá vált.

---

^{x/} Csökkenő, illetve növekvő időszak alatt a gazdasági depresszió, pangás, illetve a megélénkülés időszakát értem.

Miután 1894-ben eltörölték a gabona azonosítási bizonylatot /Identitätsnachweis/ erőteljesen megnövekedett a rossz termőterülete, s az "1894/96-os évi 41 342 tonnás rozskivittel 1912/13-ra 865 890 tonnára,"⁵⁴ azaz mintegy a huszszorosára emelkedett, s mindez méghezzá növekvő ár mellett történt. A gabonakivitel állami szubvenciója 1894 és 1912 között 6,76-ról 126,5 millió márkára szökkent. Ebből is láthatjuk, hogy a kelet-elbai mezőgazdasági nagyüzem az első világháború előtt nem lehetett veszteséges vállalkozás, tehát nem helytálló a vonatkozásban a "Verlustgeschäft", azaz a rossz üzlet kifejezés.

A junkerek extrém követeléseinek és magatartásának inkább az lehet a magyarázata, hogy a nagy gazdasági válságot megelőző periódusban a gabonát termeszto nagybirtok értékesítési lehetőségei rendkívül kedvezőek voltak. Theodor von der Goltz így emlékezik meg erről: "Kijelenthetjük, hogy 1850 és 1880 között a mezőgazdaságból származó jövedelmek átlagosan megduplázódtak. Ez néhány gazdaságra ugyan nem érvényes, másoknál viszont a gyarapodás még ennél is erőteljesebb. Az volt a legboldogabb korszak, melyet egykoron élt meg a mezőgazdaság. /1850-1880/ Bárki, legyen az akár birtokos, akár bérlő, ha jól gazdálkodott birtokai és bevételei évi tartós gyarapodásának örvendhetett."⁵⁵

Tény, hogy még az első világháborút megelőző nagy gazdasági fellendülés alatt sem érték el a buzaárak az említett évek átlagát. A búza termelői ára tíz év átlagát tekintve a következőképpen alakult: "1850-1859 között 221,6 márka/tonna, 1860-1869 között 207,8 márka/tonna, 1870-1879 között 224 márka/tonna, 1904-1913 között 199,8 márka/tonna."⁵⁶ Ugyanakkor az 1850 és 1880 közötti munkabér-, és termelőeszközárakat alapul

véve megállapíthatjuk, hogy az idő előrehaladtával /1880-tól/ ezek is igencsak felmentek. A helyzetet leghívebben Hansen 1916-ban írt elemzése tükrözi: "Korunk intenzív gazdálkodása immáron egészen más követelményeket támaszt, mint amelyek a régebbi idők extenzív gazdálkodásának megfeleltek. Noha ma a mezőgazdasági üzemekben nagyobb nyereség érhető el, ha a dolgok nem tervszerűen haladnak, a veszteségek is sokkal tetemesebbek lehetnek, mint korábban."⁵⁷ A junkerek számára véget ért a hajdani "boldog évtizedek" könnyű pénzhez jutásának, de semmiképpen sem magának a pénzhezjutásnak a lehetősége. Solta a XIX. század végétől 1914-ig lezajlott fejlődést így foglalja össze: "A növénytermesztés intenzívvé válása, a tervszerű, tudományos növénytermesztés megszületése, a szabályos vető-, és telepítőanyagváltás, a munkamegosztás a nemesítők és a termeszítők között, a tenyészfajták folyamatos és állandó átvétele, a modern növényvédelem megteremtése és a műtrágya vásárlás⁵⁸ egyre nagyobb mértékben uralkodóvá vált. Az állattenyésztés terén a "modern teljesítménytenyésztés, a tejtermelés növekedése összefüggésben a takarmányozás és az állatgondozás új módszereinek elterjedésével"⁵⁸ az igazi móvum. A gabonatermesztés hektáronkénti hozama is gyorsabban nőtt a 90-es évektől, mint az ezt megelőző periódusban. Bertold Rudolph büszkén állapította meg: "... az első világháború előtt a német mezőgazdaság élen járt Európában."⁵⁹

3. A parasztagazdaságok

1870/71 és 1914 között igen felerősödött a parasztság differenciálódásának folyamata. A növekvő konjunktura, a pénz-, és hitelviszonyok határozott javulása, a piacra termelés, a mezőgazdasági ártermelés kiszélesedése elsősorban a nagygazdaságoknak kedvezett, hiszen ezek felhalmozása sokkal gyorsabb és erőteljesebb volt mint a kisüzemeké. Felvetődik a kérdés, hogy a kisgazdaságok ezen relatív elmaradása, helyzetük abszolúte megromlásához, esetleg elnyomorodásukhoz vezetett-e?

Míg az iparban az áruk értékét az előállításukra fordított társadalmilag átlagosan szükséges munkamennyiség határozza meg, addig a mezőgazdaságban az agrártermékek értékét a legrosszabb termelési feltételek között szükségesen felhasznált munkamennyiség. Németországban a tárgyalt időszakban a földmonopólium vámvédelemmel és más eszközökkel érvényre jutott hatása következtében az agrártermékek iránti kereslet gyorsabban nőtt mint a kínálat. A földmonopólium, azaz a szabad verseny korlátozása miatt a kisparasztok elnyomorodása - legalábbis tömegesen - nem mehetett végbe. Tehát a parasztság differenciálódása nem vonta maga után szükségszerűen a kistermelők elnyomorodását, bár a kisüzem relative valóban elmaradt a nagyobbaktól. "A 90-es évek közepétől, a mezőgazdaság tudományos és technikai kiteljesedésével párhuzamosan, egyre több lehetőség nyílt immáron idegen tőke befektetésére is."⁶⁰

^v Solta Lausitz körzetében folytatott kutatási eredményeire hi-

vatkozva közli miszerint: "... a nagyparasztok tulajomó része, sőt még a középparasztok közül is jónéhányan jelentős mértékű tőkebefektetést vittek végbe birtokaikon, illetve nyereségük számottevő részét is gazdaságaikban tőkésítették."⁶¹ Igen sok tényező utal arra, hogy ami a kisgazdaság helyzetét illeti nem következett be rosszabbodás, sőt versenyképességüket, rentabilitásukat, tekintve igenis erősödést, izmosodást figyelhetünk meg, igaz regionálisan nagyok voltak az eltérések. Vessünk egy pillantást a 100 územre eső szarvasmarha-, és lóállomány növekedésére,⁶² illetve a 100 hektárankénti mezőgazdasági termelésre hasznosított területre eső állatállomány számának alakulására 1882-1895 és 1895-1907 között.⁶³

/A szarvasmarhaállományt a tőkebefektetés mércéjeként tekintjük!/ A differenciálódás - mint látni fogjuk - szembeötlő; az állatállomány gyarapodása birtoknagyságosztályról birtoknagyságosztályra nő. Kivételt képez a lóállomány, aholis a kisparasztoknál a legjelentősebb az állomány bővülése.

6.sz. táblázat⁶²

100 územre eső szarvasmarhaállomány /db/					
Évek	1882	1895	1907	Százalékos növekedés	
Birtoknagyság hektárban				1882-1895	1895-1907
2-5 ha	266	276	314	+ 4	+14
5-20 ha	595	623	748	+ 5	+20
20-100 ha	1483	1651	2024	+11	+22,5
100 ha felett	6153	7810	9833	+27	+26

7.sz. táblázat⁶³

100 ha mezőgazdasági termelésre hasznosított területre eső szarvasmarhák száma /db/					
Évek	1882	1895	1907	Százalékos növekedés	
Birtoknagyság hektárban				1882-1895	1895-1907
0,5-2 ha	kb. 88,4	kb. 80,6	81,6	-	+ 1
2-5 ha	81,8	85,5	95,5	+ 4	+12
5-20 ha	60,2	64,1	75,5	+ 7	+17
20-100 ha	42,1	47,1	56,9	+12	+21
100 ha felett	19,7	25	33	+32	+32

A 6. és a 7.sz. táblázatból egyaránt kitűnik, hogy 1895 és 1907 között az állatállomány a kisparaszti üzemekben is növekedett, s ráadásul e gyarapodás jelentősebb volt mint az ezt megelőző időszakban, tehát 1882 és 1895 között. Ezek szerint bátran állíthatjuk, hogy a kisparaszti szektor nem gyengült, sőt kimutathatóan erősödött, bővült.

A kisgazdák eladósodásának mértéke is jóval kisebb, mint a nagygazdáké. Adósságuk növekedése sem haladta meg a nagyüzemekét. E tekintetben már az elzálogosítható vagyonnagyság is igen korlátozólag hatott. Solta is bizonyította számításai alapján, hogy a vagyonnagyság és a jelzálogadósság mértéke egyenes arányban állnak. Erre az eredményre Croswitz falu telekkönyveinek vizsgálata során jutott.

"... Az eladósodás mértéke 1860 és 1918 között 4,6 szorosára emelkedett. ... Ez az arány birtoknagyság szerint differenciálódott. A legkisebb parcelláknál az adósságterhek 2,2-3 szoro-

sára, a kis-, és középparasztoknál 3,5-4,4 szorosára, a nagy-parasztoknál pedig 5,5-6,3 szorosára növekedtek."⁶⁴ Az állatállomány bővülésével párhuzamosan valamelyest gyarapodott a 2-5 hektár közötti kisgazdaságok átlagos nagysága is - 3,24 hektárról 3,28 hektárra.⁶⁵ Nagyobb állatállomány tartásához és a nagyobb terület megműveléséhez ugyanakkor több munkaerőre volt szükség. Emelkedett mind a munka mennyisége, mind intenzitása. A nagyobb volumenű állattartás főként női munkaerőt vett igénybe. A kisgazdák gyermekei elsősorban az iparban kerestek munkát, ám bér munkás e 2-5 hektáros csoportból relative kevés került ki. 1895-ben az e csoporthoz tartozóknak 2,5 %-a, 1907-ben pedig mindössze 1,7 %-a helyezkedett el a mezőgazdaságban alkalmazottként, az iparban 1895-ben 5 %-uk, 1907-ben 7,4 %-uk vállalt munkát.⁶⁶ Ha ezen adatokat összevonjuk, kiderül, hogy 1895-ben a 2-5 hektáros kistulajdonosok 7,5 %-a, 1907-ben 9,1 %-a kényszerült a földművelés mellett főállásban valahol alkalmazottként elhelyezkedni, azaz ennyien nem tudták birtokuk jövedelméből saját magukat és családjukat eltartani. Döntő többségük azonban továbbra is megélhetést talált kisparcelláján - 1895-ben 72,2 %-uk, 1907-ben 71,3 %-uk.⁶⁶ Magasabb birtokosztályba való feljutás csak jelentéktelen volt. Megerősödött a bér munkavállalás, és a mellékjövedelemszerzés tendenciája. Tehát mindamellett, hogy átlagosan mind a kisbirtok területe, mind pedig az állatállomány is gyarapodott, a kisparasztok bér munkát is egyre nagyobb mértékben vállaltak. Egyesek valószínűleg azért mentek el bér munkába dolgozni, hogy ezáltal az így keresett pénzből kibővíthessék birtokukat, /a 2-5 hektáros gazdák alig-alig kaphattak hitelt/, mások a pusztá létfenntartás miatt kényszerültek erre a lépésre. 1895 és 1907 között a mezőgazdasági üzemek számának növekedése,

illetve csökkenése a következőképpen alakult:

"Törpebirtok /0,5 hektárt nem haladja meg/:	+ 12,5 %
Kisparcella /0,5-2 hektár között/:	- 6,4 %
Kisparaszti birtok /2-5 hektár között/:	- 1 %
Középparaszti birtok /5-10 ha között/:	+ 7,7 %
Nagyparaszti birtok /10-20 ha között/:	+ 5 %
Nagyparaszti birtok /20-50 ha között/:	- 5 %
Nagyparaszti birtok /50-100 ha között/:	- 13,4 %
Junker gazdaság /100-1000 ha között/:	- 5,3 %
Junker gazdaság /1000 hektár felett/:	- 35,3 % ⁶⁷

Ezen adatokból nem következtethetünk sem koncentrációs, sem pedig dekoncentrációs folyamatra, ugyanis "a törpebirtokok kivételével, minden birtoknagyságosztály területe kb. ugyanolyan százalékkal nőtt vagy csökkent, mint az adott osztály üzemeinek száma."⁶⁸ Általában a 20 hektár feletti gazdaságok száma, s területük kiterjedése visszaesett, az 5-10 és 10-20 hektár közötti üzemnél viszont gyarapodást állapíthatunk meg. A Németországon belüli regionális különbségeket a "Das Kaiserliche Statistische Amt" azaz a Császári Statisztikai Hivatal így foglalja össze: "A nagybirtok szinte mindenütt területet veszített. Jelentősebb területnyeresége 2899 ha csak a kölni kormányzóságban, illetve 1478 ha Rheinhessenben mutatható ki. Tulnyomó részben az erős, nagyparaszti birtok is visszaszorult, ha a különböző vidékeken más és más mértékben is. Számottevő növekedésüket csak Poznan területén kísérhettük figyelemmel /mintegy 12 010 hektárt érintve/. A középparaszti üzemek a legtöbb provinciában sikerült területét megnövelnie. Ez alól kivételt képeznek azok a vidékek, ahol igen nagy a birtokszétforgácsolódás, ott viszont a kisparaszti gazdaság tört

előre. Ugyanakkor ahol a birtoknagysággal szembeni követelmények nagyobbak, ott jócskán megesappant a kisüzemek száma. Egészében véve a kisparaszti birtok valamelyest gyarapodott. A kisparcellás gazdaságoknak csak azokon a területeken sikerült számukat és kiterjedésüket bővíteni, ahol a vidék erősen tagolt, így Thüringiában, valamint a déli és nyugati német államokban, másutt azonban mindenütt teret vesztek. Ha a törpebirtok a legtöbb helyen el is szaporodott, ennek az oka, hogy az ipari népességnek sikerült a vidéken, a falvakban is megvetni a lábát, kertet vásárolt stb. E tekintetben a vezető szerep az ipari munkásságé.”⁶⁹

A mezőgazdasági művelés alá vett terület a következőképpen oszlott meg az egyes birtoknagyságosztályok között 1882, 1895 és 1907-ben:

A 8.sz. táblázatban 100 ha mezőgazdasági művelés alá vett terület birtoknagyságonkénti részesedését kíséreljük figyelemmel.⁷⁰

Birtoknagyság hektárban	1882	1895	1907	Növekedés vagy csökkenés 1895-1907
0,5 hektár alatt	5,7	1,1	1,1	-
0,5 - 2 ha		4,5	4,3	- 0,2
2 - 5 ha	10	10,1	10,4	+ 3,1
5 - 10 ha	12,3	13	14,5	
10-20 ha	16,5	16,9	18,2	
20-50 ha	22,5	21,8	21,4	- 2,9
50-100 ha	8,6	8,5	7,9	
100 ha felett	24,4	24,1	22,2	

Ezek szerint a 2-20 hektárig terjedő gazdaságok jelentős területgyarapodásnak örveendhettek. Ez annál inkább érdekes, mint-hogy területüket főként a nagyüzemek számlájára növelték, s csak elenyésző mértékben a náluk kisebb gazdaságok rovására.

Ugyanakkor e számadatok mégsem utalnak a földbirték valamiféle dekoncentrációjára, hiszen a megművelt terület középüzemek javára történt eltolódása elsősorban földbérlés és nem földvásárlás útján ment végbe. "Ugy látszik mintha a nagyüzem érezhetően alábbhagyott volna birtoka önerőből történő megművelésével."⁷¹ "1882 és 1907 között a frankfurti kormányzóságban a nagygazdaságok által igénybe vett terület 13 %-kal, Niederlausitz-ban 22 %-kal csökkent."⁷² "A nagyüzemek által művelés alá vont terület visszaszorulásában központi szerepet játszott a parcellabérbeadás, a darabban történő földértékesítés, és az erdőtelepítés. ... A bérbevett földterület kiterjedésére vonatkozó adatok szemléletesen tükrözik az ezirányú fejlődést. Ha pl. az 50 hektár feletti gazdaságok birtokállománya 21000 hektárral csökkent, akkor a 20 hektárig terjedő kis-, és középüzemek által bérbevett földterület kb. ugyanilyen mértékben nőtt. A már korábban bérbe adott nagyüzemek száma is visszaesett 156-ról 126-ra. Ennek az lehet az oka, hogy a junkerek ezeket is felparcellázták a kis-, és középparasztok számára, így ugyanis kedvező kilátások nyíltak még nagyobb földjáradék biztosítására."⁷³ A bérbeadásnak ez a módja tehát kifizetőbbnek bizonyult, mintha egészben becsátották volna a földet a bérlő rendelkezésére. Schleising szerint a bérbe vett üzemek száma 1907-ig növekedett. A kedvezőtlen fekvésű és gyengébb minőségű parcellákat főként a kisparasztoknak adták el, valószínű azonban, hogy a középparasztok is bővítették ilyen földekkel gazdaságaikat.

A bérelt földek tulontal történő növekedésének gátat szabott a munkaerőhiány. Egyes vidékeken,^{x/} így pl. Lausitzban is

^{x/} Erre vonatkozó adatokat Jan Solta: Die Bauern der Lausitz c. művében találunk.

még a parasztek is adtak bérbe birtokaikból, hogy gazdaságaikat idegen munkaerő nélkül is meg tudják művelni. E felvázolt folyamatot kell irányadónak tekintenünk abban a kérdésben, hogy hová tűnt Németországban 20 000, 20 hektárnál nagyobb birtokon gazdálkodó üzem. A nagygazdaságtól a kisebbek felé való fordulás elsősorban tehát a munkaerőhiánnyal és a megemelkedett földjáradékkal magyarázható. A kisebb gazdaságok rentábilisabbnak bizonyultak, hiszen a saját kezelésű földterület lecsökkentésével a megmaradt birtokon nagyobb intenzitás és a földjáradékból származó bevételek által nagyobb tőkefelhalmozódás vált lehetővé.

A munkaerőhelyzet a következőképpen alakult: "1895 és 1907 között a cselédek és cselédlányok száma együttesen 386 000-rel, azaz 22,5 %-kal csökkent. A saját vagy bérelt földön dolgozó földmunkások száma 123 000-rel, tehát mintegy 32 %-kal esett vissza."⁷⁴

"Ugyanakkor 1895-höz viszonyítva 1907-ban több volt a deputátum földdel, illetve a földdel nem rendelkező földmunkás, bár ebben benne foglaltatik az a 215 143 vendégmunkás is, akiket időnymunkára szerződtek, hogy ezúton enyhítsék a nagybirtok munkaerőhiányát."⁷⁵ A legtöbb munkáskéz a parasztgazdaságban hiányzott. 1901-ben Kelet-Poroszországban a birtoknagyságonként hiányzó munkaerő százalékos megoszlását a 9.sz. táblázatban követhetjük soron.

9.sz. táblázat⁷⁶

A mezőgazdasági üzem nagysága /hektárban/											
7 ↓ 9	10 ↓ 13	14 ↓ 20	21 ↓ 28	29 ↓ 45	46 ↓ 65	66 ↓ 100	100 ↓ 149	150 ↓ 199	200 ↓ 500	500 ↓ 1000	1000 felett
% 12,5	16,5	23	29	21,75	19,5	22,75	16	14	13	12	9

A legégetőbb munkaerőhiánnyal - a táblázat alapján - tehát a 14-100 hektár közötti birtokon kellett számolni. Kelet-Poroszországban is - mint Németország egészét tekintve általánosan - jelentősen megcsappant a 20-100 hektár közötti üzemek száma, ám 1907-ben főállásban családtagként otthon kétszer annyian dolgoztak mint 1895-ben⁷⁷ - 3,8 millióan -. A családi munkaerő legnagyobb mértékű felhasználására a paraszti középbirtokon került sor. 1907-ben országos átlagban:

"Száz 2-5 hektáros üzemben 118,5 fő
 Száz 5-10 " " 163,1 fő
 Száz 10-20 " " 193,6 fő
 Száz 20-50 " " 184 fő
 Száz 50-100 " " 124,7 fő
 dolgozott családtagként főállásban." ⁷⁸

A középbirtok felé való eltolódás még azokon a területeken is érvényesült, ahol igazán a kisbirtok dominált, pl.^{x/} a bádeni Kaiserstuhl körzetében is. Ezen a vidéken szőlés-, gyümölcs és bortehermeléssel foglalkoztak, s itt középbirtoknak minősült a különben másutt igen-

^{x/} A bádeni viszonyokban bekövetkezett változásokkal részletesen Heinrich Hirtel: "Verschuldungsverhältnisse der Kleinbauern des Kaiserstuhls" c. művében foglalkozott.

csak kisgazdaságnak számító 0,5-3 hektárig terjedő terület. 1895 és 1907 között megnőtt mind az ezen birtoknagysághoz tartozó gazdaságok száma, mind pedig az általuk megművelt földterület kiterjedése. Ezzel szemben az 5 ha feletti birtokoknál e kategóriákban visszaesés mutatkozott.

Mind ezek által bizonyítottak tekinthetjük, hogy az 5-20 hektáros birtokok gyarapodása a nagyobb gazdaságok csökkenésének, visszasszorulásának köszönhető. Felvetődik a kérdés, hogy kisüzemekből földszerzés útján jöhettek-e létre középparaszti birtokok?

A 67. hivatkozási szám alatt már említésre került, hogy 1895 és 1907 között a kisparaszti birtok /2-5 hektárig terjedő terület/ 1 $\frac{2}{3}$ -a eltűnt. Ez a gyakorlatban kb. 10 000 kisüzemet jelentett. E tényből sokan, így Solta is arra következtettek, hogy a kisparaszti proletárizálódása felgyorsult. Mások, pl. Nussbaum határozottan elutasítják ezt a nézetet a kisüzemekben rejlő jelentős munkaerőtartalékokra, illetve az általuk bérbe vett parcellák számának növekedésére hivatkozva. Próbáljuk kideríteni, hogy mi is lehetett e 10 000 kisparaszti gazdaság sorsa, ez ugyanis választ adhat a proletárizálódás kérdéseire vonatkozóan is. Példaként vegyük az 1867 és 1907 között Radiborban bekövetkezett változásokat.

10.sz. táblázat⁷⁹

Birtoknagyság /hektárban/	1867	1907	
2-5 ha	37	23	-9
5-10 ha	6	10	+4
10-20 ha	8	9	+1
20-50 ha	1	1	
50-100 ha	-	-	
100 hektár felett	1	1	

"A 2-5 hektárosok csoportjában 12 változást figyelhetünk meg. Hat esetben a parasztok magasabb kategóriába kerültek, azaz felküzdötték magukat az 5-10 hektárosok közé, ugyanakkor hat kisgazda a 2 hektáros birtokhatár alá süllyedt vagy teljesen el is veszítette birtokát. Három, eddig 2 hektárnál kisebb földön dolgozó földművesnek sikerült a 2-5 hektárosok csoportjába feljutnia. stb."⁷⁹ Az egyéb birtokváltozásokat nem szükséges e helyen értékelnünk. A táblázatból azonban nyilvánvalóan kitűnik, hogy Radiborban több paraszt tudta gazdaságát gyarapítani, mint ahányan elvesztették egzisztenciájuk alapját jelentő földcsekkjüket.

A kisparasztoknál kisebb birtokokkal rendelkezők csoportjában kétségtelenül nagyobb átrétegződéssel találkozunk. Már 1895-ben is a főállásban mezőgazdaságban dolgozó gazdák e csoportnak csak kisebb hányadát alkották. A 0,5-2 hektáros kistulajdonosok 32,2 %-a, a 0,5 hektár birtokot meg nem haladóknak pedig mindössze 6,3 %-a dolgozott kisüzemében főállásban. /A kisparasztoknál ez az arány 72,2 % volt!!/ E 0-0,5, illetve 0,5-2 hektárig terjedő kisparcellákat méltán nevezhetjük agrárproletárgazdaságoknak, bár e meghatározás korántsem érvényes az egész csoportra. Nem helytálló ez a kategória az iparban, kereskedelemben, közlekedésben, vendéglátóiparban foglalkoztattak mezőgazdasági üzemekre. Márpedig "a 0,5-2 hektáros csoport 23,7 %-a, s a 0,5 hektár birtokhatár alattiak 20,8 %-a közülük került ki."⁸⁰ Ezenkívül nagy számban találhatók Nyugat és Dél-Németország gyümölcs-, és bortehermelő vidékein olyan 2 hektár kiterjedést meg nem haladó kisgazdaságok, melyek semmiképpen sem tekinthetők proletárgazdaságoknak. "1895 és 1907 között a 0,5-2 hektáros kisparcellák száma 89 000-rel csökkent,

míg 231 000, 0,5 hektárt meg nem haladó új törpebirtok keletkezett."⁸¹

Kétoldalu folyamatot figyelhetünk meg, melyben egyrésztől megindult a törpebirtok-, és kisparcellatulajdonosok iparba áramlása, másrésztől viszont az ipari munkások is egyre nagyobb mértékben béreltek 0,5 hektárig terjedő földterületet. "Das Kaiserliche Statistische Amt" találóan fogalmaz, amikor "Eindringen der gewerblichen Bevölkerung"-ról, azaz "az ipari népesség behatolásáról" számol be. A törpebirtokok elterjedésének okát még abban kereshetjük, hogy ez idő szerint igen fel-futott a kertek iránti kereslet. Ha összetevőire bontjuk a 231 143-as gyarapodást a következő eredményre jutunk: "200 m² alatti növekedés 52 622, 200-500 m² között 96 342, 500-2000 m² között 75 396, 2000-5000 m² között 6 783 új törpebirtok"⁸² tarkította a mezőgazdaság területét. Ezen adatok hivatottak tükrözni, hogy leginkább ebben a kategóriában beszélhetünk proletarizálódásról. A 67. hivatkozási szám alatt közölt +12,5 %-os törpebirtokgyarapodás és a kisparcellás üzemek számának -6,4 %-os összezsugorodását egymásra vetítve, még mindig kb. 142 000 új agrárproletárgazdaság létrejöttét állapíthatjuk meg, s ez bizony rendkívül erős mozgásra utal. A kérdés csak az, hogy ezt valóban proletarizálódásként foghatjuk-e fel, s ha igen milyen értelemben.

Mindenekelőtt azonban újra hangsúlyozom, hogy e számbeli növekedés magyarázata nem a kisbirtokok elsorvadásában keresendő, hiszen a kisparaszti üzemek száma összesen 10 000-rel csökkent. A törpegazdaságok, azaz a 0,5 hektárig terjedő kisüzemek sokasodása, mely főként az ipari munkások mezőgazdaság felé fordulását jelentette, nem utalhat a parasztság proletarizálódására.

Valószínűleg az agrárproletár üzemek jellegének megváltozása következhetett be. Nézetem szerint ezek elsősorban másodlagos jövedelemforrássá léptek vissza. A tisztán mezőgazdasági jelleg visszaszorulására utalnak a külvárosokban egyre nagyobb számban megjelenő veteményeskertek. Eszerint sokkal inkább e proletár típusú gazdaságok mezőgazdaságban történő háttérbeszorulásáról kellene beszélnünk, mintsem előtérbekerülésükről. Ha a proletarizálódást ebből az aspektusból vizsgáljuk, akkor inkább jellegváltásról mint tényleges proletarizálódásról vehetünk tudomást. Kétségtelen, hogy azon térpebirtokok és kisparcellatulajdonosok, akik anélkül, hogy feladták volna kistulajdonosi voltukat, az iparban vállaltak munkát, tovább proletarizálódtak, csak hogy szociológiai, s nem feltétlen gazdasági értelemben. Nem biztos, hogy mivel az iparban helyezkedtek el, egyúttal életkörülményeik is tovább romlottak. Az 1890-es évektől tartó hosszú fellendülési hullám közepette mind a mezőgazdaságban, mind az iparban megnőtt a foglalkoztatottak száma, emelkedtek a nominálbérek, s az élelmiszerárak, így tehát növekedni kellett az iparban dolgozó kisüzemtulajdonosok szociális biztonságának is. Megmenekültek a szezonális munkanélküliségtől, mely főleg télen fenyegette őket, sőt e dolgozókat az emelkedő élelmiszerárak sem sújtották különösebben, hiszen élelmiszert alig-alig kellett vásárolniuk. Emellett az iparban előforduló esetleges munkanélküliséget is könnyebben vésztették át kisgazdaságaikra támaszkodva. Tehát míg szociológiailag beszálltunk a proletariátusba történő lesüllyedésükről addig ezt egyénekre lebontva nem tűnkremenetelként, hanem egzisztenciájuk új alapokra helyeződéseként kell értékelnünk. A folyamat e nézőpontból történő

megvilágítása már azért is fontos, mert csak így érthetjük meg, hogy miért is ment oly gyorsan és zavartalanul végbe e törpebirtokosok és kisparcellatulajdonosok átrétegződése, s hogy e munkáscsoportokat miért lehetett csak nagyon nehezen mozgósítani a munkáscsapat harcaihoz.

A kisparasztság 1 %-át leszámítva a parasztság egészét jellemezte, hogy sikerült tevőkeny részesévé válniuk az 1895 után kibontakozó új, s erős ciklikus fellendülésnek. Ennek következtében a paraszti gazdaság valóban megszilárdult, versenyképessé vált.

Tényként fogadhatjuk el, hogy az 5-20 hektáros birtok termelése volt az idő szerint a legrentábilisabb. A középzem ekkor a nagyüzennél messze dinamikusabbnak bizonyult. Ez a megállapítás nem mond ellent annak a lenini tételnek, miszerint a jövő a nagygazdaságé /koncentráció, gépesítés, kollektív gazdálkodás stb. miatt/. Az 5-20 hektáros mezőgazdasági középzem csak a tárgyalt periódusban gazdálkodott a lehátékonyabban. Az ipari termelési módszerek mezőgazdaságba való behatolása, majd uralkodóvá válása, véghez viszi a föld koncentrációját. Ez a helyzet napjainkban Nyugat-Európában. Az eddig dícsőített családi művelésű 20-30 hektáros középbirtok egyre inkább a háttérbe szorul.^{x/} Ez a tendencia figyelhető meg az USA-ban, az NSZK-ban, Angliában, Dániában és Svédországban is.

Lenin is leszögezte: "A gazdaság belterjessé tételéhez szükséges a földterület bizonyos mértékű csökkentése. A nagy-

---

^{x/} Erre vonatkozó részletes adatokat a Selskoje hozajstvo stran razvitogo kapitalizma /1950-1972/ c. művében találunk.

gazdák a birtok központjától távol eső földeket kisparcellákban bérbe adják, hogy ezzel munkaerőre tegyenek szert. Ezek általánosan ismert jelenségek."⁸³ A nagyüzemek problematikájánál már említettük a munkaerőhiányt, mely valóban igen komoly gátló tényezőként szerepelt. Lényeges továbbá, hogy a munka termelékenysége csak 1900-ig növekedett, 1900 és 1913 között már stagnált, s nagyobb mértékű gépesítésre legfeljebb a növénytermesztésben kerülhetett sor, az állattenyésztésben alig. A termelékenység ezirányu alakulását W.C. Hoffmann adatai is megerősítik. Eszerint "1913-as árakat alapul véve: a mezőgazdaságban, az erdőgazdaságban és a halgazdaságban dolgozó munkások által előállított érték átlagosan 1890-ben 800 márka/alkalmazottra rugott, 1900 és 1913 között stagnálás következett be 1000 márka/alkalmazott szinten".⁸⁴ Csak a huszas évek közepétől válik realitássá a mezőgazdaság számára az ipari forradalom vívmányait tömegesen adaptálni, s ezáltal a munkaintenzitást, a munkatermelékenységet újra ugrásszerűen emelni. Ez viszont akkor már ténylegesen alapul szolgálhatott a mezőgazdaságban is, az iparhoz hasonló koncentrációs törekvések feltartóztathatatlan előretöréséhez.

4. Állami agrárpolitika - Önszabályozásra tett kísérletek

Az állami szabályozás bár hatást gyakorolt a mezőgazdaság fejlődésére, mégis meghatározónak a világpiac mindenkori helyzetét tekinthetjük. Már említettem, hogy a német mezőgazdaságban nem sikerült az ágazat legfőbb termékeit monopolizálni. A profitábilis önszabályozás lehetőségei is meglehetősen korlátozottnak bizonyultak. A szabadverseny útján történő önszabályozásnak, - akárcsak az iparban - a gyengébb üzemek összeroppanása, s a koncentráció jelentős mértékű felgyorsulása lett volna következménye. Az iparhoz viszonyítva a döntő különbség azonban abban állt, hogy szabad világpiaci konkurrencia esetén a német gabonatermelés nem volt rentábilis.

A gőzhajózás elterjedésével radikálisan csökkentek a szállítási költségek, s így olcsón lehetett eljuttatni a német piacra az amerikai, kanadai stb. gabonát. Nem is szólva a már régóta jelenlévő orosz roszról. A német gazdák ezt a tényt nemigen tudták befolyásolni. Szükség volt tehát az állami preferenciákra. A probléma megoldásaként felmerült még a nemesítő gazdálkodásra történő átállás gondolata. Ennek értelmében a kenyérgabona egészét, de legalábbis oroszlánrészét világpiaci, azaz olcsó áron importálták volna, s a német mezőgazdaságot egyöntetűen állattenyésztésre és zöldség-gyümölcs termesztésre rendezték volna be. Ezáltal a városi lakosság megélhetési költségei is radikálisan csökkentek volna. Természetesen ezek az elképzelések csak tervek maradtak, ugyanis az

imperialista német államnak a junkerek gazdasági támogatásán túl is célja volt, hogy ilyen fontos kérdést mint a gabona előteremtésének problematikáját önerőből próbálja megoldani, feltételezhetően már ekkor gondolva későbbi világuralmi törekvéseire. A Bismarck-i éra bukása utánra tehetjük a vak "Weltpolitikra" történő áttérést, mely nem jelentett kevesebbet, mint az eddigi valóságos erőviszonyokkal számoló bismarcki politika elutasítását, a reálpolitikával való szakítást.

Ha nincs állami támogatás, agrárvédővámok, akkor a német parasztság nem kerülhette volna el a gyors proletarizálódást, s a gyengébben gazdálkodó üzemek is rövid úton csődbe jutottak volna. Az agrárvámok eltörlésével a földmonopólium hatásai is megszűnnének. Ez esetben a szabadverseny a maga teljességében érvényesülne, a gabonatermesztés leállna, de mindenképpen erősen visszasszorulna. Bár így elsősorban a junker nagyüzem kerülne kilátástalan helyzetbe, a paraszti gazdaság is igen csak megsínylené ezt az intézkedést, mivel a hazai piacra történő gabonatermesztés 2/3-a tőlük származott.

Németországban mint ismeretes 1879-ben vezették be az ipari-, és agrárvédővámokat. Az agrárpolitikai intézkedések meg-látásom szerint főként a következő célkitűzéseket követték.

- A mezőgazdaságban uralkodó birtokviszonyokat minden rendelkezésre álló eszközzel fenntartani.
- A nagybirtokot támogatni, s primátusát biztosítani.
- Politikai okokból a paraszti szektor fejlődését, gyarapodását is hatékonyan elősegíteni.
- Az állati eredetű termékek előállítását, pl. husterme-lést jelentősen előmozdítani, stb.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy minden szövetségi állam-ban más és más az állami beavatkozás hatásfoka, s intenzitása.

Vizsgálódásaim középpontjába Poroszországot állítom, mivel területe a Német Birodalom összterületének csaknem 65 %-át, lakossága, s mezőgazdasági üzemének száma pedig az ország 60 %-át tette ki. Ezenkívül Poroszországnak meghatározó súlya volt a "Bundesrat", azaz a "Szövetségi Tanácsban".

A XIX. századi német agrárpolitikában a következő egymástól kronológiailag és tartalmilag is jól elkülöníthető fázisokat különböztethetjük meg.

Az első időszak kezdete tulajdonképpen nem a birodalom alapításával datálódik, hanem jóval korábban, a századeleji agrárreformokkal, megváltásokkal veszi kezdetét, s a tőkés termelési viszonyok mezőgazdaságban /porosz uton/ történő uralkodóvá válásával zárul. E periódus tehát a XIX. század második feléig terjedő időszakot öleli fel. A korabeli szakirodalom az eddig eltelt időt "talpraállításnak", azaz a polgári tulajdonviszonyok gazdasági életben utat törő "talpraállításának" nevezte. Az ezt követő korszakot a történetírás a "laissez aller", azaz a korlátlan verseny, a szabadverseny koraként jegyezte fel, s a 60-as évek végétől 1879-ig eltelt időt számítják ide. A mindenre kiterjedő szabadelvűség, a gazdasági liberalizmus ezen időszak meghatározó ideológiai bástyái. Ezt az 1879-1895-ig terjedő átmeneti periódus követi, amelyben az állami aktivitás már érezhetően nő, csak egyelőre az agráriusok rovására, s az ipar javára. Pl. Caprivi éra. Az állami beavatkozás az agrárszektorba ekkor még szinte kizárólag vámok útján történik. Az utolsó, a 90-es évek közepétől az első világháborúig terjedő időszakot az egyre inkább leplezetlen állammonopolista törekvések, az állami aktivitás fokozódása jellemezte. E korszak kulcskifejezése a "Krücken liefern", azaz a mankót adni. Tehát az állam besegít?! Vége szakad az ipar által ki-

kényszerített agrártermékekre vonatkozó vámosükkentéseknek, s az agrárválság mélypontján megjelenik a "Bund der Landwirte", azaz a "Gazdasszövetség", az agráriusok igen hatékony, s egyben rendkívül agresszív érdekképviselői szervezete. Ekkor egy sor új intézkedést is foganatosítanak, mely már az állami aktivitás fokozódásának új lépcsőfokát vetíti elénk. Gondoljunk pl. a mezőgazdasági üzemek kényszerorganizálására, a hitelpolitikai intézkedésekre, s az újabb vámemelésekre!

Bár a második periódusként említett, szabadversenyt gazdasági liberalizmust hirdető korszakról joggal elmondhatjuk, hogy a szabadelvű, valóban liberális állami magatartás jellemezte, mégis már ebben az időszakban is sor került az állam és a magánszektor között konzultatív grémiumokra, ám e tanácskozások célja ekkor még elsősorban a magánkezdeményezések, az önszabályozás, a termelő erők fejlesztésének előmozdításában fogalmazódott meg.

A Német Birodalom legfelső konzultatív szerve e tekintetben az 1872-es alapítású "Deutscher Landwirtschaftsrat", azaz a "Német Mezőgazdasági Tanács", melynek tagjait a regionális mezőgazdasági központi egyesületek /Zentralvereine/ választották meg. A küldöttek számát és összetételét mindig a Bundesratban uralkodó erőviszonyok határozták meg. 1895-től Poroszországnak e szervben 25, míg az összes többi szövetségi államnak 49 képviselője volt. A "Landwirtschaftsrat"-nak nemcsak az érintett szakterületekre vonatkozó szakvéleményekkel kellett szolgálnia, de mint Theodor von der Goltz művében írja: "... megindokolt javaslataival, kezdeményezéseivel külön felhívítás nélkül is időben kellett a birodalmi kancellárt megkeresnie, illetve beadványait a Reichstag elé tárnia."⁸⁵

A "Landwirtschaftsrat" megalakulása után évente egyszer több-hónapos ülést tartott, s erről sajtóközleményt is jelentetett meg, mely 1903-ig "Archiv des deutschen Landwirtschaftsrates", azaz a "Német Mezőgazdasági Tanács Archivuma", ezt követően pedig "Zeitschrift für Agrarpolitik", azaz "Agrárpolitikai Folyóirat" címet viselte. A 80-as években Poroszországban alapított "Volkswirtschaftsrat"-tal, azaz "Népgazdasági Tanács"-csal ellentétben, a "Deutscher Landwirtschaftsrat" 1933-ig állt fenn.

Poroszországban 1842-óta működött a "Das Königlich Preussische Landesökonomiekollegium", azaz a "Porosz Királyi Mezőgazdasági Kollégium". E szervet 1859-ben rendelték alá a "Landwirtschaftsministerium"-nak, azaz a "Mezőgazdaságügyi Minisztérium"-nak. A "Landesökonomiekollegium" tagságát minisztériumi tisztviselők, tudósok, és a földművelés terén kiemelkedő jártasságot szerzett "gyakorlati gazdák" alkották. Az intézmény méltán vált a mezőgazdasági haladás szimbólumává. 1870-ben, majd 1878-ban a Landesökonomiekollegium életében, felépítésében változások következtek be. Tagjait immáron a mezőgazdasági központi egyesületek /Zentralvereine/, elnökét pedig maga a kollégiumi tagság szavazta meg. A kollégiumba beválasztottak egyuttal a "Deutscher Landwirtschaftsrat"-ban Poroszország küldöttei is voltak. A "Landesökonomiekollegium" Poroszországra vonatkozóan ugyanazokkal a szakvéleményezői és tanácsadói funkciókkal rendelkezett mint a "Deutscher Landwirtschaftsrat" az ország egészére nézve. A porosz állam már 1811 óta szorgalmazta mezőgazdasági egyesületek létrehozását, s ezek központi egyesületekké /Zentralvereine/ való összekovácsolását. "1887-ben Poroszországban 1817 mezőgazdasági egyesület funkcionált mintegy 148 342 gazdát tömörítve."⁸⁷

E Zentralvereine-k bocsátották a mezőgazdaság rendelkezésére az akkor ugyan még meglehetősen szűkös állami eszközöket kísérleti állomások, tanintézetek felállítására, a szarvasmarhateyésztés és a trágyázás előmozdítására. A felhasznált pénzeszközök egyrészét az egyesületek tagjaik hozzájárulásából fedezték. A kísérleti állomásokból, tanintézetekből azonban nemcsak az egyesületi tagok profitáltak, hanem a kívülálló gazdák is, noha ők semmit sem fizettek ezek fenntartására. Ezért már a 80-as évektől természetes igényként merült fel, hogy a "Zentralvereine"-kat kényszerorganizációval, azaz minden gazda egyöntetű megadóztatásával támogassák. Ezt a tervet azonban egészen 1890-ig nem sikerült a "Landesökonomiekollegium"-ban törvényerőre emelni a "... nyugati provinciák képviselőinek ellenállása következtében."⁸⁸

Más szövetségi államokban is működtek olyan intézmények, melyek funkciójuk szerint a porosz "Landesökonomiekollegium"-nak feleltek meg. Így Bajorországban a "Der Bayrische Landwirtschaftsrat", azaz a "Bajor Mezőgazdasági Tanács", a Szász Királyságban a "Landeskulturrat für das Königreich Sachsen", azaz a Szász Királyság Tartományi Mezőgazdasági Tanácsa", Württembergben a Zentralstelle für die "Landwirtschaft", azaz a "Mezőgazdasági Központi Hivatal".⁸⁹

A felvázoltakból arra következtethetünk, hogy a most tárgyalt időszakban az állam, az állami szervezetek, intézmények befolyása a mezőgazdaságba, a magánszektorba ekkor még meglehetősen árnyékoltan, áttételesen történik. A "Landesökonomiekollegium", s ez egyéb felsorakoztatott létesítmények igen sok hasonlóságot mutatnak az iparban s a kereskedelemben található

érdekvédelmi szervezetekkel a kamarákkal.^{x/}

Mindenekelőtt azonban kiemelném, hogy a junkerek politikai befolyása, legalábbis ami az agrárpolitikát érinti mindvégig szinte töretlenül érvényesült, s arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az állam maga is nagybirtokos. Poroszországban a kinestári birtokok kiterjedése az idők folyamán számottevően növekedett. "1890-ben Poroszország mezőgazdasági művelés alá vett területének 1,2 %-a, 1898-ban pedig már több mint 1,5 %-a "Domänenland", azaz kinestári birtok."⁹⁰

"1910-ben a porosz kinestári tulajdon már 441 719 hektárra rugott, s ennek 88 %-át a keleti provinciákba találjuk."⁹¹

/Ezt még 3,02 millió hektár kinestári erdő egészítette ki./

A porosz állam tehát Poroszország legnagyobb földbirtokosaként szerepelt, s az egyház után Németország egészét tekintve is, sikerült második helyét biztosítani.

"1909-ben a Mecklenburg-Schwerin-i nagyhercegségben a kinestári földek 559 261 hektárt, azaz a nagyhercegség összterületének 42,5 %-át tették ki. Az anhalti hercegségben 1909-ben az összebevételek 12,7 %-a származott a kinestári birtokok jövedelméből. 1887 és 1896 között a bádeni nagyhercegségben ez az arány 5,0 %-ra rugott, ám pl. Bajorországban, Württembergben, és a Szász Királyságban jelentktelenek voltak az effajta haszonvételi források."⁹²

A porosz állam nagybirtokosként saját "pénztárcáján" lemérhette, hogy milyenek a jövedelmezőségi viszonyok a mezőgazdaságban. Különösen állt ez a kelet porosz provinciákra, aholis

^{x/} E tekintetben igen sok hasznos információt találunk Wolfram Fischer: Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung c. művében, mely a legújabb kutatási eredményeket tartalmazza a kérdéskörrel kapcsolatban.

loginkább koncentráltak az állam agrárérdekeltségei. A kinestári földterület növekedésével, a mezőgazdaságból származó jövedelmek számottevő gyarapodásával párhuzamosan a 90-es évek előrehaladtával egyre inkább szükségét érezte az állam az immáron aktívabb agrárpolitika, jelen esetben a mezőgazdaságot határozott támogatásba részesítő politika bevezetésére. E tekintetben igen kedvezően hatott a korábbiakban már említett állami intézmények, létesítmények megléte, s ezek, valamint az új gazdaságpolitika kiváló alapot biztosítottak a zökkenőmentes átmenet, a hatékonyabb állami szabályzó politika, s a preferenciák realizálására. Az állami befolyás mértékének növelésére vonatkozó részletes adatokat a már hivatkozott Fischer műben találunk.

Az agrár védővámok a tárgyalt időszakban. Az 1879-es vámtarifa törvényt megelőző években az árak a következőképpen alakultak: "... 1873 és 1879 között az iparcikkek ára 55 %-kal, az import gabona ára, azaz a világpiaci ár 17 %-kal, a rozs termelői ára 25 %-kal, s a búzáé 23 %-kal csökkent."⁹³

Ugyanebben az időszakban az importált gabona volumene megduplázódott. Míg az ipari termékek ára 1879 után is tovább süllyedt /1885-ig/, addig a gabona ármozgása most már felfelé ivelt, s 1881-ben tetőzött. Ezzel egyidejűleg az import volumene is kb. a felére esett vissza. A vámok magasán tartásának híveinél nem véletlen keltette ez azt a benyomást, hogy a legjobb "gyógyszer" a magas vámtarifa, s ezért elsősorban a vámszabályozásra kell orientálódni. Ez részben igaz, de nem szabad megfeledkeznünk a termés hozamok évenkénti alakulásáról sem, azaz arról, hogy milyen volt a termés. Nos az 1878/79-es magas termés hozamokat, melyek jelentős mértékben előmozdították az áresést, az 1880/81-es

rossz termés követte, s mivel ekkor világviszonylatban is kevés gabona termett, így alaposan megemelkedett a világpiaci ár, ami egyuttal a hazai (termelői) árak növekedéséhez vezetett. Ezt az 1882-es bőséges termés váltotta fel, s mivel ez mind az országhatárokon belül, mind pedig kívül egyszerre jelentkezett, ezért az árzuhanást nem lehetett elkerülni. Ennek következtében "1885 május 22-én a rozs és a buza vámtételét háromszorosára, azaz tonnánként 10-ről 30 márkára emelték."⁹³ Ezuttal azonban mégsem következett be a várt hatás, ugyanis az 1886/87-es jó termés és az eső importárok miatt a gabona termelői ára nem-hogy nem emelkedett, hanem ellenkezőleg egészen 1887-ig csökkent, s Poroszországban az első világháború előtt éppen 1886/87-ben került legtöbb gazdaság a kalapács alá, számszerint 6 370.⁹⁴ 1887 december 22-én a buza és a rozs vámtételét még magasabbra srófolták, tonnánként 30-ról 50 márkára, s ez az 1887-es árszínvonal szerint a rozs értékének 42 %-át, a búzáé-nak pedig 28 %-át tette ki. Ezután a terméseredményeket tekintve ismét két gyengébb év következett mind hazai mind külföldi viszonylatban, így aztán az importárok és a belföldi termelői árak is felszöktek. Az 1890-es valamivel jobb hazai termésátla-gok ellenére tovább növekedtek az árak, melynek magyarázata valószínűleg a még mindig magas világpiaci árakban rejlett. 1891-ben Oroszország beszüntette gabonakivitelét, ugyanis ebben az évben katasztrófálisan gyenge termést takarítottak be, s így Németországban a termelői árak rekord magasságot értek el. Ezt ki kell azonban még azzal egészítenünk, hogy ebben az esztendőben a termés hozamok a Német Birodalomban is mindenütt igen alacsonyak voltak, tehát ez is erősen közrejátszott az árak illetően való alakulásában. Az 1891-es mezőgazdasági rekord árszint idején, már régen véget ért az ipar ciklikus fellendülése.

/1890-ben/, s így a rendkívül magas mezőgazdasági s a jelentős mértékben csökkenő ipari árak jellemezték a helyzetet. A létfenntartási költségek, és a kenyér árának számottevő emelkedése folytán a dolgozók reálbére is csökkent, s egyre érezhetőbbé vált a kormányzattal szembeni elégedetlenség. Ebben a kiélezett, pattanásig feszült helyzetben Caprivi kancellár, akit a történetírás a nagyipar embereként tart számon, 1891. december 6-án kereskedelmi-, és vámügyi szerződést kötött Ausztria-Magyarországgal, melynek értelmében az eddig érvényben lévő 1887-es vámtarifával szemben /állati eredetű termékekre vonatkozóan az 1885-ös vámtarifával szemben/ az összes gabonára és husra vonatkozó vámtételeket leszállították. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy "a buza és a rozs 50 márkás tonnánként megállapított vámösszegét 35 márkára mérsékeltek."⁹⁵

A vámszállítás következtében azonnal, azaz már 1891-ről 1892-re meredeken zuhanni kezdtek a gabonaárak, s 1894-ben érték az első világháború előtti legalacsonyabb szintet. Ezzel egyidejűleg 1893-ig az import gabona volumene is újra felfutott. A poroszországi birtokárverések száma, mely 1889 és 1891 között jelentősen visszaesett, 1892/93-ban már ismét megközelítette az 5000-et. Azt hiszem nem kell külön hangsúlyozni, hogy mennyire gyűlölték a junkerek, de a parasztok is Caprivit, s reformjait. Az agráriusok a kancellárra azt mondták, hogy "Ein Mann ohne Ar und Halm", azaz olyan ember, akinek annyi földje sincs, amennyi a cipője talpán elfér, ezenkívül "undeutsch und nicht bodenständig", azaz "nem igazi német, s nem tekinthető a hazai rögön állónak".

Már említettük, hogy az 1891-es rekordárszintnél fontos szerepet játszott a belföldi gabonafelhozatal csökkenése. E tény

azonban nem magyarázhatjuk egyedül az alacsony hektáronkénti termés hozamokkal. Az igazság az, hogy visszaszorult a rozs-, és a buza termőterülete, méghozzá nem is kis mértékben. A rozsnál ez 340 000 hektárt, a búzánál pedig 75 000 hektár területvesztést jelentett. Ennek megfelelően nőtt meg azonban az árpa és a zabföldek kiterjedése. A folyamat egyébként az árpa és a zab esetében is hasonlóan ment végbe, csak egy éves eltolódással. 1892-ben újra kibővítették a buza és a rozs termőterületét, s mivel a rozsföldek nagysága 1892/93-ban minden eddigit felülmúlt, így a termés mennyisége is korábban sohasem tapasztalt szintet ért el. Eszerint a gazdák termőterületek tekintélyes kibővítésével maguk is igencsak hozzájárultak az árzuhanáshoz. Mindenesetre - mint láttuk - a világgazdaság mindenkori helyzete bizonyult mérvadónak a német piacon tapasztalható ármozgás tekintetében.

Ezen időszak alatt a világpiaci árak kb. 40 %-kal esetek, ezért a vámok nem tudták az import növekedését feltartóztatni. Végülis ez vezetett 1893 februárjában egy újabb mérföldkő letételéhez a "Bund der Landwirte", azaz a "Gazdaszövetség" megalapításához. A "Bund" születését tehát a rendkívül mély válságnak köszönhette. E szervezet vált az agráriusok, de elsősorban a nagybirtokosok harci szövetségévé, melynek célja - tömören fogalmazva - a minél nagyobb állami támogatás biztosítása. A "Bund" évtizedekig funkcionált, s tagadhatatlanul igen vészes szerepet játszott a német nép történetében. Militarista, demagóg agitációja révén hatalmas tömegbázisra tett szert, különösen a parasztság körében. Demagógiájára jellemző, hogyha érdekei úgy kívánták még a fennálló rendszer megfenyegetéséig is elmerészkedett, s mivel az állam a tömegekkel szemben főként a középrétegekre támaszkodott, s a "Bund" térnyerése éppen e ré-

tegek között vált egyre jelentősebbé, ezért e szervezet az állam számára is - bármilyen paradoxon - bizonyos veszélyt jelentett. E helyen idézem Ruprecht-Ransern sziléziai nagybirtokbérlo azóta hirhetté vált sorait: "Ha a kormány nem változtatja meg velünk szemben folytatott politikáját, akkor inkább szociáldemokratává leszünk, s frontot alkotva velük együtt harcolunk a kormányzat ellen."⁹⁶ Az ilyen és ehhez hasonló követelések miatt csatlakoztak a parasztok tömegesen a "Bund"-hoz, mely látszólag valóban sikraszállt a paraszti érdekek védelmezőjeként. Ezen összefüggésekből azt hiszem teljesen egyértelmű, hogy a porosz kormány - a junker törekvések mellett - miért támogatta agrárpolitikájával egyre erőteljesebben a parasztságot. Igaz, a junkerek szociáldemokráciával történő fenyegetését a kormánynak nem kellett nagyon komolyan venni, de hogyan alakult volna a történelem, ha az így lázba hozott parasztság ténylegesen a szociáldemokrata alternatívát választja?!

Néhány jellemző követelés a "Bund" 1893. február 18-i berlini üléséről:

- " - Megfelelő vámvédelmet biztosítsanak a mezőgazdasági termékek és a mezőgazdasági melléküzemágra vonatkozóan!
- Semmiképpen sem kerülhet sor a már meglévő vámok bármiféle csökkentésére. Sem Oroszországgal, sem pedig más országokkal nem köthető olyan kereskedelmi szerződés, melynek következtében a német mezőgazdasági vámok méréséklődnének. Kapcsolatainkat Amerikával is e szellemben kell rendezni!
- Minden tekintetben védelemben kell részesíteni a mezőgazdasági és különösen a paraszti melléküzemágot!
- Járványgyanus országokból az állatbehozatal azonnal befagyasztandó!

- Vezessék be a kettős valutarendszert, a mezőgazdasági termékek, és termények védelmének leghatásosabb eszközét!
- Alapítsanak "Landwirtschaftskammern"-eket, azaz mezőgazdasági kamarákat a mezőgazdaság törvényesen szankcionált képviselőjére!"⁹⁷

A 90-es években a szervezet a következő eredményeket könyvelhette el:

- 1891-1893: - A porosz vasutakon bevezették a lépcsőzetes díjszabást azért, hogy az északnyugati gabonafelesleget olcsóbban lehessen Nyugat és Dél-Németországba szállítani.
1894. április 14.: - "Birodalmi törvény az 1879 július 15-i vámtarifatörvény módosításáról."⁹⁸
/A gabona azonosítási bizonylatának eltörlése./
1894. június 30.: - "Poroszországi törvény a mezőgazdasági kamarák felállításáról."⁹⁹
1894. május 1.: - "Novella az 1880-as "Marhavész megszüntetéséről rendelkező törvény"-hez."¹⁰⁰
1895. július 31.: - Poroszországi törvény a szövetkezeti személyi hitel támogatására szolgáló központi hivatal felállításáról."¹⁰¹
/"Preussische Zentralgenossenschaftskasse" létrehozásáról./
1896. június 22.: - "A Birodalmi tőzsdetörvény"¹⁰² kibocsátása. /A határidős gabonázletek betiltása, illetve a tőzsdék feletti szövetségi állami felügyelet bevezetése./

1897. június 15.: - "Birodalmi törvény a vajjal, sajttal, zsírral, s az ezek helyettesítésére szolgáló termékekkel történő kereskedelemről" /Margarintörvény/.¹⁰³

A korabeli források ezeket a szankciókat "Sofortmassnahmen"-nek, azaz azonnal foganatosított, késedelem nélkül bevezetésre került intézkedéseknek nevezte. Ezen ismertetett törvények, novellák is alátámasztják, hogy az állam igen nagy mértékben méltányolta a "Bund" követeléseit, sőt a paraszti érdekek is visszhangra találtak, gondoljunk csak pl. az 1895-ös paraszti hitelfejlesztést szorgalmazó törvényre! A "Bund" azonban nem elégedett meg az elért eredményekkel, s ezeket az intézkedéseket csak "kleine Mittel"-nek, azaz kis lépésnek tekintette. Igazi fejlődésként, azaz "grosse Mittel"-ként értékelték volna pl. a kettős valutarendszer bevezetését, amire azonban nem került sor. Nem sikerült elfogadtatniuk az állami /birodalmi/ gabonakereskedelmi monopólium törvényerőre emelését sem. Ezzel az lett volna a céljuk, hogy a gabona árát "közepes szinten", azaz a buza tonnánkénti árát 215 márkán, a rozsét pedig 165 márkán tartsák. Nem kell különösebb magyarázatot fűzni ahhoz, hogy mit is jelentett volna szerintük a "közepes szint". A Reichstagban azonban mint említettük nagytöbbséggel elvetették e javaslatot. Érdekes, hogy a porosz államtanács, sőt maga a császár is elutasítóan nyilatkozott, noha Graf von Kanitz 1894 és 1895 folyamán három alkalommal is benyújtotta erre vonatkozó határozattervezetét.¹⁰⁴ Csak a "Der Deutsche Landwirtschaftsrat" pártolta lelkesen e kezdeményezést. 1902-ben a "Bund" azonban mégis jelentős sikert könyvelhetett el, ugyanis monopolizációs segítséggel kiharcolták, hogy a vámokat ismét erő-

teljesen felemeljék.

Az állami befolyás 90-es években tapasztalható növekedését legszembetűnőbben a következő területeken kísérhetjük figyelemmel. Szervezeti intézkedések és állami szubvenciók kérdése, a hitelpolitikában bekövetkezett változások és a kereskedelempolitikai szankciók előtérbe kerülése.

a/ Szervezeti intézkedések és állami szubvenciók

A porosz mezőgazdasági kamarák, a kereskedelmi kamarákhoz hasonlóan testületi státuszt kaptak. A kamarai tagokat a "Kreistag", azaz a kerületi gyűlések küldöttai választották meg, így magától értetődő, hogy azokban a régiókban, ahol a nagybirtok hegemoniája érvényesült, a junkerek erősebb képviseletre tettek szert, mint a parasztok. A kamarák felállítását leginkább a kelet-elbai provinciák központi egyesületei /Zentralvereine/ sürgették, ezért először 1895-ben¹⁰⁵ ezeken a területeken szervezték meg ezen érdekképviselői szerveket. Weszfáliában 1898-ban, Hannover térségében és a Rajna vidéken 1899-ben másutt még később ment végbe e folyamat.

A kamarákat hivatalosan feljogosították, hogy kerületük minden választható földtulajdonosával anyagi hozzájárulást fizetessenek, melynek összege a föld évi jövedelme után megállapított adó 0,5 %-át tette ki. Ezt a fizetési kötelezettséget közteherként kellett kezelni, s akár végrehajtás útján is be lehetett szedetni. A kamarák a tagság törvényes érdekvédelmén kívül, kezelték és elosztották az államtól rendelkezésükre bocsátott pénzügyi eszközöket.

Brandenburg provincia kamarája a tagok befizetése révén 1897-ben 120 000 márkához, állami, körzeti és egyéb kommunális forrásból 157350 márkához jutott.¹⁰⁶ A 90-es évek közepétől jelentősen megemelkedett az állami szubvenció mértéke. Jellemző,

hogy míg 1893-ban a két kelet-porosz mezőgazdasági központi egyesület /Zentralverein/ összesen 152 000 márka állami segélyre tett szert, addig 1913-ban a mezőgazdasági kamara /Landwirtschaftskammer/ már 750 000 márkát mondhatott magáénak, tehát az 1893-as év ötszörösét. A Poroszországban folyósított állami támogatás $2/3-3/4$ részét a szarvasmarhatenyésztés fejlesztésére használták fel. A mezőgazdasági kamarák létrehozásával tehát parlamenti befolyástól mentes, törvényesen szankcionált testületek jöttek létre.

"... a mezőgazdasági kamarákat rövid időn belül mindenütt az adott térség helyi legerősebb mezőgazdasági szervezetei uralták, így Poroszországban is. A Rajnavidéken és Wesztfáliában főként a katolikus parasztegyesületek, a provinciák tulajdonos részében pedig mint pl. Mecklenburg-ban a "Bund" került hatalmi helyzetet biztosító pozícióba. A kamarákat, s főként azok vezetését olyan nevek fémjelezték mint von Oldenburg-Januschau, von Wangenheim, Roesicke, von Landsberg-Velen, Graf Schwerin-Loewitz. Ők voltak egyben a porosz "Landesökonomie-kollegium" és a "Deutscher Landwirtschaftsrat" legismertebb képviselői is."¹⁰⁷ A szövetségi államok többségében azonban csak 1900 után került napirendre a mezőgazdasági kamarák felállításának kérdése.

b/ Hitelpolitikai intézkedések

A disszertáció 27. oldalán már említést tettem a mezőgazdasági hitelek megoszlásáról, problematikájáról, s kiemeltem, hogy a magántóké bankhitel oroszán részét a nagybirtok kapartotta meg. Azt sem hallgathattam el, miszerint alig-alig adtak kölcsönt mezőgazdasági célokra. A kisgazdák számára a személyi hitel legjelentősebb forrásait a nyilvános takarékpénztárak mellett a hitelszövetkezetek képezték. A német mezőgazda-

ságot tápláló, finanszírozó hitelszövetkezetek többségét, az un. "ländliche Kreditgenossenschaft"-ok, azaz tartományi hitelszövetkezetek alkották. 1902-ben Németországban 13 481 ilyen jellegű pénzügyi intézet működött kb. 1,395 millió ügyfelet számlálva, 1913-ban már 19 000 szövetkezetről, s mintegy 2,59 ² milliós tagságról számolhatunk be.¹⁰⁸ Mivel azonban a hitelszövetkezetek csak szerény tőkével rendelkeztek, ezért a nagybankok sem támogatták őket, hiszen kevés garanciát láttak pénzügyük profitábilis befektetésére.

Az 1889. május 1-i birodalmi törvény bár jogi személlyé nyilvánította a kereskedelmi-, és hitelszövetkezeteket, sőt Poroszországban néhány kisebb pénzügyi intézetet államilag is támogattak, a meghatározó mégis a "nemtámogatás", a "be nem avatkozás" elve volt. E szövetkezetek mértékadó körei ugyanis határozottan elutasították az állami szubvenciókat, s egyértelműen az állami befolyás növekedése ellen foglaltak állást.

A két legnagyobb központi szövetkezeti egyesületből /Zentralverband/ szövetkezeti bankokat hoztak létre /Genossenschaftsbank/, melyeket azonban az 1900 után fellépő nehézségek miatt részben likvidáltak, részben pedig a "Preussische Zentralgenossenschaftskasse", azaz a Porosz Központi Szövetkezeti Pénztár szanált.

Ez utóbbit a szakirodalom röviden csak "Preussenkasse", azaz Porosz Pénztárnak nevez. A "Preussenkasse"-t az állam 5 millió márkás befektetésével nyilvános bankként alapította.¹⁰⁸ Az 1898 és 1899-ben 50 millió márkára, 1910-ben pedig már 75 millió márkára rugó alaptőke minden tekintetben jelentősnek számított.¹⁰⁹ Ezzel a "Preussenkasse" feltört a nagybankok közé. 1898-ban az összforgalma 2,971 milliárd márkát, 1913-ban viszont

már 17,736 milliárd márkát tett ki, s a legtöbb évben a porosz állami bank a "Königliche Seehandlung" forgalmát is sikerült meghaladnia. 1913-ban a "Preussenkasse"-val kapcsolatban álló szövetkezeti pénztárak 95 %-a mezőgazdasági szövetkezeti pénztár volt. Ezen adatok hivatottak alátámasztani, hogy az állam valóban hatékonyan támogatta a paraszti hitel-szerzést, még akkor is, ha ezt nem látványosan, hanem - mint láttuk - indirekt módon tette.

c/ Kereskedelempolitikai intézkedések

Egészen 1906 elejéig érvényben maradtak a mérsékelt vá-mok, mivel az új vántarifa csak 1906 márciusától lépett élet-be. A 90-es években foganatosított állami intézkedések ismer-tetése keretében már esett szó a Porosz Állami Vasutaknál 1891-óta érvényes gabonaszállításra vonatkozó lépcsőzetes díjszabás bevezetéséről. Ezt az indokolta, hogy az északkeleti gabona-termelők számára is valamelyest kiegyenlítődést akartak terem-teni. Minél messzebbre vitték a gabonát, annál nagyobb kedvez-ményt kaptak. Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1890 és 1892 között a rozs Dél-, Délnyugat Németországba történő szállítása megdup-lázódott, 1893-ra pedig megnégyszereződött. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a délnémet államokban megnőtt az opposzió a lépcsőzetes díjszabás ellen. A szövetségi kancel-lár a Reichstagban a következő javaslattal állt elő, hogy az Oroszországgal kötendő kereskedelmi szerződéshez szükséges szavazattöbbséget megszerezze: "Szüntessük meg a lépcsőzetes díjszabást, ám ezzel egyidejűleg töröljük el a gabona azono-sítási bizonylatát is!" /"Identitätsnachweis."/ ¹¹⁰

A határozati javaslatot 200:146 arányban megszavazták, s még ez év, tehát 1894 tavaszán életbe léptették. Az 1879-es vántarifa-

törvény szerint: az előzően importált vámköteles áruk után fizetett vám megtéríthető, ha az áru ujrakivitelnél a termék azonosítása megtörténik. Az új rendelet értelmében, tehát 1894 tavaszától gabona vonatkozásában megszűnt e kötelezettség. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy minden gabonaforgalmazó, amikor piacra dobta terményét, az államtól az ezen áruk után fizetendő vámösszeggel azonos szubvenciót, jóvátételt kapott. Ezt az összeget ugyan nem készpénzben fizették, hanem ún. "Getreideeinfuhrscheine", azaz gabonabehozatali szelvényként juttatták el a gazdához, aki azonban e pénzt érő bizonylatot minden nehézség nélkül /1906-ig 1-2 %-os, majd az 1906-os vámtörvény elfogadása után, mely - mint tudjuk - még további könnyítést hozott 0,1-0,2 % leszámítolás ellenében/ értékesítette. ^{x/} Felvetődik a kérdés, hogy kinek fűződött érdeke e szelvény megvásárlásához? Tulajdonképpen mindenki jól járt e bizonylat megszerzésével, aki érdekeltségei révén export-import ügyekkel foglalkozott. E szelvénnel ugyanis minden további nélkül kiegyenlíthette vámtartozását, ráadásul mint láttuk 1906-ig 1-2 %-kal, ezt követően pedig 0,1-0,2 %-kal jutott olcsóbban e bizonylathoz, mint amilyen értéket e behozatali szelvény képviselt. A gabonanagykereskedő tehát világpiaci áron tudta terményét áruba bocsátani, s 1906-ig a buza és a rozs tonnájaként 35 márka, sőt ezt követően 55, illetve 50 márka exportprémiumot könyvelhetett el. Természetesen ebből még le kell vonni a különben jelentéktelen leszámítolásból származó összeget. Ennek következtében 1894/96 és 1912/13 között a rozs-

^{x/} A "behozatali szelvények" problematikájával Simon Fritz: Die Getreideeinfuhrscheine c. művében foglalkozik részletesen.

kivitel mintegy a huszszorosára emelkedett, s az export-prémiumként ezuton kifizetett összeg 1912-ben már 126 millió márkára rugott.

Mindezek ellenére a gabona ármozgása továbbra is követte a világpiaci árak hullámzását, bár valamivel még mindig magasabb árszinvonalon. Az árak az 1894-es mélypont elérése után 1898-ig újra felfeléíveltek, 1901-től azonban az áresés elkerülhetetlenné vált. Ezzel párhuzamosan megnőtt az állat-, és állati eredetű termékek importja után fizetendő vám összege. 1906-ig a marhahús tonnánkénti vámtétele 150 марка, 1906-tól viszont már 270 марка. A sertéshús vonatkozásában is hasonló mértékű ugrásról, 170 márkáról 270 márkára történő növekedésről számolhatunk be. "A vaj esetében a tonnánkénti vám 160 márkáról 200 márkára, a sajtnál 200 márkáról 300 márkára szűkött."¹¹¹

Jellemző, hogy a délnémet paraszti folyamodványok is a magas vámok mellett törtek lándzsát, s követeléseik tulnyomó részt megegyeztek a "Bund" elvárásaival. 1902 januárjáig a petíciók ezrei futottak be a várható vámemelések kérdésében, saját érdekeiknek hangot adva. A gabona-, élelmiszer-, nyersanyagokra vonatkozó jelentős mértékű vámnövelés ellen tiltakozást nyújtottak be a kereskedelmi kamarák, ipartestületek, szakegyletek, szabadelvű választó egyesületek, ezenkívül a Reichstag szociáldemokrata frakciójának vezetősége 3.431.784 aláírással. "Egy parasztegyesület, a pomerániai "Nordost", azaz Északkelet is csatlakozott hozzájuk a maga 30 petíciójával."¹¹² Ezzel szemben a mezőgazdaságból érkező összes többi folyamodvány határozottan követelte a radikális vámtarifa rendezést. Ezt az álláspontot tette magáévá pl. a bajor, rajnai, württembergi pa-

rasztszövetségek mellett a "Badischer Bauern-verein zu Fauten-
 bach" azaz a Bádeni Fautenbach Parasztegyesülete is 33 218
 aláírásával. "A legfőbb gabonafélék tonnánkénti vámtételét
 minimálisan 70 márkában állapítsák meg" ¹¹² - követelte a "Der
 Bayrische Bauernbund in Würzburg", azaz a Würzburgi Bajor
 Parasztszövetség. 75 márkás igényt jelentett be a "Der
 Westfälische Bauernverein zu Münster", azaz a Weszfáliai
 Münster Parasztegyesülete. ¹¹² Bajorország és a Rajnavidék számos
 mezőgazdasági képviselője még ennél is magasabb - 75-80 márkás -
 vámtarifáért szállt sikre. Ez utóbbiak még a "Bund" követelése-
 it is felülmúlták. ¹¹ "Die Vereinigung der christlichen deutschen
 Bauernvereine in Kempen-Rheinland", azaz a "Kempeni Keresztény
 Német Parasztegyesületek Szövetsége" 75 márkás vámszabást
 irányzott elő a buza és a rozs vonatkozásában ¹¹¹² /ez megegyezett
 a "Bund" e tekintetben hirdetett elvárásaival/, burgonyára,
 zöldségfélékre és borra azonban még a "Gazdaszövetségénél" is
 magasabb vámtételek mellett foglalt állást.

1915-ben Lenin az USA-ról értekezve a következőket álla-
 pitotta meg: "... a kisgazda akár akarja, akár nem, akár észre-
 veszi, akár nem árutermelővé válik a kapitalizmusban, s ez a
 dolog lényege. Ez a változás még akkor is, amikor nem szákma-
 nyol ki senkit, - ő maga nem alkalmaz bér munkást, a kisgazdát
 a proletariátus ellenlábasává teszi. A kisgazda kisburzsoá lesz!
 Ő termékét becsátja áruba, míg a proletár munkaserejét. A kisgaz-
 da mint osztály nem képesek önerőből a mezőgazdasági termékek
 árának emelését kiharcolni. Erre csak akkor kerül sor, ha a
 nagybirtokosokkal osztóznak a földjáraadéokban, s szolidaritást
 vállalnak velük a társadalom többi osztályával szemben. A kis-
 gazda az árutermelés fejlődésével osztályhelyzete szerint elke-
 rülhetetlenül "Kleinagrariert"-ré, kisagráriussá válik.

... a kiskaszdák helyzetének javulását a nagybirtokosokkal kötött szövetségük eredményezi."¹¹³

A "Kleinagrariert" és a proletariátus antagonisztikus el-
lentétét majd a monopolkapitalizmus uralomra jutása fogja
tompítani, mivel a monopolista árellő és az imperialista há-
borúk a kiskaszdák érdekeit a proletariátus osztályérdekeihez
közelítik. Az idő előrehaladtával egyre több gazdasági ágban
szerezték meg a monopóliumok a hatalmat, s megtörténtek az
előkészületek a hódító "Weltpolitik"-ra, azaz világpolitiká-
ra. Az agráriusok megadták hozzájárulásukat a hadiflotta ki-
építéséhez, a fegyverkezés fokozásához, s csatlakozott ehhez
a burzsoázia többsége is. A monopolkapitalizmus bár egyre
jobban érett, egyre több pozíciót foglalt el, mégsem tudott
még ebben az időszakban győzni, s a korábbi feltételek tovább-
ra is hatottak.

A vámtételek magasságában végülis kompromisszum született,
s a nemzeti liberálisok, a centrum és a konzervatívok szava-
zattöbbséggel törvénybe foglalhatták az új vámtarifát. Az ag-
ráriusok - az ipar ellenállása következtében -^{x/} ugyan nem
tudták teljes egészében keresztül vinni irreális követeléseiket,
az új vámszabás azonban mégis a vámok erőteljes növelését jelen-
tette, s pl. - a buza esetében az új tarifa még a Caprivi kor-
szak előtti is meghaladta. A monopolista nagyipar képviselői
bár elutasították a "Bund" mértéktelen igényeit, a vámemelések
szükségességét azonban nem vitatták. Az új vámok elfogadtatása

---

^{x/} Az ipar vámemelésekkel szembeni oppozíciójáról Helga
Nussbaum; Unternehmer gegen Monopole c. művében olvas-
hatunk.

a "Sammlungspolitik", azaz a koncentrációs politika győzelmét hirdette. E politika célját abban lehet megfogalmazni, hogy a német nehézipari monopóliumok érdekeinek messzemenő figyelembe vétele mellett, a Caprivi korszakban háttérbeszorított nagybirtokot újra megerősítsék, s ezzel együtt általánosan az egész mezőgazdaságot megnyerjék az új császári politika támogatására. A magas agrárvámok platformján tehát létrejöhett a Caprivi adminisztráció alatt megrendült nagytőkés - junker szövetség, azaz az uralkodó osztály egységes tömbje. Ezután sikerült a vidéki középrétegeket, sőt a parasztságot is felsorakoztatni az új politikai kurzus támogatására.

1906 után tovább növekedtek az agrárárak. Ennek alapjául sem csak az új vámintézkedések szolgáltak, ugyanis 1906 után a világpiaci árak is felfelé szöktek. Az utca embere az áremelkedés okát mégis a vámemelésben láthatta. Mindenesetre a mezőgazdaság helyzete a tárgyalt időszakban alapvetően megjavult, s ebben jelentős szerepet játszott az állati eredetű termékek felfelé ívelő ármozgása, mely elsősorban a paraszti szektornak kedvezett. Különösen a sertéshús élvezett erős védelmet, ha nem is a gabonához hasonlíthatót. Már említettük az 1894-es marhavészről rendelkező törvéynovellát, melyet az 1900 június 3-án hozott vágómarhára és a husvámvizagálatára vonatkozó törvény,¹¹⁴ illetve az 1909. június 26-i új marhavészről szóló törvény¹¹⁵ egészített ki. 1900 és 1911 között, az 1906-ig süllyedő világpiaci árak ellenére, csökkent a husimport. Ennek egyik oka a megszigorított állategészségügyi rendelkezésekben rejlett. A 90-es években ugyanis fenyegetően növekedett a marhavészben elhullt állatok száma, s ez a gazdáknak, főként a parasztnak nagy veszteséget okozott. 1901 és 1909 között e határozatok következtében valóban visszaszorult a száj- és kü-

rümfájás. Ugyanakkor, a sertésvész és a sertésorbáné pontosan ebben az időben, azaz 1903 és 1906 között érte el tetőpontját.¹¹⁶ Ezért jelentősen megcsappant a hazai husfelhozatal, a termelői árak emelkedtek, s átmenetileg az import volumene is megnőtt. Tehát mindez igencsak indokolta, hogy a szigorú állategészségügyi és higiéniai intézkedéseknek érvényt szerezzenek. Az 1911-es száj-, és körümfájást követően újból visszaesett a belföldi hustermelés, s a husárok ismét a magasba szöktek. 1911 és 1912 között a hus kiskereskedelmi ára 20 %-kal emelkedett.¹¹⁷

1911 és 1912-ben emiatt rendkívül nagy elégedetlenség mutatkozott a munkásság körében. Ennek ellenére a kormányzat továbbra is határozottan elzárkózott a nagyobb volumenű husimport gondolatától. Csak egyes nagyvárosok esetében engedélyeztek korlátozott mennyiségű husbehozatalt. A hus-felvásárlást, az árkialakítást, és az értékesítést a városi kommunákra bízták, ám e termékre vonatkozó vámtétel leszállítását mindvégig kategorikusan elutasították.

Dióhéjban talán a következőképpen lehetne összegezni a mezőgazdaságban lejátszódó változások háttérét: Az 1890-es évek második felében végbemenő, a mezőgazdaság egészét átható felfutást elsősorban az általános, világgazdaságban tapasztalható megélénkülés tette lehetővé, bár kétségtelen tény, hogy az ezirányú állami intézkedések is jelentős szerepet játszottak. Ennek következtében a junkerek, de a parasztság, sőt a kisparasztság jövedelme, bevételi feltételei is alapvetően megjavultak a munkások és a bérből élők rovására. Mindemögött az a szándék húzódott meg, hogy a birtokviszonyokat ezután stabilizálják, az agrárstrukturát lehetőleg minél tovább konzerválják, s a junker-burzsóá német imperializmus politikai bázisát erősítsék.

A vilmosi Német Birodalomban e célok igen magas határfokkal valósultak meg, hiszen a parasztságot a "Bund"-on keresztül manipulálva, valóban sikerült megnyerni a császári politikának.

II. AZ IPAR ÉS A BANKÉLET FEJLŐDÉSE

1. A monopolizáció

a/ A monopolizáció előzményei

Az ipari forradalom korszakát a tőkés árutermelés gyors előretörése, a bér munkával szemben egyelőre még az egyszerű árutermelés és az átmeneti formák jellemezték. Hosszabb távon azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a tőkés ipar, a szabadverseny kiméretlenül elpusztítja a félproletár-, egyszerű árutermelőket. A szerzési szabadság bevezetése lehetővé tette, hogy a szabadversenyből fokozatosan magánmonopóliumok fejlődjenek ki. Mindez a tőkekoncentráció és centralizáció képében ültött testet. A nagyüzemek egyes ágazatokban történő előretörése már meglehetősen korán monopolizációs tendenciára utalt. Ez a jelenség, valamint a már régebben létrejött monopóliumok jelentősen korlátozták a szabadversenyt már a "hóskorszakban", azaz az ipari forradalom korában is.

Mind Németországban, mind Angliában már 1873 előtt is léteztek hivatalos kartellek, melyek tőkés vállalatok módjára megegyeztek egymás között az árban, az előállítandó termék mennyiségében és az értékesítési feltételekben. E kartellek "egyletekként", - egyesületekként - működtek, s a kezdetekben elsősorban a nehéziparra és a könnyűiparra korlátozódtak.¹¹⁸

Jürgen Kuczynski Szerint a Német Birodalomban már 1840 előtt is legalább négy kartell mutatható ki, pl. a siegerlandi acélmű tulajdonosok egyesülete stb. Sőt 1851-ben Hassauban egy szindikátushoz igen hasonló formációt is találunk, melyet a korabeli források is "ein regelrechter Verkaufsverein"-ként,¹²⁰ azaz szabályos értékesítő egyesületként emlitenek. Az 50-es évektől a kartellek egész sorát hozták létre, így pl. Wetzlar térségében a "Bergbauverein"-t,¹²¹ azaz Bányászati Egyesületet, mely e területen megszabta a vasérc árát. 1862-ben megalapították Kölnben a "Weissblechkontor"-t,¹²² vagyis a Fehérbádóg Irodát, 1868-ban megszületett a "Salinenkartell", azaz a Sófőző Kartell, stb. A piac felmérését és lehetőség szerint ellenőrzés alatt tartását szolgáló "összejövetelek" alkalmazásával nemcsak a kartell tagok jelentek meg, hanem a kívülállók is. Az ilyen "összejöveteleket" a későbbi hivatalos kartellek történelmi "előformáinak", előzményeinek tekinthetjük. Ebbe az irányba mutatott a klubok számának rohamos növekedése is. Az említett egyesületek, egyletek, összejövetelek, klubok tagadhatatlanul azt a nézetet támasztják alá, hogy szabadverseny - legalább is tiszta formában - sohasem létezett.

Ugyanakkor egyes területeken, így pl. a vasutnál szintén sohasem érvényesült a szabadverseny. Igaz ugyan, hogy pl. Poroszországban több vasuti társaság is működött egyidőben, egymás mellett, csak hogy egy adott szakasz, tehát egy adott vasutvonal mindig egy vasuti társaság kezében volt, s ez nem jelentett kevesebbet, minthogy a nevezett társaság az ellenőrzése alatt tartott vasutvonalon trüszthelyzettel rendelkezett, - az adott pályaszakaszt uralta. "A vasuti társaságok esetében a vállalkozók számát a magas befektetési költségek is erősen redukálták, ezért a tőkekoncentráció is viszonylag gyorsan mehe-

tett végbe."¹²³ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e vasuti trösztök, csak helyi uralkodó jellegükből következően nevezhetők trösztöknek, a konszern kifejezés közelebb áll az igazsághoz érvényesülési területüket, hatáskörüket tekintve. E vasuti vállalatok egymással is igen szoros kapcsolatban álltak kartell megállapodásaik révén. A felvázoltakból következően az 1873-ig terjedő időszakot Németországban - ha pontosan akarjuk definiálni - csak tulnyomórészt minősíthetjük a szabadversenyos kapitalizmus korszakaként, s nem helytálló a szabadversenyos kapitalizmus fogalom, minden korlátozás, megkötés nélküli használata.

"A tőkekoncentráció felgyorsításában alapvető szerepet játszottak a ciklikus válságok."¹²⁴ A válság nemcsak az egyszerű árutermelőket, a félproletárakat pusztította el, hanem a kisebb ipari vállalkozókat is. E folyamat leggyorsabban a bányászatban és a kohászatban ment végbe. Mindez nyomon követhető e szférákban már a 70-es évek előtt.

Az 50-es évek ciklikus fellendülési periódusában egy sor új nagyüzem keletkezett. A "Gründerjahre", az alapítási láz időszakában tömegesen alapítottak részvénytársaságokat, s ezek erőteljesen elősegítették a tőke centralizációját. E tőkekoncentráció szempontjából döntő jelentőségű azonban az 1873-as világgazdasági válság és az ezt követő nagy depresszió volt.¹²⁵ E rendkívül mély és hosszan tartó válság eddig sohasem tapasztalt mértékű áresés előidézésével segítette elő a monopólium végérvényes győzelmét a szabadverseny felett. Ekkor már nemcsak kis-, és középüzemek, de nagyüzemek is csődbe mentek. Akik mégis talpon maradtak, hogy elkerüljék a csődöt, inkább fuzionáltak egymással, s monopóliummá alakultak. A szabadversenyt a bevezetett védővámok is igen erősen korlátozták, s ezzel maga az állam

is jelentősen felgyorsította a folyamatot. Az új, elődjeiknél jóval szilárdabb kartelleknek már nem kellett az olcsó külföldi áruk konkurrenciájától tartani, a védővámok megtették a maguk hatását. A nagy depresszió alatti kartellalapítási előkészületek főként majd az ezt követő, gazdasági megélénkülést hozó periódusban /1882-1888/89-ben/ realizálódtak.¹²⁶ "Míg 1879-ben 14 kartellt, addig 1890-ben 210 kartellt hoztak létre."¹²⁷ A monopóliumok a gazdasági fellendülés időszakában arra törekedtek, hogy az árakat a lehető legmagasabb szinten tartsák.

"A 73-as válság történelmi érdeme, hogy a termelőerők által addig elért fejlődési szint feltételei közepette elindította a monopolizációs folyamatot, s elsöpörte ennek akadályait. Amint egyszer kezdetét vette a monopolizáció az egyensúly a monopóliumok felé dőlt el, s a legfontosabb, hogy a depresszió alatt nyilvánvalóvá vált tendenciát a gazdasági fellendülés alatt is tovább kellett vinni."¹²⁸

Az utolsó nagy fellendülés kezdete a 90-es évek második felére esett. A századfordulóra a német iparban már a monopólium az erősebb. Németországban a monopóliumok győzelme új világtörténelmi korszak kezdetét, az imperialista "Weltpolitik"-ra való áttérést hirdette meg. A monopolkapitalista államok között kiéleződtek azok az ellentétek, melyek végső soron az első világháborúba torkolltak. Legfőbb meghatározó ebben az időben a konszernek előretörése, terjeszkedése. Eddig ugyanis elsősorban kartellek, és szindikátusok alkották a kor jellemző monopolszövetségeit. Tény, hogy mind a kartellek, mind pedig a szindikátusok igen ingatagnak bizonyultak, s az állam több esetben kényszerült ezek fenntartására rendkívüli intézkedéseket fogantatni /kényszerszindikalizáció stb./. A konszernek megjelenése

csak méginkább fokozta e labilitást. Ilyen agresszív konszern volt mindenekelőtt a "Die Vereinigten Stahlwerke Krupp", azaz az Egyesült Krupp Acélművek, a Siemens, az AEG, de legfőképp továbbra is a "Montanindustrieller Komplex", azaz a Kohó és Bányaiipari Komplexum. A monopóliumok expanszióját a tőkés iparosítás kulcspozíciójában lévő Montanindustrieller Komplex kezdte meg.

b/ A monopóliumok győzelme a kőszénbányászatban és a vasiparban

Már a 70-es évek elején találunk monopolszövetségeket mind a szénkitermelésben, mind pedig a vasgyártásban, tehát igen jó kilátások nyilhattak ezen ágazatokban a monopolizációs lehetőségeket tekintve. E szövetségek korai keletkezését azzal magyarázhatjuk, hogy mindkét iparág rendkívül tőkeigényes, s ez a 70-es évektől csak még fokozottabban érvényes. Valószínűleg erre vezethetjük vissza azt a tényt is, hogy igen korán előtérbe kerültek ezen ágazatokban az iparág fejlődését finanszírozó részvénytársaságok. Mindehhez jött még a szénbányászatban, hogy a meglehetősen behatárolt kiterjedésű szénmezők tulajdona, azaz, hogy kié a szénlelőhely már alapjában véve meghatározta a vállalkozók számát. Tehát ez is korlátozta a versenyt, s egyfajta "természetes" monopoltulajdont hozott létre. Ezt segítette elő még az ún. "Frachtschutz", azaz fuvarvédelem is, mely annyit jelentett, hogy a szén szállítása nagyon sokba került a szén értékéhez viszonyítva. A magas szállítási díjak a távolabb lakó vállalkozókat igencsak kizárták a versenyből, ugyanakkor a területet birtokló szénkitermelő monopólium rendkívül kedvező helyzetbe került, mivel a kibányászott szenet

főként a helyszínen hasznosították. Emellett az egyéni vállalkozókra az is nagy pressziót jelentett, hogy a szén, és a vas is további feldolgozásra szorult, tehát erősen függött az egész kohóipartól. A tultermelési jelenségek ennek következtében itt sokkal súlyosabban csapódtak le, s a nagy áringadozások is hatványozottabban érvényesültek. Mindez már igen korán a monopolizáció irányába mutatott.

Az 1857-es válság következtében már 1858-ban létrehoztak Dortmund körzetében egy bányászati egyesületet, a "Bergbauverein"-t, mely már az alapításkor kétségtelenül, bár nem hivatalosan, kartell funkciót töltött be.¹²⁹ 1874-ben átmenetileg visszaesett a szénkitermelés, s igen valószínű, hogy ez a "Bergbauverein"-ben szövetkezetek együttes manőverének köszönhető.¹³⁰

1878-ban jött létre az első hivatalos megegyezés a szénbányászatban.¹³¹ Az ehhez csatlakozott bányázatok kitermelésüket három hónap időtartamra 10 %-kal csökkentették. 1879-ben konvenció született arra vonatkozóan, hogy a termelést 1881-ig 5 %-kal mérsékeljék. E próbálkozásoknál fontosabbanak bizonyult, hogy egy hatalmas tőkés csoport a 70-es években szilárd, átfogó szénmonopólium megteremtését határozta el.¹³² E szövetség vezetését olyan nevek fémjelezték mint pl. E. Kirdorf, a szóbanforgó "Gelsenkirchner Bergwerk AG", azaz Gelsenkircheni Bánya RT első elnöke, A. von Hansemann a "Discontogesellschaft", azaz a "Le-számitoló Társaság" - az egyik legnagyobb német banktömörülés - első embere stb.¹³³ E nagyvállalat vált a szénmonopólium magvává.¹³³ Ezt azáltal sikerült megvalósítani, hogy a következő években erőteljesen növelték részesedésüket a szénpiacon, s így konszernné alakulhattak. 1882, 1887 és 1889-ben a Discontogesellschaft felvásárolta a bányázatok jó részét. Ezt már nem tekinthetjük

egyszerű, szabadversenyos kapitalizmus szellemében eszközölt tőkebefektetésnek. Sokkal inkább tervszerű akcióként értékelhetjük e manővert, melynek célja egyértelműen a jövőben realizálandó monopolprofit biztosításában fogalmazódott meg.

E bányarészvénny felvásárlások vetették meg a "Gelsenkirchner Bergwerk AG;" vezető szerepének alapját Északrajna-Wesztfáliában. Ehhez hasonlóan ["]aktiv expanzíós politikát folytatott monopolprofitra törve a "Hibernia" és a "Harpener Bergwerk AG" is.
" 134

A 80-as években, amikor a nagyvállalatok már egyre inkább uralták a piacot, megsokasodtak a kartellalapítások is. Kartelleket főként termelési konvenciókra hoztak létre, s úgy vélték, hogy ezáltal a kínálatot, valamint az árakat is bizonyos mértékben befolyásolni tudják. Másrészt hivatalos ármegegyezések is szolgáltak a kartellizáció kiindulópontjaként. A már említett, 1878-ban életbe léptetett "Gasflammen-Kohlenvereinigung", azaz a Gázláng-Szénegyesület volt az első a sorban. A 80-as évek kartellmozgalmának új szervezeti platformja az 1880-as alapítású "Kohlenklub", azaz Szénklub, mely elnökének szintén az egyik Kirdorf fivért választották.¹³⁵ Ők már egyel tovább léptek, s arra törekedtek, hogy a kitermelő kartelleket összekapcsolják az árkartellekkel. Ez már szindikátust tételizett fel. Az első lépést a szénszindikátus irányába a Kirdorf kezdeményezésére 1888. július 1-én "Discontogesellschaft"-tal közösen szorgalmazott "gemeinschaftliche Verkaufsstelle fördernder Berggesellschaften", azaz a "Kitermelő Bánya RT-ék Közös Értékesítő Helye" elnevezés alatt egyesített tömörülés életre hívása jelentette. Ez szolgált a Dortmund, Bochum, Essen és Muhlheim térségében kialakított közös szénértékesítés bázisul.¹³⁶

A manőver-volumenét tekintve - a Ruhr vidék szénbányászata-
nak mintegy a felét vonta ellenőrzése alá. Az ebben az idő-
ben előtérbe kerülő leszálló fázis- gazdasági depresszió-
árnyomásának következtében 1892-ben megállapították a "Kohl-
engemeinschaft"-ot, azaz a Szénközösséget.¹³⁷ 1893-ban a
Kirdorf vezetésével ülősző bányászati tulajdonosok gyűlésén új
mammutvállalat született, mely a "Rheinisch-Westfälischer
Kohlensyndikat", azaz a Rajna-Wesztfáliai Szénszindikátus ne-
vet kapta. E szindikátust időben csak az 1890/91-es¹³⁸ alapi-
tású erősen centralizált "Koks-Brikettsyndikat", azaz Koks és
Brikettszindikátus előzte meg. Az említett szindikátusok léte,
a monopólium eddigi legnagyobb győzelmét hirdette. Ezzel párhuzam-
osan¹³⁹ 1898-ban Felső Sziléziában is létrehoztak egy viszony-
lag szilárd ár-, és kontingens kartellt "Oberschlesische
Kohlenkonvention",¹³⁹ azaz Felső Sziléziai Szénkonvenció név-
vel. Ebben a körzetben azonban jóval kevesebb vállalkozást tár-
tottak számon, így itt korántsem volt olyan égetően sürzős a
szénmonopólium biztosítása mint a Ruhr vidéken.

A vasiparban egyetlen olyan nagyvállalatot sem találunk,
mely a szindikalizációs folyamatot olyan mértékben fel tudta
volna gyorsítani, mint a szénbányászatban a "Gelsenkirchner
Bergwerk AG.". A monopolizáció központja itt is a Rajna-Weszt-
fália-i iparvidékre esett. Ez esetben a folyamat emeltyűjét
nem a "Frachtsschutz", hanem az 1879 óta érvényes védővám ké-
pezte. A monopolszövetségek előzményeit itt is - a szénhez ha-
sonlóan - az egyletek, egyesületek nem hivatalos kartellitár-
gyalásaiban kereshetjük. A monopolkapitalizmusba történő foko-
zatos átmenet kiindulópontjául az 1873-as évet tekinthetjük,
amikor is sor került a "Statistischer Verband" azaz a "Statisz-
tikai Szövetség" létrehozására.¹⁴⁰ Ez az egyesület, a birtokában

lévő statisztikai adatok segítségével, igen nagy mértékben hozzájárult monopolista konvenciók megkötéséhez. Mégis igen sokáig elhuzódott az első kartell életre hívása. Egészen 1879-ig eredménytelennek bizonyultak az ezirányú kísérletek. Ekkor azonban mégis sikerült egy konvenciót elfogadtatni, "melynek értelmében bizonyos összegű jóvátétel illeti meg azon üzemeket, melyek az 1878 novemberétől 1879 januárjáig terjedő időszakban csökkentették termelésüket."¹⁴¹ Az ezt követő konvenció 15 %-os termelésbefagyasztást hirdetett meg, s bár ezt a német nagaskohók többsége is aláírta, mégis e meg egyezés sem bizonyult időállónak. Többé-kevésbé labilis árkartellek is születtek, ám ezek is csak meglehetősen rövid ideig funkcionáltak. 1879 és 1882 között Németországban összesen 18 kartellről számolhatunk be a vasgyártás területén.¹⁴² Végülis az 1886-os esztendő hozott igazi áttörést a nyersvastermelés monopolizációjában. Ekkor jött ugyanis létre a "Rheinisch-Westfälischer Roheisenverband", azaz a "Rajna-Wesztfáliai Nyersvas Egyesület", melyhez immáron 17 nagyvállalat is csatlakozott.¹⁴³ A korábbi kartellektől eltérően ez esetben sikerült az összes számottevő vállalatot összefogni. A szénhez hasonlóan, ebben az ágazatban is, ez idő szerint elsősorban az értékesítést kellett centralizálni, tehát a közös árkialakítás irányába tett lépés szolgált a monopolizáció alapjául. A vasipar centralizációja is a közös értékesítés útján haladt előre. A specializációnak megfelelően 1888-ban, 1891-ben és 1893-ban nyitottak közös képviselőteket a vasipari termékek forgalmazása céljából.¹⁴⁴ A rajna-wesztfáliai vasipari monopóliumot Németországban különösen a siegerlandi konkurrencia veszélyeztette, mely már 1894-ben¹⁴⁵ szindikátusba tömörült gyártmányai védelmére. Még ebben az évben kapcsolatba lépett egymással a két monopolszövetség Düsseldorfban,

hogy a minőségi kavartvas és az acél eladását szerződéssel szabályozzák.¹⁴⁶ 1895-ben hasonló megegyezés látott napvilágot a "Thomas" eljárás szerint előállított vasra vonatkozólag is.¹⁴⁷ 1897-ban a három fő értékesítő képviselő /Verkaufsstelle/ megalapította a "Rheinisch-Westfälischer Roheisensyndikat"-ot,¹⁴⁸ azaz a "Rajna-Wesztfáliai Nyersvasszindikátust". Röviddel ezután bejelentette csatlakozását a "Siegerländer Verkaufsverein", azaz a Siegerlandi Értékesítő Egyesületet is. Így fejlődött ki az ágazat legerősebb monopolszövetsége a "Rheinisch-Westfälischer Roheisensyndikat für Deutschland", azaz a Németországi Rajna-Wesztfália Nyersvasszindikátus". Ezzel a monopólium itt is legyőzte a szabadversenyt.

c/ Az ellentétek és az ellentmondások kiéleződése a szénbányászatban és a vasiparban

Az árkartellek révén monopolizált termelésen belül feszülő ellentétek a szindikátusokban is tovább éltek. A gazdasági ok magából a monopolprofitból adódott, mely bizonyos körülmények között a monopolszövetségen kívül álló tőkések is az érintett ágazatokban növekvő befektetésekre sarkallta. A kohóipar az idő előrehaladtával egyre több tőkét kötött le, s ez az új vállalkozásokra nézve igen kedvezőtlenül hatott. A kívülállóak versenyképességük megőrzése végett egyre több hitelt kényszerültek felvenni, ez azonban rendkívül nehéz volt, mivel a nagybankok lehetőség szerint kitértek a hitelnyújtás elől. Ennek ellenére a nyersvas szindikátusnak szinte megalakulása pillanatától kezdve elkeseredett harcot kellett vívnia egy hatalmas kívülállóval, G. von Donnersmarck herceggel, akit akkoriban a Német Birodalom leggazdagabb emberének tartottak.¹⁵⁰

E felső sziléziai mágnes 1897-ben Stettin-ben /ma Szczecin/ üzembe helyezett egy vasművet, mely minden szempontból kivívta a kortársak elismerését. A gyárat egyébként von Donnersmarck - nem hazudtolva meg származását - saját nevére kereszteltette.

A monopóliumok és a kivülállók ellentéténél is sokkal élesebb szembenállás mutatkozott az ún. egyprofilu, és a vegyesprofilu vállalatok között. Az utóbbiak ugyanis a centralizáció magasabb fokán álltak, hiszen ezeket már konszernnek tekinthetjük. Konszern alatt a különböző profilu cégek közös nagyvállalkozását értjük. Továbbá konszernként fogadhatjuk el azt is, ha egy ágazaton belül a különféle folyamatok koordinálására hoznak létre nagyvállalatot, monopóliumot. Az ilyen formációt horizontális konszernnek nevezzük. A szénbányászatban pl. a "Gelsenkirchner Bergwerk AG." működött horizontális konszernként, összefogta pl. a "mosási félkésztermékeket" előállító üzemeket a szénfejtő egységekkel, stb. A különféle ágazatokat egyesítő nagyvállalatokat vertikális konszernnek hívjuk. Az ilyen típusu monopolszövetségek szénbányákkal, vaskohókkal, hengerművekkel stb. is rendelkeztek. Míg a horizontális felépítésű monopóliumok elősegítették más horizontális szindikátusok létrejöttét, pl. a "Gelsenkirchner Bergwerk AG.", - a vertikális formáció megnehezítette az ezirányu folyamatot. A vertikális típus ezek szerint jelentősen előmozdította a centralizációt. E monopolszövetségek ki tudták vonni magukat a szénszindikátusok által diktált magas monopolárak alól, mivel kohóikat saját olcsó szénükkel fűtötték. Meglehetősen kiélezte az ellentéteket, hogy egyre több horizontális szindikátust alapítottak mind a szénbányászatban, mind a vasiparban, s ez csak méginkább felerősítette a tendenciát vertikális cégek létrehozására, a centralizáció felgyorsítására. A trend végülis a vertikális kombináció

elterjedése felé mutatott. 1890-ig elenyésző a vertikális monopóliumok sulya és aránya a termelésben, ¹⁵¹ ezt követően azonban megváltozott a helyzet. A folyamatot jelentősen elősegítette, hogy 1899-1900-ban a fellépő szénhiány következtében igen magasra szűktek a szénárak. "1904 és 1911 között a szénbányákat, vaskohókat és hengerműveket üzemeltető vertikális konszernnek részesedése a szénfelhozatalban 11,5 %-ról 31 %-ra nőtt."¹⁵² A bányakohók /Hüttenzech/ és a bányák ellentétét már azért sem lehetett áthidalni, mert ¹¹ depresszív időszakokban a bányakohók akár kitermelésük egyharmadát is piacra dobták a bányatársaságok rovására.¹⁵³ Ennek következtében 1903-ra¹⁵⁴ azok a bányázemek is csatlakoztak a "Rheinisch-Westfälischer Kohlensyndikat"-hoz, akik 1893-ban még nem érezték ennek szükségét. Ezzel megkezdődött a harc a szénszindikátus és a bányakohók, azaz a horizontális- és a vertikális monopóliumok között. A bányakohók számára mindenképpen előnyt jelentett, hogy a termékeik könnyebben térültek meg, mivel a felhasználók részben önmaguk voltak.

A "Rheinisch-Westfälischer Kohlensyndikat" megalakulása után röviddel az egyik csatlakozott vállalkozó bejelentette, hogy abban az esetben, ¹¹ ha kapacitását növeli pl. egy új akna vágásával, magasabb részesedésre is tart igényt.¹¹⁵⁵ Abban az időben tehát a magasabb osztalékért újabb és újabb aknák üzembe állításával harcoltak. Ez természetesen túltermeléshez vezetett. Nyilvánvalóvá vált az ellentmondás a szindikátus által megszabott, azaz korlátozott kitermelés, és a szövetséget vállalkozók azon törekvése között, hogy a profit érdekében minél jobban növelhessék szénfelhozatalukat. 1903-ig még különösebb nehézség nélkül fenn lehetett tartani a helyzetet, ekkor azonban már elvi változtatásokat kellett életbe léptetni, hogy a túltermelést

megakadályozták. Ettől kezdve a részesedést, a kvótát csak olyan mértékben lehetett emelni, amennyivel több szénét sikerült a monopóliumnak forgalmaznia.¹⁵⁶ A kitermelés helyett tehát az értékesítés került a középpontba. A nagyobb kvótáért folytatott harc ezzel új szintre helyeződött át. A monopóliumba tömörült tőkések most arra törekedtek, hogy lehetőleg minél több céget szerezzenek meg a monopólium vállalatai közül, illetve a megkaparintott bánya részesedését a maguk számára biztosítsák. A szén árának növelése céljából vásárolta fel a "Hibernia Bergbaugesellschaft AG.", azaz a "Hibernia Bánya Rt.", az "Allstadener Bergbaugesellschaft"-ot, azaz az "Allstadi Bánya Rt"-t. Az árnövelés eszközeként a "Hibernia", az allstadi vállalat két működő aknájából az egyiket azonnal bezáratta, hogy ezáltal a szénkitermelést radikálisan csökkentse.¹⁵⁷ Az első világháború kitöréséig nyomon követhetjük ezt a tendenciát, melyet az allstadi társaság sorsa is példáz. A nagyüzemek tehát felvásárolták a kisebbeket, hogy a kitűzött monopolprofit realizálása útjába semmi se állhasson. Az ezután érvényesülő, egyre intenzívebb centralizációs-, és koncentrációs folyamatot hiven tükrözi az önálló tagvállalatok számának erőteljes csökkenése is.¹⁵⁸ Míg 1893-ban 98 cég alkotta a szindikátust, addig 1913-ban már csak 64, s közülük is mindössze 50-et tekinthetünk függetlennek.¹⁵⁹ Mindezek ellenére az ellentétek továbbra is megmaradtak, sőt az első világháború kitörését megelőző időszakban már magának a szindikátusnak a létét veszélyeztették.

A vasiparban is legalább ilyen súlyú érdekellentéteket találunk, ráadásul a helyzetet itt még az is bonyolította, hogy a rajna-vesztfáliai iparvidék a vasgyártásban korántsem élvezett olyan mértékű primátust, mint a szénbányászatban. Elsősorban a

"Luxemburger Monopolverband", azaz a Luxemburgi Monopolszövetség¹⁶⁰ konkurrenciája fenyegetett, mivel az 1901-es alapítású "Oberschlesisches Roheisensyndikat", azaz "Felső-Sziléziai Nyersvasszindikátus" szinte kizárólag a helyi piacra orientálódott, s ezért nyugaton nem sok vizet zavart. A felvázoltakból következik, hogy a nyersvasszindikátus sokkal inkább szenvedett a kívülállók nyomásától, mint a szénszindikátus. Ebben az ágazatban tehát égetően sürgőssé vált vegyes profilu vállalatok létrehozása, melyet egyébként a nyomasztó versenyen kívül az is indokolt, hogy pl. a magaskohóknál keletkezett torokgázt még nagyszerűen fel lehetett használni az acél- és hengerművekben. Az ellentétek olyan erősnek bizonyultak a szindikátusok és a kívülállók, a hagyományos-, és a vegyesprofilu monopóliumok között, hogy 1908-ban, az említett felső-sziléziai szindikátus kivételével, feloszlatták Németországban a nyersvas-szindikátusokat.¹⁶¹ "Egyes kutatók szerint /F. Pinner is ezt vallja/ a monopólium megszüntetésében része volt mint Kruppnak, mind pedig Thyssennek."¹⁶¹ Tény, hogy ezzel a manőverrel végül is ők jártak jól, ugyanis a szindikátus felbomlása következtében jelentős mértékű árszuhanás következett be, mely egyértelműen a hatalmas montánipari, azaz kohóipari tömörüléseknek kedvezett. E mammutvállalatok mostmár akadály nélkül feloszthaták egymás között a "vaspiacot". A konszernnek közötti kapcsolatok ezzel új alapra helyeződtek, eltűntek a korábbi kartell- és szindikátus kötelékek, s egy új trend körvonalai rajzolódtak ki. Mindössze két évet kellett várni a minden eddiginél nagyobb, gigantikus vertikális konszern, a "Roheisenverband GmbH.", azaz a "Nyersvas-Egyesület Kft." megszületéséig. Ez az új monopólium a szindikalizáció immáron magasabb fokát jelentette. 1911-ben a

"Siegerländer Werke", azaz a Sigerlandi Művek, majd 1912-ben a "Lotharingisch-Luxemburgischer Verein",¹⁶² azaz a Lotharingiai-Luxemburgi Egyesület is bejelentette csatlakozását a monopolizációhoz. Ezután sikerült monopolizálni a német vasipart, még hozzá a vegyes profilu vertikális konszernnek szintjén.

d/ Egyéb nehézipari ágazatok monopolizációja

Az acélipar monopolizációja igen sok más, ezen ágazattal rokon gyártmánycsoportot is érintett, így a sínek, a vasúti termékek, a kohászati öntecsek, a hengertuskók előállítását, stb.¹⁶³ Nyilvánvaló, hogy ezen termékek, termékcsoportok sem tudták magukat kivonni a vasipar általános monopolizációja alól. Már a kezdetekben is találunk a hagyományos acél- és hengerművek mellett "speciális" hengerműveket, illetve a 90-es évektől vegyesprofilu üzemeket.

Az első számottevő szindikátus - monopolizáció ebben a szférában az 1901-ben¹⁶⁴ életre hívott "Halbzeugverband", azaz a "Platina Szövetség". E monopólium előzményét az 1895-ös alapítású "Halbzeugkonvention"-ban, azaz Platina Konvencióban kereshetjük.¹⁶⁵ E szerződést vegyes típusú acél- és hengerművek kötötték meg. A kevésbé jelentős ágazatokban még korábban tehetjük a monopolizációs törekvések jelentkezését. Erre utal pl. a "Schienenkartell",¹⁶⁶ azaz a "Sinkartell" és a "Trägerkonvention", azaz a "Szállítási Konvenció" is. A hagyományos hengerművekkel szemben a vegyesprofilu "Halbzeugverband" kiméletlen konkurrenciát jelentett, hiszen a monopólium termékeit jóval olcsóbban állította elő. A "Halbzeugverband" egyrészt a hagyományos hengerművek szállítójaként szerepelt, másrészt vi-

szent a piacon versenytárs is volt. Ezért a hagyományos hengerművek már viszonylag korán kartellbe tömörülve próbáltak védekezni a vegyesprofilu vállalatok expanziója ellen. Mindazonáltal csak igen kevés sikert könyvelhettek el. Közöttük a legszívósabbnak a 80-as években létrehozott "Deutscher Walzwerkverband", azaz "Német Hengerművek Szövetsége" bizonyult.¹⁶⁷ Ebben az ágazatban a kartellizáció 1879-ben vette kezdetét. A "Deutscher Walzwerkverband" egészen 1893-ig ellenállt a minden oldalról ránehezedő nyomásnak, tovább azonban már nem lehetett fenntartani. A kartell összeroppanását túlélő hagyományos hengerművek, hogy a teljes csődöt elkerüljék inkább alárendelték magukat a vertikális konszerneknek. A már említett 1895-ös keltezésű "Halbzeugkonvention" életbe léptetése következtében az egyprofilu, hengerelt árut előállító üzemek újra megkísérelték az ellenállást új szervezetek felállításával. Most sem sikerült azonban több eredményt elérniük. Mindössze egy hagyományos profilu kartell tudott tartósan, valóban jelentős ellenállást kifejteni, az 1896-os alapítású "Rheinisch-Westfälische Band Eisenvereinigung", azaz "Rajna-Wesztfáliai Szalagvas Egyesület".¹⁶⁸ Az 1904-es esztendő a "Halbzeugverband", és a vele szövetséges vertikális üzemek elsőpró győzelmét hozta a hagyományos technológiájú acélművek felett. Ekkor fuzionált ugyanis e monopolszövetség egy sor más acélkartellal, s így született meg a Kirdorf fivérek vezetése alatt a "Stahlwerksverband", azaz az "Acélművek Szövetsége".¹⁶⁹ Az ellentéteket azonban ezuttal is csak rövid időre tudták a háttérbe szorítani, s 1912-ben már e monopolszövetséget sem sok választotta el a felbonlástól. Ezt csak úgy kerülhették el, "hogy a szindikalizációt csak bizonyos termékek-

re terjesztették ki, ám a gyártmányok zöme kívül maradt a centralizált értékesítésen. Elsősorban vasuti alkatrészeket, félkésztermékeket forgalmaztak a monopólium által megszabott árszint szerint, míg pl. a különböző csöveket, vasrudakat a társult vállalatok szabadon értékesíthették.

A "Stahlwerksverband" válsága mit sem változtatott a vertikális konszernnek acélipari hegemóniáján. E cégek konszernbázisuk segítségével elérték a szindikátus szintet. Természetesen ez azonban még igen messze volt a mindent átfogó trüszttől.

A tárgyalt folyamatok fokozottan érvényesek a barnaszén bányászatra is. Ezen szférában 1910-re datálódik az első regionális kartellek létrehozása, ám az 1912-es év e monopóliumokat kivétel nélkül elsorvasztotta.^{x/}

Igen érdekes a kálsóbányászat monopolizációjának története. Ebben az ágazatban rendkívül korán, már 1879-ben sikerült szilárd kartellt szervezni,¹⁷¹ s ez a monopólium 1889-ben szindikátussá alakult. A monopólium korai győzelmét azszal magyarázhatjuk, hogy 1879-ben mindössze négy kálsóbánya üzemelt, s számuk még 1894-ben sem haladta meg a tízet. Ehhez járult még, hogy a kartellt aláíró négy bányüzemből kettő állami kézben volt. A kálsó kitermelésben különösen az anhalti-, és a porosz állam jeleskedett. 1875-ig ebben az ágazatban szinte kizárólag állami vállalatokat találunk. Az állam ugy is mint tulajdonos, ugy is mint vállalkozó profitja biztosítása végett erőteljesen támogatta a korai kartellizációt. Az említett kar-

^{x/} A barnaszén kartellizációjának problematikájával H. Heinz: Kartellbindungen im mitteldeutschen Braunkohlengbiet c. művében foglalkozik behatóbban.

tell 1879-ben von Haybach porosz államminiszter kezdeményezésére született meg. E porosz állami főtisztviselő kiterjedt gazdaságpolitikai tevékenységét mutatja, hogy a vasutállamosítások lebonyolításában is ő Bismarck legfőbb segítőtársa.

Az idő előrehaladtával azonban a kálisóbányászatban is a magánvállalkozás rohamos előtérbe kerüléséről számolhatunk be.¹⁷¹ 1900-ban az ebben az ágazatban érdekelt vállalkozások száma 15, 1905-ben 32, 1909-ben már 65!¹⁷² Igen nagy kereslet mutatkozott a kálisó iránt, számottevően bővült a kitermelés, ezenkívül a hatalmas, feltáratlan tartalékok is hozzájárultak a spekuláció elburjánzásához. Valószínűleg ez az oka, hogy ilyen rövid idő alatt megsokszorozódott a társaságok száma. A monopolprofit kitűzése tehát itt is elkerülhetetlenül túltermeléshez vezetett. A termelés szükségszerű, bár kényszeredett visszafogása következtében rendkívül kiéleződtek az ellentétek a "kálisó-mágnások" között, s "1909-ben már nem hosszabbították meg a szindikátus-szerződést".¹⁷³ A monopóliumot csak állami kényszerrel, az állam közvetlen beavatkozásával tudták újra talpra állítani. Az állami befolyás fokozatos növekedését fémjelzik az 1910-ben fogadtatott "Kaligesetze",¹⁷⁴ azaz a kálisóról rendelkező törvények, melyek az értékesítést szabályozták, illetve az árak szilárdan tartását szolgálták. "A porosz állam mint kálisóbányák tulajdonosa, intézkedéseivel tőkés vállalkozóként járt el."¹⁷⁵

e/ A vegyipar és az elektromosipar monopolizációja

E két iparág mind termelés növekedését tekintve, mind a monopolizáció intenzitását figyelembe véve egyaránt élen járt. "A koncentráció felgyorsításában alapvető szerepet játszott, hogy ezen ágazatok fejlesztéséhez egyre nagyobb tőkeállományt kellett lekötönni."¹⁷⁶ A tudományos-technikai kísérletek, az új technológiák, a mindenkor legmodernebb eljárások adaptálása állandó tőkefelhasználást, újabb- és újabb befektetéseket követelt. Az 1877-ben bevezetett szabadalmi törvény is magától érthetődően a szabadverseny korlátozását jelentette. Egy adott gyártási eljárást, technológiát csak az alkalmazhatott, akinek birtokában volt az erre vonatkozó licencia.¹⁷⁷ "Németországban 1877 és 1907 között mintegy 195 000 újítást jegyeztek be",¹⁷⁸ s ez bizony óriási szám. A licenciák nagymértékben elősegítették az egymással versengő vállalatok szövetkezését, sőt akár egyesülését is, s ez kétségtelenül a műszaki haladást szolgálta, mivel az új egyesületek szabadalmi kiegészíthették egymást.

A vegyiparban már a 80-as években szilárd kartelleket találunk. 1886-ban született a "Syndikat deutscher Sodafabriken", azaz a Német Szódagyárak Szindikátusa, mely 1891-ben a "Solvaygruppe"-vel, azaz a Solvay-Csoporttal fuzionálva a szódapiacra monopolárakat tudott fenntartani.¹⁷⁸ 1888-ban alapították meg a "Rheinisch-Westfälisches Schwefelsäuresyndikat"-ot, azaz a Rajna-Wesztfáliai Kénsavszindikátust, mely ágazatában szintén központi szerepet töltött be.¹⁷⁹ Ezenkívül még számos szindikátus és kartell működött a gazdasági élet e szfé-

rájában. R. Liefmann kimutatta, hogy "1897-ban a Német Birodalomban funkcionáló 345 kartellből 82 a vegyiparban fejtette ki tevékenységét".¹⁸⁰ A vegyipar - a kohóiparhoz hasonlóan - a XX. század elejére ért el konszernbázisával a kartellizáció fokára. E konszernnek hatalmuk csúcán a "Farbenindustrie", azaz a mesterséges színeket előállító iparból kiindulva két fő csoportosulást hoztak létre, melyek a később hírhedté váló "IG. Farben" előfutárainak tekinthetők, ám e tröszt csak jóval később, 1925-ben szerveződött meg.^{x/} A II. számú táblázat tartalmazza 1898 és 1902 között a hat legnagyobb kátrányfestéket előállító vegyipari konszern nevét és tőkeállományát.

II.sz. táblázat¹⁸⁰

Kátrányfesték gyárak	Tőkeállomány /millió márkában/
1. Badische Anilin und Sodafabrik Ludwigshafen	51,811
2. Farbwerke vorm. Meister, Lucius & Brüning, Hoechst	35,752
3. Farbenfabriken vorm. Friedrich Bayer & Co., Elberfeld	28,059
4. Aktiengesellschaft für Anilin- fabrikation, Berlin	17,933
5. Chemische Fabriken vorm. Weiler ter Meer	7,481
6. Farbwerk Mühlheim vorm. A. Leonhardt & Co.,	3,519

^{x/} E problémakörrel kapcsolatban: Denkschrift von Carl Duisberg: "Die Vereinigung der deutschen Farbenfabriken" von 1904 cimmel Ernst Bäumler: Ein Jahrhundert Chemie u. mü-
vében találunk adatokat.

Az elektromos iparban is hasonló tényezők hatottak mint a vegyiparban. A koncentrációt itt is a jelentős tőkeszükséglet, a kutatások és a fejlesztések költséges volta, valamint a szabadalmak meghatározó szerepe vitte előre. A 70-es, 80-as években az erősáramu villamos iparban egy új ágazat, az izzólámpa gyártás bevezetése került napirendre. Az alapszabadalom birtoklása már a kezdetekben is a tulajdonosoknak monopolhelyzetet biztosított. A gyengeáramu iparban a "Siemens-Halske" cég rendelkezett sokáig ilyen monopoljogokkal.

Németországban izzólámpát hosszú időn át az "Amerikai Edison Társaság" licensze alapján gyártottak. E szabadalmat 1883-ban¹⁸¹ a "Német Edison Társaság" a későbbi "AEG", azaz Általános Elektromosipari Társaság szerezte meg. Siemensék ezáltal olyan hátrányba kerültek, hogy lemaradásukat csak a Német Edison Társasággal kötött megegyezéssel kompenzálhatták. A két óriás vállalat között végülis kartell-megállapodás született, mely a gyártást és az értékesítést szabályozta. Ennek értelmében a "Siemens-Halske cég Edison eljárás szerint állíthatott elő világító berendezéseket és gépeket, míg a Német Edison Társasághoz került a gőz-, és kisegítő gépek gyártási joga. Izzólámpát azonban mindkét tömörülés piacra dobhatott. Ez utóbbi megállapodás szavatolta monopoliumukat az erősáramu technikában. A 80-as években egy bírósági döntés következtében megingott monopolhelyzetük. A 90-es évek második felében rendkívül felgyorsult a műszaki fejlődés az elektromos ipar területén. "1887-ben újból megrendült e monopolium, s 1894-ben végleg felbontották mindkét részből a kartellt."¹⁸² Az elektromos ipar 1900-as válsága mélységét tekintve megfelelt az 1873-as válság kohóiparra gyakorolt hatásának, csak - ha lehet - a koncentrációs törekvések még erő-

teljesebben jelentkeztek. A nagyvállalatok is sorra csődbe mentek. A legjelentősebb cégek közül az említett két csoportuláson kívül csak a "Dresdner Kummer Gesellschaft"-nak, azaz a Dresdai Kummer Társaságnak sikerült lábön maradnia. Az "ABG" 1904-ben az "Union AG"-t, 1911-ben pedig a "Lahmeyer Gesellschaft"-ot kebelezte be, Siemensék a "Schluckert Gesellschaft"-al és a "Helios Gesellschaft"-al gazdagodtak.¹⁸³ Ugyanakkor tény, hogy jónéhány un. "Specialfabrik", azaz egymással szövetségre lépett vállalat tovább is létezett. Végössorön e "speciális üzemek" tovább élésével magyarázhatjuk, hogy a két mamutvállalat hivatalos konvencióin kívül egy sor más kartell is kimutatható az ágazatban. *Ilyen* kartell pl. az 1899-es alapítású "Vereinigung deutscher Elektrizitätsfirmen", azaz a "Német Villamossági Cégek Egyesülete".¹⁸⁴ "1903-ban az "ABG", az abban az időben még független "Felten-Guillaume", valamint a "Lahmeyer Gesellschaft" hoztak létre titkos kartellt nagyméretű gépek gyártásáról."¹⁸⁵ 1901-ben a kábelgyártásban is sor került hivatalos kartell életbe léptetésére, ám 1903-ban ezt felbontották, s csak egy év múlva, 1904-ben vált ismét lehetővé új kartell-megállapodást tető alá hozni.¹⁸⁶ Kétségtelen azonban, hogy e kartellek mind az elektromos iparban, mind a vegyiparban eltörpültek jelentőségüket, erejüket, hatékonyságukat tekintve az ágazatot uraló gigantikus konszernnek mögött. Az első világháború előtt e konszernnek ugyan még nem rendelkeztek a kohóipari óriások társadalmi pozíciójával, politikai, gazdasági súlyával, mégis gyors előretörésük igen figyelemre méltó.

f/ Monopolizáció más iparágakban

A szén-, vas-, acél-, vegy-, és elektromos iparban a monopolizáció a centralizációs és koncentrációs folyamatok középpontba kerülésével haladt előre. Már meglévő konszernnek alapítottak kartelleket, szindikátusokat, illetve még nagyobb, erősebb konszerneket. 1914-ig a monopolizáció egyértelműen konszernbázison nyugodott. A felsorolt ágazatokon kívül azonban alig találunk olyan területet, ahol az említett trend érvényesült volna.

Kivételt képez a meglehetősen tőkeigényes szállítóipar. "1875-ben sikerült az első kartellt, a "HAPAG" és a "Nord-deutscher Lloyd", azaz a "Hamburgi-Amerikai Szállítási RT." és az "Északnémet Lloyd" megegyezését írásba foglalni a tengeri távolsági utakra vonatkozóan."¹⁸⁷ E megállapodás a fedélzeti rátát szabályozta. 1885-ben tovább fejlesztették a kartellt - kiterjesztették az észak-amerikai vonalakra is, s ez vált a nemzetközi árkartell alapjává.¹⁸⁸ 1892-ben létrejött a "Nordatlantischer Dampfer-Linien-Verband", azaz az "Északatlanti Gőzhajózási Szövetség", mely a szállítandó árukra egyen. Produktionskontingierung-ot, azaz termékbeosztást fektetett le. E szabályzó rendszert tekintették az egyes társaságok irányadónak, amikor szállítási tarifájukat összeállították.

Igen magas, szervesösszetételű tőkeállományt találunk a mozdony-, és vasutikocsi gyártásban. E szférát a kevés vállalkozó, s ezért csak igen jelentéktelen konkurrencia jellemezte. Már 1877-ben született egy életképes, ténylegesen, hatékonyan működő kartell a "Lokomotivkartell", azaz a Mozdony-Kartell.¹⁸⁹

Bár e monopóliumot 1880-ban feloszlatták, 1890-ben már ismét viszontláthatjuk, immáron szilárdabb formában.

Ezzel szemben a könnyűiparban igen kiterjedt konkurrencia harcra találkozunk, s mind a koncentráció, mind pedig a centralizáció a nehéziparhoz viszonyítva meglehetősen alacsony szinten állt.¹⁸⁷ 1877-ben a "Délnémet Pamutgyárosok Szövetségének Elnöksége" radikális termelésesükkentést határozott el, s ezáltal szervezetük a "Verein süddeutscher Baumwollindustrieller" már tagadhatatlan kartell funkciót töltött be.¹⁸⁸ 1880-ban néhány hónapig érvényben volt a pamutfonodák ár-, és szállítási kartellje is. A 80-as években a textiliparból jónéhány kartellalapításról számolhatunk be, ezek azonban szinte kizárólag értékesítési konvenciókra korlátozódtak. Így funkcionált az 1887-es datálású "Verband der Westfälischen Baumwollspinnereien", azaz a "Wesztfáliai Pamutfonodák Szövetsége", illetve a "Vereinigung von Schirmstoff-Fabriken", azaz az "Ernyőanyagot Előállító Gyárak Egyesülete" is.¹⁸⁹ 1887-ben végülis a jutagártásban mégis csak napvilágot látott egy életképes monopólium. A textiliparban a monopolizáció a 90-es években érte el addigi legmagasabb fokát.¹⁹⁰ 1899-ben a "Verband Westdeutscher Baumwollspinnereien", azaz a "Nyugatnémet Pamutfonodák Szövetsége" szász-, és észak-bajor egyesületekkel fuzionálva megalakította a "Deutscher Spinnereikartell"-t, azaz a "Német Fonókartellt".¹⁹¹ Az 1900-as válság hatására azonban e monopólium is két év alatt összeroppant. 1898-ban kartellizációs törekvések kerültek felszínre a vászoniparban és a viaszfeldolgozásban is, ám e próbálkozások eredménytelenek maradtak.¹⁹² 1897-ben a textiliparból 38 kartell-tömörülésről kapunk hírt, igaz e monopóliumok közül - a jutagártást leszámítva - egy sem bizonyult szilárdnak.¹⁹⁴

A papir-, és az élelmiszeriparban is ez a helyzet. Változást csak a - már említett - 1900-as rendkívül súlyos válság hozott, mely erőteljesen felfokozta a monopolizációs folyamatot. Ezt követően már lényegesen szilárdabb kartellek jöttek létre mindenekelőtt a papiriparban, a téglagyártásban, a cementgyártásban és a söriparban.¹⁹⁵ E monopolmegállapodások főként az árkialakításra vonatkoztak. A cement-, és papiriparban már szabályos szindikátusokat is fellelhetünk, - s a monopolizáció valós előretörését jelzi - hogy e szindikátusok konvenciókön keresztül egymással is szoros kapcsolatban álltak. A gépgyártásban és a textiliparban elsősorban szállítási és árkartellek születtek. Míg azonban a gépgyártásban a monopolizáció még igencsak gyermekcipőben járt - erre már utaltam a mezőgazdaságot tárgyaló részben - amikor a textilipari kartellek már az ágazat csaknem minden számottevő vállalatát átfogták.

g/ Monopolizáció és a bankok

Az ipart átható monopolizációs folyamat szorosan kapcsolódott a bankok monopolizációjához. Az összefüggés kézenfekvő, hiszen a nagybankok már az 1848-as forradalmak után részvényes alapon szerveződtek. Meghatározó szerepet játszottak az ipari forradalomban, ugyanis finansziális támogatásuk nélkül aligha lett volna lehetséges e gazdasági élet egészét átformáló, új alapokra helyező, társadalmat átalakító forradalmat megvívni. Élenjártak a hatalmas ipari részvénytársaságok alapításában, s bővítésében is. A bankok, pénz-, és hitelintézetek ezirányú tevékenységének tetőpontja 1871, vagyis a Német Birodalom kikiáltása, s az ezt követő "Gründerjahre", azaz alapítási láz idő-

időszakára esik.

Ugyanakkor nőtt a nagybankok száma is. 1870-ben hozták létre a "Deutsche Bank"-ot azaz a "Német Bankot, s ezzel egyidőben került sor a "Commerz- und Discontobank", azaz a "Kereskedelmi- és Lezámitoló Bank" megszervezésére. 1872-ben a "Dresdner Bank", a "Dresdai Bank", majd 1882-ben a "Nationalbank für Deutschland", azaz a "Német Nemzeti Bank" is megszületett. Ezenkívül számtalan részvénytársasági alapon életre hívott kisebb pénzintézet is működött, ezek azonban rövid életűnek bizonyultak. A bankházak számának sokasodása látszólag a szabadverseny kibontakozását jelentette, valójában a tendencia ezzel éppen ellentétes irányba hatott, mivel a nagybankok alaposan megnövelték hitelpiaci részesedésüket a kis magánbankok rovására. A koncentráció tehát igen tudatosan, határozottan, s mondhatnánk tervszerűen haladt előre. A bankok pénzügyi manőverei ugyanis kétségtelenül megtervezettek voltak. Az 1873-as tőzsdekrach után az eddigi végsősoron belső koncentráció, tehát az a folyamat, melyben a nagybankok főként részesedésüket növelték a kisebbek kárára, nyílt, a felszínen zajló koncentrációvá változott. Jónéhány nagybank is csődbe jutott, s a náluk még hatalmasabb bankcsoportok kezébe került. Mindenekelőtt két bankóriás a "Deutsche Bank" és a "Dresdner Bank" terjeszkedett rendkívül agresszíven.¹⁹⁶ E két pénzügyi tömörülés számított a korszak első számú fiókalapítóinak, bár a leányérdekeltségek jelentősége igazán csak a 90-es években került előtérbe. "Az 1900-as válság következtében 1900-ban és 1901-ben összesen 116 pénzintézet jelentett be csődöt."¹⁹⁷ Ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük, hogy a nagybankok új fiókjainak száma 41-el gyarapodott. E fiókokban elsősorban a tönkre

ment pénzügyintézetek ügyleteit bonyolították le. Emellett most már a még talpon maradt bankok is függőségbe kerültek a bankélet óriásaitól. Az első világháború kitöréséig a pénz-, és hitelpiacon öt hatalmas bankkonszern előretöréséről számolhatunk be. E konszernekhez leánybankjaikon és fiókbankjaikon kívül még formailag egyelőre önálló bankok is tartoztak. A 12.sz. táblázatomban találjuk az 1911 október 31-én számon tartott öt legjelentősebb német banktömörülést, és ezek tőkeállományát.

198

12.sz. táblázat

Bankcsoport	Tőkeállomány millió márkában
Deutsche Bank	1250
Discontogesellschaft	662,5
Dresdner Bank	321,3
Darmstädter Bank	260,6
A. Schaffhausenscher Bankverein	209,8

E bankmonopóliumok össztőkéje kb. 2 milliárd 750 millió márkára rugott. A felsorolt pénzcsoportok gyűjtötték össze a burzsoázia-, és a kispolgárság pénzének tulnyomó részét. A pénzeszközök ezután történő centralizálása rendkívüli mértékben elősegítette a hitel kibővítését. Az említett pénzügyintézeteken kívül még egy nagybankot kell megemlítenünk, a "Berliner Handelsgesellschaft"-ot, azaz a "Berlini Kereskedelmi Társaságot",¹⁹⁹ mely igen tekintélyes tőkével, mintegy 110 millió márkával rendelkezett, ám nem hozott létre sem fiókokat, s nem tömörített egyetlen pénzcsoportot sem.

A bank-, és hiteléletben az állam kétségtelenül fontos szerepet játszott. Elég utalnunk az imperialista német állam olyan vállalkozásaira mint a "Reichsbank", azaz a "Birodalmi Bank", a "Golddiscontobank" azaz az "Aranylesszámitoló Bank," a "Reichskreditgesellschaft", azaz a "Birodalmi Hiteltársaság", s még számtalan takarékpénztár.

A kezdeti időszakban a bankkonszernek egyik fő sajátossága, hogy közöttük hivatalos kartell megállapodások szinte alig kimutathatók. Ilyen jellegű monopolszövetséget csak nagyon nehezen találunk. Az első kísérlet ebben az irányban az 1892-es keltezésű "Stempelvereinigung", azaz "Pecsét-Egyezmény".²⁰⁰ 12 berlini bankház elhatározta, hogy bizonyos ügyletek finanszírozása esetén egységes kamatlábat számítanak.²⁰⁰ Németország egészére vonatkozó átfogó kartellt először 1913-ban kötöttek, ám ez sem árkartellként funkcionált, pusztán "Konditionskartell"-ként,²⁰¹ azaz fizetési feltételeket szabályzó kartell jelleggel működött. E kartell pontos elnevezése: "Allgemeine Abmachung der Vereinigungen von Banken und Bankiers", vagyis "Bankérok és Bankegyesületek Általános Megállapodása". Ha kartellekről, árkartellekről nem is beszélhetünk, annál inkább un. konzorciumokról. Konzorciumként tekintendő, ha a pénzintézetek egy bizonyos cél megvalósítása érdekében átmenetileg szövetségre lépnek egymással, s ennek keretében pl. közösen bocsátanak ki kötvényeket, kölcsönöket, részvényeket, stb. Ez az időleges együttes fellépés gyakran tartós, szoros és főként hatékony szövetséghez vezetett. Ilyen időtálló, sokáig prosperáló konzorciumként tevékenykedett az un. "Das Preussen Konsortium", azaz a "Porosz Konzorcium". Érdemes elgondolkodni azon, hogy mekkora tőkeerőt is képvisel-

hetett e szövetség, mely a következő bankóriásokat tömörítette: Reichsbank, Königliche Seehandlung, Deutsche Bank, Berliner Handelsgesellschaft, Commerz und Privatbank, A Schaffhausener Bankverein, Bankhaus Bleichröder. A konzorciumokon, helyi konvenciókon és néhány hivatalos kartellen kívül feltételezhető még egy sor nem hivatalos kartell-megállapodás is a bankkonzernernek között. A "Der deutsche Oekonomist" azaz a Német Közgazdász c. folyóirat több ilyen manővert is említ.²⁰²

A bank-, és az ipari tőke összeolvadása eredményezi a fiáncotókat.²⁰³ E fuzió alapját a bankok részvény kibocsátása képezte.²⁰⁴ A bankárok gyakran maguk is rendelkeztek iparvállalatok értékpapirjaival. Sőt, sok esetben ez határozott célként is megfogalmazódott náluk. Ennél azonban jóval jelentősebbnek bizonyult a nagyüzem életében a banktőke indirekt módon, - hosszulejáratu kölcsönök formájában történő jelenléte. A rövid határidős - 3 hónapra szóló - váltók, s mindenekelőtt a "Kontokorrentkredit-Vorschuss"^{x/} vagyis az ún. folyószámlahitel előlegek tartós kapcsolatot teremtettek a nagybank és az iparvállalat részvényese között. Az ipari részvényes értékpapirjai lekötése alapján tehetett szert kölcsönre, tehát a banknál kellett számlát nyitnia - "auf Grund eines bei der Bank gehaltenen Kontos",²⁰⁵ ahhoz, hogy a hitelfolyósítás útjába semmi se állhasson.

A nagy depresszió éveiben, illetve a 90-es évek második felében meglehetősen felerősödött a banktőke befolyása az ipar-

---

^{x/} O. Jeidels: Das Verhältniss der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie c. művében találunk arra vonatkozó adatokat, hogy milyen mértékben tartották kezükbe a nagybankok ügyfeleiket "folyószámla-előlegeik" révén.

vállalatokban. A nagybankok egyre inkább kihasználták, hogy a gyárak, üzemek és egyéb ipari létesítmények újabb és újabb hitelekért fordultak hozzájuk. Ennek következtében a termelő egységek fokozatosan a bankok erőterébe kerültek. A mennyiség minőségbe való átesapása majd a XX. században következik be. Az ábrázolt folyamatok révén a nagybankok az iparvállalatok társtulajdonosaivá váltak, s tőkéjük is döntően az iparban került befektetésre. E tendencia a tőkés fejlődés meghatározó tényezője lett. Ettől kezdve a nagyvállalatok jellemző megjelenési formája a részvénytársaság.¹¹ E formáció tette lehetővé a bankárok számára, hogy részvényesi voltak alapján bekerülhessenek az üzemek, gyárak igazgató tanácsába, felügyeleti szerveibe, s így közvetlenül is résztvehessenek az ipari objektum irányításában.²⁰⁶ Mivel azonban a nagybankok is részvénytársaságként működtek, ezért az ipar urai is minden nehézség nélkül elfoglalhatták helyüket a bankok igazgatói székeiben, s érvényesíthették hatalmukat, érdekeiket. Az összeolvadást támasztják alá a következő adatok is:¹¹ 1910 decemberében a "Bank für Handel und Industrie", vagyis a "Kereskedelmi és Ipari Bank" felügyeleti tanácsában hat nagyiparost találunk igazgatói tisztségben a Deutsche Bank-nál ötöt, a Discontogesellschaft-nál kettőt, a Dresdner Bank-nál nyolcat, az A. Schaffhausenscher Bankverein-nál tizenhetet, s a Berliner Handelsgesellschaft-nál tizenháromat.²⁰⁷ Mindenekelőtt a legerősebb iparvállalatok képviseltették magukat a bankok igazgatói tanácsában, eszerint a Krupp, HAPAG, Siemens, Vereinigte Stahlwerke, s 1925 után az IG Farben is.²⁰⁸ Az a tény, hogy a bankmágnások hatalmas tőkeerőt képviselő ipari értékpapírokkal rendelkeztek, s természetesen az ipar fő reprezentánsai is rendkívül jelentős bankrészt-

vényeket tudhattak magukénak, még korántsem jelentette, hogy a bankok-, és az ipar urai egy és ugyanazon személyek lettek volna. Az ipari tőke elsőszámu képviselői, Thyssen, Stinnes, Haniel, Siemens, nemcsak hogy meg tudták őrizni hatalmukat, még erősebbé váltak mint valaha. A bankmágnások az ipar nagyrésztvényeseivel együtt közösen alkották a fináncoligarchiát, a német imperializmus meghatározó erejét. Mindamellet igen éles ellentétek feszültek a finánciókét alkotó csoportok között. A banktőke gyakran szembefordult az ipari tőkével, s az is megesett, hogy egyes iparvállalatok próbálták függetleníteni magukat a nagybankoktól.²⁰⁹

"A pénzüintézetek koncentrációját nagy mértékben befolyásolta az ipar koncentrációja."²¹⁰ Minél nagyobb volumenű az ipari vállalkozás, annál nagyobbnek, tőkeerősebbnek kellett lenni a banknak is, hogy a gyárral szemben hitelezőként felléphessen, tehát partner lehessen. Mindamellet bármennyire is hangsúlyozzuk a kölcsönösséget nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a folyamat kezdetén a nehézipar monopolizációjának elindításában a döntő lökést mégiscsak a bankok adták meg. Enélkül lehetetlen lett volna a monopolizáció kiteljesedése, gondoljunk csak a Gelsenkirchner Bergwerk AG. és a Discontogesellschaft, illetve az említett pénzüintézet és a Rheinisch-Westfälischer Kohlensyndikat kapcsolatára. A bankok félelmetes erejét jelzi, hogy pl. a "Phönix AG"-nek azaz a "Phönix RT"-nek, az igazgató tanács határozott akarata ellenére is a Schaffhausener Bankverein nyomására be kellett lépni a "Stahlwerkverband"-ba, vagyis az "Acélművek Szövetségébe", s ezáltal termelését csökkentenie kellett. Erre pontosan akkor került sor, amikor e nagyvállalat éppen jelentős gyártáskapacitás növelést

kivánt megvalósítani. A Schaffhausenscher Bankverein konzorciumot hozott létre, melynek segítségével sikerült a Phönix AG. részvényeinek többségét megszereznie. A vállalatnak ezután nem maradt más hátra mint visszavonulni, s teljesen alávetni magát a nagybank akaratának. Az elektromos iparban ennek analógiájára ment végbe a "Bergmann AG", azaz a Bergmann RT likvidálása.²¹¹ Tudni kell ehhez, hogy a XX. század elején ez az egyetlen elektromosipari vállalat képviselt olyan erőt, mellyel a Siemens-nek, s az AEG-nek is számolni kellett. A bankok ezuttal azt a módszert választották, hogy egyszerűen felmondták a Bergmann AG-nek folyósított hitelek, s ezzel a nagyvállalatot kapitulációra kényszerítették. A 13.sz. táblázat tartalmazza, hogy 1900-ban mely nagybankok pénzügyi támogatását élvezte a Siemens & Halske cég, és az AEG.

13.sz. táblázat²¹¹

SIEMENS & HALSKE	AEG
1. Deutsche Bank ✓	✓ Berliner Handelsgesellschaft
2. Bank für Handel u. Industrie	✓ Deutsche Bank
3. Berliner Handelsgesellschaft ✓	Nationalbank für Deutschland
4. Direktion u. Discontogesellschaft	✓ Delbrück, Leo & Co.
5. Dresdner Bank	Hardy & Co.
6. Mitteldeutsche Kreditbank	Gebr. Sulzbach, Frankfurt a. M.
7. S. Bleichröder	E. Heimann, Breslau
8. Delbrück, Leo & Co. ✓	Rhenische Disconto-Gesellschaft
9. Jakob S. H. Stern, Frankfurt a. M.	
10. L. Speyer-Ellissen, Frankfurt a. M.	
11. Bergisch-Märkische Bank	

A bankok azonban nemcsak az ipar monopolizációját segítették elő, de szerepet kaptak a német imperializmus hódító terveinek megvalósításában is. A Discontogesellschaft, s annak vezetője Adolphe von Hansemann igen nagy mértékben segítette, pártolta a 80-as években egyre agresszívabbá váló német területi terjeszkedést.²¹² Rendkívül jelentős volt a bankok gazdasági expanziója, mely elsősorban a tőkekivitelben, és a külföldön alapított vasuti-, és ipari vállalkozásokban nyilvánult meg.²¹³ Külföldi leánybankjaik, és fiókjaik az új piacok megszerzésének és biztosításának első számú katalizátorává váltak. "Míg 1902-ben a német tőkebefektetés külföldön 12,5 milliárd márkára, addig 1914-ben már mintegy 44 milliárd márkára rugott."²¹⁴ A legjelentősebb tőkeexportőr a Deutsche Bank volt.

2. Az állami aktivitás növekedése a gazdasági életben

a/ Fő tendenciák és a fejlődés szakaszai

Már a szabadversenyos kapitalizmus korában sem korlátozódott az állami tevékenység pusztán a nyugalom és rend fenntartására, valamint a burzsoázia államhatárokon kívüli érdekeinek védelmére. A polgári forradalom ugyan Poroszországban is szétzúzta az állam merkantilizmuson alapuló gazdaságirányítási rendszerét, az állami előjogokat, -monopóliumokat, győzött a szabadkereskedelem és a polgári tulajdon, ám egyes szférák, pl. a csatornák, utak, vízszabályozás, posta továbbra is állami kézben maradtak.

Ebben az időben ehhez járult még egy rendkívül dinamikus, bővülő, terjeszkedő ágazat, az állami-, illetve az állam által erőteljesen támogatott magántókécs vasutépítés. A vasut nagy mértékben előmozdította az állam gazdasági életbe történő beavatkozását. /A magántókécs vasuti társaságok már a kezdetektől állami ellenőrzés alatt működtek./ Mindamellett az oktatásügyben is egyre határozottabban érvényesült az állami szektor sulya, irányító szerepe.

A 70-es évek bismarcki "Blut und Eisenreich"-jában, azaz vör és vas államában az igazi novum, hogy vége szakadt az állam gazdasági tevékenységét korlátozó irányzatok dominanciájának, s pontosan egy ezzel ellentétes trend körvonalazódott ki. E folyamat politikai hátterét az képezte, hogy a burzsoázia az idő előrehaladtával fokozatosan nagyobb részt ragadott meg a hatalomból a junkerek rovására. Az állam gazdasági erejének növekedését támasztja alá a felfokozott militarizáció, az újabb és újabb fegyverkezési programok elfogadása, a flottaépítés stb. Ehhez ugyanis pénz, s az állami szektor gazdaságon belüli sulyának számottevő növekedése kellett. Németországban a 70-es évek végére tehető a szabadversenyos kapitalizmus monopolkapitalizmusba történő fokozatos átnövése, bár e folyamat lassan, s korántsem egyenletesen ment végbe. Ugyanakkor már a kezdetekben is megfigyelhetők -csak jóval később jellemzővé váló - államonopolista kapitalizmus bizonyos ismérvei, jegyei. Az állami aktivitás erősödése mintegy párhuzamosan bontakozott ki a monopolkapitalizmusba történő átmenettel. Az államonopolisztikus vonások kifejlődése, - mint ezt már a magántókécs monopolizmusok győzelménél is megfigyelhettük - végsősoron a termelő erők fejlődésének, a koncentrációnak, valamint a termelés

társadalmasításának köszönhető. Az ellentétek azonban még inkább kiéleződtek a termelés társadalmi volta és a termelési eszközök magántulajdona következtében. A politikai-, és gazdasági ellentmondások előtérbe kerülése politikai-, és gazdasági válságokhoz vezetett. Az 1873-79-es "Gründerkrise"-től, azaz alapítási válságtól a 90-es évekig tartó időszakot méltán tekinthetjük a monopolkapitalizmus korszakának, még akkor is, ha ebben a periódusban - mint erre már a dolgozat első részében utaltam - még számtalan gazdasági liberalizmust hirdető és követelő erővel kell számolni, s a szabadelvűség maradványai még sok vonatkozásban fellelhetők. E 15-20 év alatt megsokasodtak azok a jelenségek, melyek már a továbblépés igényét jelezték. Ez pedig az állammonopolkapitalista tendencia uralomra jutását szolgálta. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a hatalom részesei, a junkerek, és a nehézipari tömörülések, már a századfordulót megelőzően is fokozott érdeklődést tanúsítottak az állam iránt, s idővel egyre inkább a központi hatalom, a központi irányítás felé orientálódtak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy szerintük, ha az államra támaszkodnak, akkor a válságokat is könnyebben kiküszöbölhetik, de legalábbis a válságukat mérsékelhetik. Monopóliumokat is annak idején azért hoztak létre, hogy ezáltal biztosítsák a monopolprofitot, tehát valamiféle garanciát kerestek a szabadverseny "anarchiája" ellen. A kartellek, szindikátusok, s egyéb monopolszövetségek is mind-mind azzal a céllal keletkeztek, hogy egyfajta védelmet nyújtsanak a gazdasági liberalizmus kiszámíthatatlan "szeszélyeivel" szemben. A válságok okát a tőkések a szabadversenyben láthatták.

Mindamellet t a monopolszövetségek megalapításához - legalábbis a kezdeti időszakban - igen erős állami támogatás kellett,

ugyanis enélkül elképzelhetetlen lett volna - a koncentráció akkori még igen alacsony fokán - monopolárákat kialakítani. Az állami preferenciák abban az időben elsősorban a védővámok bevezetésében nyilvánultak meg. A vámvédelem következtében a monopóliumok olyan előny birtokába jutottak, mely a kívülállókat eleve kizárta a versenyből. A félévázoltakból kitűnik, hogy az állam szerepe már a monopolkapitalizmus megszületésekor sem lebecsülendő.

A politikai-gazdasági liberalizmus bukásához nem kis mértékben járult hozzá, hogy az idő előrehaladtával egyre jobban kiéleződtek az ellentétek a nagyhatalmak között, s megkezdődött a harc a világ gazdasági-, és területi felosztásáért. Ehhez azonban egy erősen centralizált Németország kellett. A XIX. század végén XX. század elején jelentős mértékben fel-futó német tőke kivitel is azt a tendenciát támasztotta alá, mely szükségszerűen az állam központi irányító funkciójának előtérbe kerülését vonta maga után.

A német marxista munkásmozgalom izmosodása is ebbe az irányba hatott. A német szociáldemokraták nemcsak a nemzetközi munkásmozgalomban tettek szert vezető szerepre, de a német politikai élet számottevő tényezőivé is váltak. Az állami politika a munkásmozgalmat olyan mederbe kívánta terelni, mely megfelelt az imperialista német állam érdekeinek. A cél tehát abban fogalmazódott meg, hogy a munkásságot is a burzsoá politika integráns részévé kell tenni. Németországban tehát a munkáosztály manipulálása, félrevezetése végett életre hívták a "Verein für Sozialpolitik", azaz a "Szociálpolitikai Egyesület",²¹⁵ mely azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy egyedüli célja a dolgozók érdekeinek védelme, jólétének biztosítása. Ez az "államszocializmus", valójában katedraszocializmus azt

hirdette, miszerint a "porosz-német állam a szocialista harmónia megteremtője", s tagadhatatlan, hogy kapcsolódott bizonyos lasalleánus illúziókhoz. A német munkásság tömegpárttá szerveződése nem kis félelmet idézhetett elő a burzsoázia körében, s a tőkésék egyre inkább arra a meggyőződésre juthattak, hogy csak az állam képvisel olyan erőt, mely képes a munkásokat fékentartani, harcuk élet tompítani.

Végül, de nem utolsó sorban még egy tényezőt szeretnék megemlíteni, mely szintén az állam szerepének középpontba kerülését segítette elő. A múlt század végi német történetírásban igen jelentős pozíciót foglalt el a szellemtörténet, s ez az irányzat nem kis mértékben befolyásolta a németek gondolkodásmódját. Fridrich Meinecke-k a szellem és a hatalom harmóniáját hangsúlyozták, s az egyik sarkallatos tételük szerint az értékek hordozója és az erkölcs megtestesítője maga az állam. Nézeteikben aláhúzzák, hogy az egyén csak akkor erős, ha az állam is erős. Az embereknek azon kell fáradozni tehát, hogy erős államot hozzanak létre. Eszerint csakis az egységes hatalmas Német Birodalom biztosítja az egyén teljes szabadságát, kibontakozását, vagyis a németeknek egygyé kell vállalniuk államukkal, annak célkitűzéseivel, stb.

A 70-es évek végén bekövetkezett változást, a szabadverseny háttérbeszorulását még nem tekinthetjük a nagytóke, a burzsoázia művének, hiszen ezek az erők ekkor még gyengének bizonyultak volna egy ilyen jelentőségű történelmi fordulat megvalósításához. Sokkal inkább számbajött valóságos politikai-, és - az ámult évtizedek gabonázleteiből meggazdagodván jelentős - gazdasági erőként a junker nemesség. Az állam gazdasági súlyának növekedését jelzi az 1879-es védővámrendszer

életbe léptetése, a 70-es évek végén lezajlott vasutállamosítások, és a 80-as években általánosan kiterjesztett állami szociális biztosítás bevezetése.

A 90-es évek óta nehézipari hegemoniával rendelkező nagyburzsoázia, immáron monopolburzsoázia, társadalmi helyzete, hatalmi pozíciója alaposan megváltozott. Ezzel párhuzamosan az állami befolyás mértéke mind a termelésre, mind a fogyasztásra, mind az egész gazdasági folyamatra nézve ugrásszerűen megnövekedett. A trend hosszútávon az állammonopolista irányítás felé mutatott. Ezt támasztja alá, hogy a piacon egyre inkább előtérbe került az állami megrendelésekért folytatott harc. Ezt az utat főmjelezte Bismarck bukása és a vilmosi éra beköszöntése. A fejlődés, a gazdasági növekedés II. Vilmos alatt is tovább folytatódott, s az állammonopolkapitalista tendencia csak méginkább kidomborodott, ám a fejlődés üteme, intenzitása igencsak elmaradt a 70-es, 80-as évek lendületétől. Az állam megnövekedett szerepét érzékletesen tárja elénk, az igazán ekkor végbemenő villamosítás. Ezt tekinthetjük az első olyan állami beavatkozásnak, melyet egyértelműen a monopolkapitalizmus válsága váltott ki. "A kapitalista Németországban a további műszaki haladás bázisául szolgáló energiahálózat kiépítése elképzelhetetlen lett volna állami támogatás nélkül."²¹⁶ Mindazonáltal az 1890-1914 közötti időszakot még nem nevezhetjük állammonopolista kapitalizmusnak. Ebben a periódusban még a magántőkes monopoliumok a gazdaság igazi urai, bár az állammonopolista törekvések egyre feltartóztatlanabbul jelentkestek. A ciklikus válságok megsokasodása is a monopoliumok elmélyülő, s egyre kevésbé feloldható ellentéteit, ellentmondásait tükrözte. Az állammonopolista kapitalizmus győzelmét, végső áttörését, majd az első világháború, illetve a hadigaz-

dalkodás hozza el.

b/ A gazdaság állami szektorának bővítése

Németországban a gazdaság állami szektorának kibővítése már az ipari forradalom idején erőteljesebben érvényesült, mint Angliában vagy Franciaországban, s rendkívül szoros kapcsolatban állt a termelési-, és forgalmi folyamatra ható más állami eszközök alkalmazásával. Az állami üzemek tevékenységét mindig tudatos állami stratégia határozta meg, s ezt még mintegy kiegészítették az állam gazdaságpolitikai intézkedései. Az államosított vállalatok működésével is a bevezetett védővámokat nyomatékosították, hiszen így az állam nemcsak a vámokat állapította meg, de megszabhatta az egyes árucikkekre vonatkozó szállítási tarifát, vagyis maradéktalanul kifejezésre juthatott az állami akarat, s az állami érdekek primátusa legalábbis ebben a kérdésben egyértelműen megvalósulhatott. Ebbe az irányba mutatott az elektromos hálózat kiépítése és az egyre jelentősebbé váló hadipar felfuttatása is. Az állami szektor kiszélesítése az ún. "Sozialgesetzgebung"-gal, azaz szociális törvényhozással együtt kiváló alapot nyújtott a szociális demagógiához, s végsősoron a rendszer megszilárdításához.

Természetesen az állami szektor sem mentes az ellentmondásoktól. Gondoljunk csak arra, hogy az állami vállalkozások is - tőkés jellegükből adódóan - igen erősen profitérdekelték, hiszen az állam sem mondhat le az e forrásból származó jövedelmekről, ugyanakkor az állam szabályzó, koordináló funkcióját jórészt pontosan az állami érdekeltségu üzemeken

keresztül kényszerült érvényre juttatni. Éles ellentmondás mutatkozott az állami létesítményekben fokozottan középpontba állított szociális demagógia, pl. a lehetőleg minél nagyobb foglalkoztatottság elérése, és az üzem gazdaságossága között. Az is ellentétetekhez, potenciális ellentmondásokhoz vezetett, hogy az államot a junkerek és a nagyburzsoázia kormányozta, mivel azonban e privilegizált osztályok egyben nagyvállalkozók is, így személyes érdekeik igen gyakran ütközött az általuk képviselt állam érdekeivel.²¹⁷ Az állami szektor kiszélesedése ugyanis csak az ő rovásukra lehetett végbé. Ha minden gyár, üzem, stb. állami kézbe kerül, a tőkések is mint osztály feleslegessé válnak. Emellett a dolgozók az állami termelő egységekben sokkal inkább hallathatták szavukat, mint a magán vállalatoknál. Mindennek következtében az állammonopolista szektor csak olyan ágazatokban fejlődhetett ki, ahol erre igen kedvező feltételek nyíltak.

Ilyen jó példákra számolhatunk be mindenekelőtt a porosz vasutak esetében. Az államosítás itt nemcsak hatalmas gazdasági sikerrel kecsegtetett, hanem ezért is rendkívül nagyjelentőségű, mert ez esetben egy egész ágazat államosítására sor kerülhetett. Németországban szinte mindenkinek érdekében állt, hogy árucikkeit lehetőleg minél olcsóbban juttathassa el a piacokra. A vasuti hálózat kiépítése elképzelhetetlen lett volna állami kölcsönök, az állam támogatása nélkül. Ehhez járult még, hogy az uralkodó osztály egyik csoportja sem nézte volna szívesen, ha egy ilyen hatalmi pozíciót biztosító vállalkozás mint a vasut, bármelyik tőkés csoport kezébe is kerül. Akié a vasut az szabja meg a tarifát, a szállítási feltételeket, stb.

"A 70-es évek elejére a vasutvonalak közel fele már állami tulajdonba került,"²¹⁸ s ezáltal lehetővé vált a vasut állami ellenőrzése, s az állami szállítási díjszabás általánossá tétele. Ez jó alapot teremtett az egész ágazat államosítására. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy Poroszországban, a bismarcki Német Birodalom vezető államában ekkor még korántsem ez a helyzet. Ebben az időben a legtöbb vasutvonal a szövetségi államban még magántársaságok tulajdonát képezte. Az 1873-as válságot követően viszont éppen Poroszországban követelték leginkább a politika-, és a gazdaság mértékadó körői a vasut államosítását. Az államosítások háttérében pénzügyi manővereivel elsősorban két nagybank állt, a Bankhaus Bleichröder és a Discontogesellschaft. E két bankkonzern vásárolta fel a porosz vasuti részvények nagy részét. A tőzsdekrach után a porosz állam, a válság következtében alaposan devalválódott vasuti értékpapirokat olcsón szerezhette meg, mivel a pénzintézetek veszteségeiket minden áron csökkenteni akarták, s úgy vélték, hogyha az állam likvidálja a magán társaságokat, akkor ők is hamarabb juthatnak a pénzükhöz. A legnagyobb jelentőségű pénzügyi tranzakcióként a "Magdeburg-Halberstädter Gesellschaft", vagyis a "Magdeburg-Halberstadti Vasuti Társaság" szanálása tekinthető. Ugyanakkor a junkereknek és a burzsoázia egy részének is érdeke fűződött ahhoz, hogy az éppen csak most bevezetett védővámokat még kiegészítsék az olcsó vasuti szállítási díjszabásokkal. A magas védővámokat azért léptették életbe, hogy a junkerek gabonatermesztését elősegítsék, rentábilissá tegyék. A magán vasuti társaságok azonban ún. "Sondertarif",²¹⁹ azaz különlegesen magas szállítási díj számításával semmissé tehették volna a védővám rendszer hatá-

sát. Ezért támadták oly hevesen a junkerek a magán vasuti társaságokat. Engels továbbá arra is felhívja figyelmünket, hogy Bismarck a vasutvonalak államosításával egy parlamenti beleszólástól mentes, tehát minden tekintetben független, új bevételi forrást akart a porosz állam számára teremteni.²²⁰

"1899-ben a porosz államháztartás kiadásainak 57 %-át a vasuti bevételekből fedezték, s az adójövedelmek csak a fennmaradt 43 %-ot tették ki."²²¹ Ezt azonban természetesen még Bismarck sem láthatta előre. Az állami vasutmonopólium az imperialista német állam katonai potenciálját is nagy mértékben növelte. E vonatkozásban a vasut fontosságát aláhúzzák az 1870-71-es porosz-francia háború tapasztalatai. Moltke tömör véleménye szerint: "Egyközpontu irányítással könnyebb célt érni mint 49-el."²²² Mindamellett el kell ismernünk, hogy Bismarcknak egyáltalán nem lehetett könnyű dolga, mert ugyan a gazdasági liberalizmus a válság következtében súlyos megrázkódtatást szenvedett, mégis még mindig jelentős tábora maradt, s a vasutállamosítás ellen igazán elkeseredett harcot vívtak a szabadversenyt követelő erők. A kancellár fokozatosan, lépésről lépésre vásárolta fel a vasuti értékpapírokat. Ezt megkönnyítette, hogy a vasutnál alig akadt nagyrésztvényes, s még kevesebb volt köztük, aki osztalékán, és részvényei alapján a vezetésben, az ellenőrzésben személy szerint is érdekelt lett volna.²²³ Ha mégis adódott ilyen, akkor Bismarck egyezkedett. Ahol erre nem nyílt lehetőség, mint pl. a tárgyalások elől mereven elzárkózó Mevissen kezében lévő "Rheinische Gesellschaft", azaz "Rajnai Társaság" esetében, ott elővették a régi receptet, amelynek mibenlétét már tárgyaltuk a "Bankok és a monopolizáció" c. fejezetben. A kancellár tehát a vele szövetséges nagybankokra támaszkodva megszerezte a társaság részvé-

nyeinek többségét, s ezzel e magántőké vasuti tömörülés is állami kézbe került.²²⁴ E manővert pénzügyi eszközeivel elsősorban a már többször említett Discontogesellschaft vállalta fel. Mivissen, a gazdasági liberalizmus oszlopos híve, csak elkeseredett küzdelem után adta be derekát. Tőkeerejét, befolyását jellemzi, hogy ő alapította a kor ötödik legjelentősebb német bankkonszernjét a Schaffhausenscher Bankverein-t.

Bismarck a vasuti értékpapírokat nem készpénzért, hanem államkölcsön kötvényekért vásárolta^{ha} fel. Így cserélődtek fel a vasuti részvények államkölcsön kötvényekre. Ezután sikerült a 80-as évek végére szinte az összes porosz vasuti társaságot államosítani.²²⁵

Az államosítások terén második legfontosabb terület az elektromos hálózat kérdése, és az energiaszolgáltatás megoldása volt. Az erőművek állammonopolista irányítás alá kerülése, azaz ún. köztulajdonba vétele igen hosszú időt vett igénybe.

"Kezdetben e berendezések magán társaságok tulajdonát képezték."²²⁶ Ugyanakkor erőműveket építeni, üzemeltetni kizárólag az állammal történő szoros együttműködés alapján lehetett.

Pl. a vezetékek felállításához közutakat kellett igénybe venni stb. A magántőke partnere ez esetben azonban nem a központi állam, s nem is az egyes szövetségi államok, hanem a városi-, községi-, területi-, körzeti, stb. kommunák voltak. Hasonló helyzet állt elő a gázművek létrehozásánál is, hiszen

"ezek működéséhez már biztonságtechnikai okokból is az egyes városi kommunák engedélyét kellett kérni."²²⁷ Miután az engedélyek

lejártak, a város nem hosszabbította meg érvényüket, hanem egyszerűen köztulajdonba vette e létesítményeket.²²⁸ Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy ezután a kommuna üzemeltette

volna e berendezéseket. A gyakorlatban az történt, hogy e gázműveket, villamosműveket tőkés vállalkozóknak bérbe adták, akik aztán biztosították a körzet elektromosáram-, és gázellátását. Az ezután történő államosítások leginkább a 60-as, 70-es években zajlottak. "A 60-as években a gázművek 24,8 %-a, 1877-ben 45,7 %-a, s 1912-ben már 61 %-a került a városi kommunák tulajdonába."²²⁹ Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a vízművek vonatkozásában is. "Berlin város tanácsa 1874-ben kéreken 25 millió márka ellenében vehette birtokába a "Berliner Werk"-et,²³⁰ vagyis a "Berlin Műveket," s az összegből 14 millió márkát a magán társaság az elveszett profitért kapott. E kommunalizációs törekvések nemcsak a burzsoázia érdekeinek feleltek meg, de *ex* tón a városi kommunák is új bevételi forráshoz jutottak. Ennek analógiájára ment végbe a 90-es években a helyi, villamosenergiát termelő egységek államosítása is.²³¹ Ki kell azonban minden esetben hangsúlyoznunk, hogy ezen államosítások, köztulajdonba vételek, semmiképpen sem tekinthetők valamiféle szocializálásnak, hiszen a városházán mindenütt a burzsoázia szava érvényesült. Amint a gőzturbinákon és nagyfeszültségű távvezetéseken nyugvó elektrotechnika széttörte a lokális kereteket, a kommunális erőműveknek is felül kellett emelkedni a helyi korlátokon. Így a kishatósugaru energiaszolgáltató létesítmények mellett, országos szintű állami, illetve magántőkés erőműveket is üzembe helyeztek. Egyre inkább sor került vegyes vállalatok alapítására,²³² hogy ezáltal a meg-növekedett feladatoknak meg tudjanak felelni. Az állami- és a magánszektor gyümölcsöző összefogására jó példa az 1905-ös datálása "Rheinisch-Westfälisches Elektrizitätswerk", vagyis a "Rajna-Wesztfáliai Elektromosművek".²³³ E vegyes nagyvállal-

lat állami részét az egyes városi-, és községi kommunák, a magán szektort pedig két hatalmas kohóipari monopólium a Stinnes és a Thyssen alkották. A vállalkozás bázisát primér energiaforrásként a monopóliumok szénttulajdona képezte. Vízierőművek tekintetében is hasonló folyamatról számolhatunk be. Itt az elsődleges energiaforrás a víz, magától értetődően állami tulajdon, s ez vezethetett el az első, átfogó országos méretű vízierőmű felépítéséhez. 1905-ben készült el a Rajna-Elba csatorna, mely már kezdettől fogva a porosz állam birtokában volt. Ezzel szemben "állami tulajdonú vízierőművet Bádenban 1912-ben, Bajorországban pedig csak a Novemberi Forradalom után adtak át".²³⁴ A villamos energia szolgáltató hálózat megfelelő mértékű kiépítéséhez az idő előrehaladtával egyre nagyobb állami támogatást kellett nyújtani. A vezetékek most már nemcsak közutakat szeltek át, de magántulajdonba lévő szántóföldeket is érintettek. Nyilvánvaló a párhuzam a vasúttal. A német imperializmus érdekeit szem előtt tartva a kiépülő villamoshálózatnak állami felügyelet alá, állami tulajdonba kellett kerülnie. Ebben az ágazatban 1912-ben vetették fel, hogy a villamosenergia hálózat teljes egészében állami monopólium legyen - "Reichselektrizitätsmonopol".²³⁵

Természetesen itt is szerepet játszott, hogy ezután is növelni kívánták az állami bevételeket. "A tervezetet ekkor Poroszország, és a nagytőke legerősebb csoportjainak ellenállása következtében nem sikerült elfogadtatni".²³⁶ Csak a háború alatt, a hadigazdálkodás bevezetésével kerülnek a villamosművek kivétel nélkül állami kézbe. A mésznitrogén-, és az alumíniumgyártás rendkívül energiaigényes iparágaknak bizonyultak, s mivel a háborúban igen megnőtt a szükséglet ezen hadifontosságú

alapanyagokra, ezért elkerülhetetlen volt itt is az ágazat egészét átfogó államosítás.

Igen erős állami aktivitás mutatkozott a nehéziparban is, bár e szférában az állam legalábbis egyelőre nem könyvelhetett el nagyobb sikereket. A bányászat, és egyáltalán az egész nehézipar államosításához rendkívül jó kiindulási alap lett volna, ha az állam fel tudja vásárolni a hatalmas "Hibernia-Bergbaugesellschaft"-ot. 1904-ben tett erre kísérletet a porosz kormányzat, ám e próbálkozás kudarcral végződött.²³⁷ Igaz, hogy az állam e monopólium óriást ekkor nem tudta megörni, viszont részvényei számottevő részét mégiscsak megkaparintotta. Az első világháború idején a vállalkozók egy csoportja létrehozta az ún. "Trotztrust"-ot, vagyis a tröszttel szembenállók szövetségét, s ők hajlandónak mutatkoztak értékpapírjaikat az államnak átengedni. Így végső soron, ha nem is vizsgálódásunk időszakában, hanem valamivel később a Hibernia mégis államkapitalista konszerné vált, "s 1930-ban a szénkitermelés 9,7 %-a ebből a szektorból, azaz elmondhatjuk, hogy az állami szektorból származott".²³⁸ Hasonló szintet, 9,4 %-ot²³⁹ ért el az állam a kálisóbányászat területén. A kálisó kitermelés monopolizációja problémakör tárgyalásánál már ismertettük az állam szerepét e gazdasági ágazat fejlődésében. Megállapítottuk, hogy a kezdetben szinte teljesen állami üzemeken nyugvó kálisó előállítás az idők folyamán egyre inkább teret engedett a magánkezdemenyezéseknek, s az állam fokozatosan visszaszorult ezen a területen. Nemcsak a bányászatban, de a fémkohászatban is előretört az állami érdekelttségű üzemek részesedése. A folyamat kiinduló pontja azonban az első világháború korszakára esett, ezért kívül került a dolgozat keretein.

Egy 1917-es alapítású nagyvállalatra azonban mégis felhivnám a figyelmet, név szerint a "Vereinigte Aluminiumwerke AG"-re,²⁴⁰ azaz az "Egyesült Alumíniumművek RT"-re, mely cég alaptőkéjének 50 %-át⁽¹⁾ a kormányzat teremtette elő.

Végző soron megállapíthatjuk, hogy a termelési eszközök állami tulajdona az adott időszakban nem bővült olyan mértékben, mint ami megfelelhetett volna az állam gazdasági életében kifejtett irányító funkciójának. Tehát a termelés állami szektora messze elmaradt az állami szabályozás hatékonyságától, intenzitásától. Csak az infrastruktúrában, a szállításban, s az energia termelésben tudott a német állam monopolhelyzetre szert tenni.

c/ Az állam szabályzó tevékenységének fokozott előtérbe kerülése

Az állam a gazdasági élet közvetlen irányítását csak annyiban valósíthatta meg, amilyen mértékben rendelkezett az egyes ágazatokat ellenőrzés alatt tartó állami vállalatokkal, üzemekkel. Mint láttuk a kormányzat e téren meglehetősen szerény eredményeket mondhatott magáénak. A gazdasági liberalizmus győzelme elsöpörte a merkantilista gazdaságpolitikát, az állami monopóliumokat stb. A közvetlen állami szabályozás primátusa újra csak az első világháború alatt valósulhatott meg.

Az 1870/71-1914 között eltelt időszakot tehát elsősorban a közvetett úton történő állami szabályozás jellemezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a kormányzat főként a pénzkibocsátás - pénzforgalom-, állami megrendelések-, adók-, vámok-, és vámpolitika fegyvereire támaszkodva fejtette ki gazdaságirányító

funkcióját.

A pénzügyek alakulása már jóval a tőkés termelési mód gyarmatolása előtt sem csak állami törvényeken és rendelkezéseken alapult, hanem szervezeten kapcsolódott tényleges állami tevé-
kenységhez is. Gondoljunk az állami pénzverési monopóliumra, melynek szintén elválaszthatatlan kísérő jelensége volt a pénz-
rontás, a pénz mennyiségének folyamatos csökkentése. Ez
indulva elkerülhetetlenül inflációhoz vezetett. Tőkés termel-
ési viszonyok között az infláció ezen válfaja háttérbe szo-
rult, mivel a mennyiségből vert pénzt a papírpénz váltotta fel.
E fizetési eszköz államilag szavatolt hitelpénz bankjegy for-
mában, melynek értékét, mozgását szintén nemcsak törvényekkel
szabályozták, hanem előszörban erre irányuló valós állami te-
vékenységgel. E feladatot a kezdeti időszakban az egyes tőkés
országok központi jegybankjai látták el. Igaz, hogy e pénzin-
tőzések hivatalosan márán társaságokként funkcionáltak, mégis
mivel az aranykor osztály egénységének érdekeit képviselték, de
facto állami jellegűnek tekinthetők. Mielőtt még sokáig "ki-
mondottan" magánjegybankokat is találunk.²⁴¹ Oroszországban az
1765-ös alapítású állami jegybank csak az 1850-es évekre győz-
te le végérvényesen a magánjegybankokat.²⁴² A Német Birodalom-
ban a "Reichsbank" a 70-es években centralizálta újból az ál-
lami bankjegykibocsátást.²⁴³ Ugyanakkor a német szövetségi álla-
mok jegybankjai egészen 1918-ig tovább éltek.²⁴³

A Reichsbank működése tette lehetővé az esztéről az
aranyvalutára való áttérést.²⁴⁴ 1871 és 1914 között mindenütt dia-
dalmozgolt az aranyvaluta.²⁴⁴ Németországban azonban nem ez
az igazi novum, hanem hogy az államilag szavatolt bankjegy még
az aranypénzzel szemben is előre tudott térni. E folyamat igaz,
jóval tovább tartott mint Angliában.²⁴⁵

Még 1913-ban is az aranypénzérnek mintegy 2755 millió márka értéket képviselve vettek részt a pénzforgalomban,"²⁴⁶ s ez valóban nem utal arra, hogy már teljesen kiszorították volna a nemesfémét a gazdaság vérkeringéséből. Egyre nagyobb mértékben törtek előre - a készpénzzel történő fizetés visszaszorulásával - a szintén bankjegy forgalmon alapuló váltók, hitellevelek /Giralgeld, Buchgeld/. Ezzel ugyanugy eleget lehetett tenni a fizetési kötelezettségnek, mint a hagyományos fizetőeszközzel. A nagybankoknál nyitott számlákkal, átutalásokkal, jóváírásokkal, váltókkal, s egyéb számlapénzzel jóval egyszerűbben lehetett nagyszámú rugó tartozásokat stb. kiegyenlíteni, mint készpénzzel fizetni. Az állami akaratot érvényesítő Reichsbank a bankjegy kibocsátáson, s az ehhez szorosan kapcsolódó hitelpénz forgalmon keresztül jelentős befolyást gyakorolt mind a termelésre, mind pedig a forgalmi folyamatra. A Reichsbank lehetőségeit a bankjegy kibocsátásra vonatkozóan azonban alaposan korlátozta a bank beváltási kötelezettsége. A bankjegyet ugyanis kívánságra be kellett váltani a mögötte álló aranyfedezetre. "Egy márka értéke megegyezett egy font finomarany 1932-ed részével".²⁴⁷ Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a Reichsbank csak annyi papírpénzt hozhatott forgalomba, amennyire fedezete volt. Etekintetben az az elv érvényesült, hogy a pénzügyintézet a várható követeléseknek mindenkor meg tudjon felelni, tehát fizetési szavar sohasem léphessen fel. A pénzkibocsátásnak az is határt szabott, hogy a "Reichsbankgesetz", vagyis a Birodalmi Banktörvény előírta, miszerint a forgalomba hozott bankjegyeknek legalább egyharmad részben fedezettel kell rendelkezni".²⁴⁸ Ehhez jött még az a szintén komoly megszorítás, melynek értelmében a fedezetként számbajövő

értékpapirokat is rendkívül szigorú közgazdasági követelményrendszer szerint kellett osztályozni. Aranyfedezet hiányában legfeljebb három hónapra állítottak ki váltót, de ezt is csak abban az esetben, ha legalább két fizetőképes kezes akadt. Jellemző, hogy "az állam-, és a kommunális testületek kezességét nem ismerték el".²⁴⁹ A nagytőke ezután kényszerítette az államot, hogyha annak pénzre van szüksége akkor hozzá forduljon hitelért. A bankárok így hatalmas profitra tettek szert, s az így felhalmozódott tőke szerepet kapott a fináncsőke kialakulásában is. A nagytőke amennyiben módot talált rá, mindenáron igyekezett távoltartani a királyt és a kormányzatot a független bevételi forrásoktól. A nagyburzsoázia az állam stabilitását egyértelműen a szilárd nemzeti valuta megteremtésében látta. Ezért jobban félték az inflációtól mint az ördögtől. Az államot minden áron arra akarták kényszeríteni, hogy a hatalmas mértékben megnövekedett kiadásait ne kompenzálhassa a Reichsbankra támaszkodva. Tehát azt kívánták, hogy a kormányzat az államháztartás deficitjét ne inflációs politikával oldja fel. A három hónapra szóló váltók is azt a célt szolgálták, hogy az inflációt elkerüljék, s a magánhitel se bővülhessen mértéken felül. Ezért került sor az ún. "Warenwechsel",²⁵⁰ azaz az "áruváltó" bevezetésére is. E törekvéssel azt szereték volna megvalósítani, hogy a bankjegyforgalom csak a mögötte álló árufedezettel arányosan növekedhessen. Természetesen ezzel sem sikerült célt érniük. Már 1914 előtt jelentős inflációról számolhatunk be, vagyis nem tudták a fedezet nélküli pénz kiáramlását megakadályozni. Ezirányú kísérleteik kivétel nélkül zátonyra futottak. "A rövid határidős váltókat - főleg ha nagytőkéről volt szó - meghosszabbították, így aztán minden elmélet

ellenőre a rövid lejáratú hitelek hosszú távú beruházások finanszírozásához vezettek. Az áruváltók esetében is rájöttek, hogy magasabb összegű váltóra nemcsak nagyobb árumennyiséggel, hanem magasabb árakkal is szert lehet tenni. A gazdasági megélőnkülés, fellendülés ciklusaiban - pl. Gründerjahre időszakában - meredeken emelkedtek az árak, mivel még további árnövekedésre számítottak. E spekulációt is az áruváltó tette lehetővé, melyet azután a Reichsbank leszámított, s az újabb és újabb pénzkibocsátás fedezetéül használt fel. Hol volt erre a valószínűsítés árufedezet?! Természetesen sehol, illetve legfeljebb papíron. Az előállt hitelinfláció következtében a tőkések a fellendülés csúcspontján többet ruháshattak be, mint amennyit profitjuk, az egyes társadalmi osztályok megtakarításai, valamint a fizetőképes kereslet feltételezett volna. A Reichsbank az ezirányú tendenciát egyrészt a bankjegykibocsátás növelésével, másrészt a hitelpénz, a számlapénz, a váltók, a csekkek forgalmának erőteljes bővítésével segítette elő. "E bankóriáshoz befutott befizetések 1913-ban az 1876-os évben realizált összeg tizenhét-szeresét tették ki."²⁵² A pénzforgalom szabályozását a Reichsbank a magántőkés bankkonszernekkel közösen végezte, ám az ellentéteket ezáltal sem sikerült tompítani.²⁵³ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy emiatt véget vetettek volna a mértéktelen hitelfolyósításnak. Ennek következtében Németországban a 90-es évek második felében - az aranyvaluta alap ellenőre - már tényleges hitelinflációról beszélhetünk. Az egyes tőkéscsoportok egymással folytatott harca nem gátolta meg, hogy az árak a magasba szökjenek. A rendkívül magas árak elsősorban a századfordulót követően váltak jellemzővé. Ugyanakkor tény, hogy az aranyvaluta rendszer 1914-ig nem szenvedett különösebb megrázkódtatást, bár az áremelkedések

miatt igen kiéleződtek az osztályellentétek, és a későbbi válság tünetei már jelentkeztek. E folyamatok mintegy előre vetítették a pénzrendszer átalakításának szükségességét. Ezen az uton az első márföldkő az 1914 augusztus 4-i keltezésű törvény,²⁵⁴ amely eltörölte a Reichsbank azon kötelezettségét, hogy az ügyfél kérésére a bankjegyet és a pénzérmet minden további nélkül aranyra kell beváltani. Ezzel próbálták megakadályozni az aranykészletek számottevő apadását, másrészt ezáltal - a papírpénzforgalom korlátlan bővítésével - a kormányzat immáron akadály nélkül folytathatta inflációs politikáját, tehát finanszírozhatta imperialista rablőháborúját. Ez azonban már az első világháború krónikájához tartozik.

Az állami kiadások, mint mindig, már a szabadversenyos kapitalizmusban is jelentősen befolyásolták az uratermelési folyamatot. A fokozott fegyverkezést^{x/} szorgalmazó programok elfogadása alapvetően módosította a termelési arányokat, de a gazdasági élet egészére vonatkozóan is átmenetileg serkentőleg hatott. Az állami megrendelések az imperializmus kialakulásával minden eddiginél nagyobb súlyt kaptak. A junker-bursszó német állam kiadásai a nemzeti jövedelemhez viszonyítva nemcsak abszolút, de relatív is megnöttek. Ehhez hozzájárult az 1880-as években törvénybe iktatott szociális biztosítás kiterjesztése is. Bismarck e rendelet bevezetésével a fiatal német szociáldemokrata munkásmozgalmat kívánta visszasszorítani, így szerette volna az elégedetlen munkástömegeket az állam, a kormányzat oldalára vonni, vagyis a rendszer bázisát erősíteni.

^{x/} F. Terhalle: Geschichte der deutschen öffentlichen Finanzwirtschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Schlusse des 2. Weltkrieges c. művében találunk erre vonatkozó adatokat.

E politika keretében adták ki 1883-ban a betegbiztosításról²⁵⁵ rendelkező törvényhatározatot, majd 1885 és 1891 között léptették életbe a kötelező baleset-,²⁵⁶ öregségi-,²⁵⁷ és rokkantsági²⁵⁷ biztosítást. E rendelkezések minden bizonnyal szorosban összefüggtek a gründolási lázat követő rendkívül hosszú, és súlyos válsággal, a kancellár "Sozialistengesetz"-ével, azaz az un. szocialista törvénnyel, a vasutak államosításával és a védővámrendszerre történő áttéréssel. E felsorakoztatott, államháztartást terhelő kiadások a nettó szociális terméknek /Nettosozialprodukt/ "1870-1874 között a 4,2 %-át, 1910-1913 között 7,8 %-át tették ki".²⁵⁸ Ha a fegyverkezésre fordított összeget is hozzászámítjuk, akkor 1870-74 viszonylatában 8,2 %-ról, 1910-13 vonatkozásában 10,8 %-ról vehetünk tudomást. Mindenképpen emelkedő tendencia figyelhető meg. A közölt adatok ugyanakkor nem tartalmazzák a postára, állami vasutakra és az állami üzemek fenntartására költött ráfordításokat.

1914 előtt az államháztartás költségeinek oroszlanrészét az állami vállalatok teremtették elő.["] Kiemelkedő szerepet játszott a vasút, mely még 1913/14-ben is az állami költségvetés pénzszükségletének 18,3 %-át fedezte.^{"259} A monopol-, és különösen az állammonopolkapitalizmus erőre kapásakor azonban már a legjelentősebb bevételi forrásnak az adójüvedelmek számítottak.["] 1913/14-ben az összes evételek 56,1 %-a már az adókból származott,^{"260} s az idők folyamán ez az arány csak méginkább növekedett. Rendkívül éles harc bontakozott ki az uralkodó osztályon belül, hogy ki viselje az adóterhek súlyosabb részét. Természetesen mindent elkövettek, hogy e fizetési kötelezettséget is minél nagyobb mértékben a dolgozó rétegek nyakába varrják. A szociáldemokrata párt ekkor azonban már olyan erőt képviselt, hogy az uralkodó osztály e törekvése teljes egészében

mégsem valósulhatott meg, sőt már 1914 előtt²⁶¹ sikerült egyfajta jövedelemadót bevezettetni. A fegyverkezési kiadások egy részét is a nagyburzsoáziának kellett finanszírozni, mivel a várható expansió elsősorban az ő érdeküket szolgálta.

A vámpolitika kialakítása meglehetősen összetett és bonyolult kérdéseket vetett fel. Ugyanis, ha pl. a kormányzat bizonyos termékek forgalmazását igen magas vámfizetéshez köthette, akkor e protekcionista vámok bár valóban visszariasztották a külföldi exportőröket, viszont így az állam is jóval szerényebb jövedelemre tett szert e bevételi forrásából, mintha az alacsony vámtételeknél maradt volna. Noha Bismarck mindig újabb és újabb az állam gazdagodását, gyarapodását és parlamenttől való függetlenségét biztosító pénzszerzési lehetőséget igyekezett feltárni, a vámok vonatkozásában mégsem ez volt az elsődleges célja. A vámok nem igazán gyarapították a kincstárt. Már elemeztem a védővámok és az államosított vasutak kapcsolatát, amikor a junker gazdaság gabonatermesztésének ezuton történő támogatását hangsúlyoztam. Ennek alapján is megállapíthatjuk, hogy a 70-es évektől a vámpolitika történetében minőségileg új szakaszról beszélhetünk. A védővám ekkor egy rendkívül fontos új feladatot kapott. Ez abban nyilvánult meg, hogy segítségével el kellett érni, hogy a létrejövő monopolszövetségek monopolárakat alakíthassanak ki a piacon.

"A vámvédelem fegyvere tehát erőteljesen előmozdította a monopolkapitalizmusba történő átmenetet, a monopóliumok alapítását, s konszolidációját."²⁶² E tudatos vámpolitikai intézkedésekkel magyarázhatjuk, hogy "Németországban a kartellek, szindikátusok sokkal gyorsabban terjedtek el mint Angliában".²⁶³ Az 1879-ben fogantatott vámtarifa exportdömpinget tett lehetővé a német ipar számára.²⁶⁴ Mivel a magas preferenciális vámtételek el-

riasztották a külföldi versenytársakat a német piacról, ezért itthon az iparnak nem kellett külső konkurenciától tartani, s így az iparcikkek árát magasan tarthatták. Ennek következtében azután külföldön olcsón értékesíthették áruikat, tehát rendkívül versenyképossé váltak. Erre az összefüggésre mutatott rá Engels 1879. november 24-én²⁶⁵ August Bételhez írt levelében. A védővám bevezetésére a junkerek és a nagyburzsoázia átmeneti érdekezéssége teremtett jó alapot. Ebben az időben - mint már említettük - mély agrárválság nehezítette a mezőgazdaság helyzetét, ugyanis a junker gazdaság nem bírta a versenyt sem az amerikai búzával, sem az orosz rozsossal. Egyedüli kiutat a vámenelés jelentett. A pillanatnyi szövetség ellenére a korábbi ellentétek továbbra is megmaradtak, s a vámpolitikát a junkerek és a burzsoázia mindenkori erőviszonyai határozták meg. A 90-es évek elejére a monopolszövetségek már bizonyos mértékben megszilárdultak, tehát valamelyest erőfölényre tettek szert a junkerekkel szemben. Az új helyzetnek megfelelően az ipar embere Caprivi foglalhatta el a kancellári széket, aki a rendkívül magas élelmiszer árak miatti elégedetlenséget kihasználva jelentősen csökkentette a gabona vámtételét, mint erről a dolgozat első részében már említést tettem. A vámtételek mérséklése természetesen csak időleges volt - az akkori erőviszonyokat tükrözte - s 1902-ben már ismét magas vámtarifáról számolhatunk be, mellyel mintegy helyreállt a megrendült burzsoá-junker koalíció.

Az állammonopolista kapitalizmusba történő átmenet időszakában, még ha csak körvonalaiban is, de már megtaláljuk az állami közvetett szabályozás hatékony eszközeit. Gondoljunk a pénz-, és hitelpolitikára, az állami kiadások szerepére, az adókra és a vámpolitikára.

3. Az egyes korszakok gazdasági tevékenységének

főbb jellemzői

a/ A "Gründerjahre" azaz a "Gründolási láz" kora

/1871-1873/

A Gründerjahre jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy ebben a hosszantartó egyértelműen hatalmas eredményeket, vívmányokat felmutató periódusban a német gazdasági élet egésze forradalmi átalakulást, kiteljesedést élt meg. E fellendülés 1869-ben,²⁶⁶ tehát még az egységes Német Birodalom kikiáltása előtt elkezdődött. Erre az időszakra esett Ausztria-Magyarország modernizálása, és az amerikai polgárháború befejezése. Mindez igen pozitívan hatott a német gazdaság kibontakozására. Ezzel szemben a porosz-francia háború, - még ha átmenetileg is - túrást, és visszaesést jelentett. Az 1870-es évben még jónéhány gátló tényező bénította a német megélénkülési folyamatot: így a belső és a külső piac szétforgácsoltsága, a hitelrendszer fejletlensége, a szállítás-, és a munkaerőpiac egyenetlensége, stb.²⁶⁷ Az 1871-es év nemcsak a Német fegyverek diadalát, Franciaország vereségét, a bismarcki politika sikereit és az egységes Németország megteremtését hozta, de az 5 milliárd frankos hadisarc, Elzász és Lotharingia annexiója a rendkívül erőteljes gazdasági fejlődés katalizátorává vált és ezzel soha nem látott lehetőségek csillantak fel a fiatal nagyhatalom előtt. Az újonnan szerzett területek közvetlenül hozzájárultak a német vasipar és pamutgyártás számottevő gyarapodásához.²⁶⁸

A magas foszfortartalma lotharingiai vasérc különösen a

Thomas-Gilchrist eljárás kifejlesztésével került az érdeklődés központjába. Ezzel ugyanis lehetővé vált ezen ércfajta fokozott mértékű hasznosítása. Az 5 milliárdos háborús jóvátétel igen felpozícionálta a német pénzpiac "vérkeringését". Részben a megnövekedett fegyverkezési kiadásokat fedezték ebből az összegből, - "2,2 milliárd márkába került a hadsereg modernizálása"²⁶⁹ részben pedig ebből törlesztették az Észak-német-Szövetség és a Délnémet államok kölcsönadosságait mintegy 805 millió márka értékben.²⁷⁰ Számtalan pénzügyi alapítványt is létesítettek, melyek ipari tőkévé alakulása legalábbis potenciálisan támogatásra talált. Etekintetben a legjelentősebb tőkeerőt képviselt az un. Reichsfonds alapítványok közül az "Invalidenfond",²⁷¹ azaz a Rokkantsági Alapítvány, mely 561 millió márkát tudhatott magáénak, s ezt az összeget tőkésítette is ipari értékpapírok vásárlása által.

A német történelemben addig soha nem látott mértékű spekuláció vette kezdetét.²⁷² Részvénytársaságok sorát szervezték meg csalásra és spekulációra építve, s ezek újabb és újabb lógvárakat alapítottak. Az ezirányú folyamatot igen megkönnyítette, hogy "magas személyiségek" és jónevű junker arisztokraták pénz ellenében hajlandónak mutatkoztak nevüket kölcsönözni e szélhámosságok fedezésére. E részvénytársaságoknak azonban csak fiktív tőkéjük növekedett, tényleges termelő tevékenység nem állt mögöttük. Az árak a magasba szöktek, hiszen mindenki további áremelkedésre számított. A polgárság hosszú idő alatt felhalmozódott értékei is veszélybe kerültek. Mégis ez az átalakulás azt jelentette, hogy az eddigi RT-ék, az újonnan létrehozott RT-vel együtt ugrásszerűen megnövelték részesedésüket a német tőkés vállalkozásokban, s ez a jövőre nézve a finánc-tőke és a monopolkapitalizmus kialakulásának kedvezett. Az új rész-

vénytársaságok gazdasági növekedése sokkal gyorsabb volt mint az egyes tőkés magánvállalkozásoké. A spekulatív módon kibocsátott értékpapírok, nemcsak annak hoztak nagy hasznot, aki e részvényeket magas áron tovább adta, hanem a bankok hatalmát is megnövelték. Az újonnan életre hívott részvénytársaságok közvetlen jelentősége abban mutatkozott, hogy ezen /ál/vállalkozások végülis valós tőkebefektetések alapjául szolgáltak - kicsalták a polgárok megtakarított pénzét -. Ezáltal ugrásszerűen megnövekedett az ipari tőke volumene. E fellendülési ciklus anyagi alapját egyfajta rendkívül erőteljes extenzív terjeszkedés képezte, tehát új gyárakat, üzemeket, termelő egységeket építettek, s nem pedig a már meglévőket modernizálták.

Ebben a vonatkozásban nem hozott újat az alapítási láz időszaka, hiszen már a 40-es, 50-es évek gazdasági megélénkülését is extenzív törekvések kísérték.²⁷³ A spekuláció már akkoriban sem volt ismeretlen. Az sem teljesen új, hogy a beruházások élén a vasut²⁷⁴ állt, s ezt közvetlen a nehézipar²⁷⁵ követte. A 14. számú táblázatomban nyomon követhetjük a vasuti befektetések részesedését az összbefektetésekből 1850 és 1910 között.

244
14.sz. táblázat

Évek	Százalék	Évek	Százalék
1851-59	50	1880-89	17,7
1860-69	50	1899-99	11,9
1870-79	60	1900-09	17,5

A vasut kérdésének vizsgálatakor, a már említett Rheinische Gesellschaft-ot kell kiemelnünk. E társaság kölcsönkötvények segítségével rendkívül nagy mértékben kibővítette

vasuthálózatát.²⁷⁶ Jónéhány új magántőkés vasuti vállalkozás is elősegítette az infrastruktúra számottevő javulását.

Ugyanakkor szembeötlő, hogy az új vasuti társaságok elsősorban Kelet-Poroszországra²⁷⁷ koncentrálódtak, így a vasutvonalak hosszának erőteljes növekedése is főként a junker gazdaságnak kedvezett. A vasuti vállalatok és a junkerek szoros kapcsolatát példázza a hírhedté vált Strousberg eset.²⁷⁸

Ebben az időszakban meglehetősen középpontba került a nehézipar. A városiasodás előretörésével gomba módra szaporodtak el a bérkaszárnnyák, a Bauhaus hódított, s ezzel párhuzamosan felvirágoztak az építési vállalkozások.²⁷⁹ "1871 és 1873 között Poroszországban a statisztikai adatok szerint a beruházások élén, mintegy 1306 millió márkára rugó alapítási tőkével a vasuti társaságok álltak, a második helyre 409 millió márkával az építőipar tört fel, ezt követte 370 millióval a kohóipar, majd 191 millióval a gépgyártás."²⁸⁰ A befektetett tőkét mércének tekintve a következő sorrend alakult ki a gazdaság egyéb ágazataiban; sürfőzés + textilipar, vegyipar, cukorrépafeldolgozó üzemek, fémfeldolgozás, papírgyártás, s végül a malom-, és dohányipari társaságok. A termelési javak előállítására fordított tőke eszerint jóval meghaladta a fogyasztási cikkek gyártását szolgáló ráfordításokat. A kohóipar 370 millió márkás részvénytőke beruházása csak az új vállalkozásokat foglalta magába, a már meglévő Rt-ek akkumulációját nem. Figyelemre méltó az építőipari cégek számának sokasodása. Ez az urbanizáció természetes kísérő jelensége. A kapitalizmusban rendkívül felgyorsult a faluból a városba áramlás, s ez hatalmas lehetőségeket teremtett az építőiparban érdekelt tőkés csoporteknek. Szinte említeni is felesleges, hogy ennek

következtében e szférában is elburjánzott a spekuláció.²⁸¹

A nagyvárosok lélekszámának rohamos növekedése hatalmas hasznot biztosított a bérháztulajdonosoknak és az építési vállalkozóknak, akik spekulációval e nyereséget még meghatványozták. Néhány nagyváros arculata a mai napig őrzi ennek nyomait, pl. Kreuzberg /Nyugat-Berlin/.

Hoha a gépgyártásban az RT-k még nem tudtak tulsulyra szert tenni, számuk ebben az ágazatban is folyamatosan növekedett, mivel itt is az eredményes működés feltétele a tőkeállomány állandó gyarapítása volt. Az új RT-k, az óriási befektetések, s a nagyszabású beruházások következtében a Gründerjahre alatt a következő eredmények születtek: "A német nehézipar nyerevas felhasználása az 1870-es 1,398 millió tonnáról 1871-re 1,809 millió tonnára, 1873-ra pedig 2,954 millió tonnára szökött."²⁸² Eszerint a teljesítmény 111 %-kal javult. "A nyersvasgyártás ugyanezen időszakokban 1,391 millió tonnáról 1,564 millió tonnára, majd 2,241 millió tonnára emelkedett."²⁸³ Így ebben a szférában 61 %-os termelésfelfutást könyvelhetünk el.²⁸³ "A kőszénbányászat 1870 és 1873 között 26,398 millió tonnáról 36,392 millió tonnára növelte felhozatalát, tehát 38 %-kal fejtettek több szenet mint háromévvél ezelőtt."²⁸⁴ Ezen termelési adatokhoz viszonyítva igen nagy lemaradásról számoltunk be a fogyasztási cikkek előállításában, s különösen a textiliparban. Hoha ezen iparág 1871-ben még erőteljesen bővítette termelését, már az ezt követő évben vége szakadt e pozitív trendnek, s egyre nyilvánvalóbbá vált az egyhelyben topogás.²⁸⁵ Ezen ágazat fejlődésének megtorpanása annál is inkább érdekes, mivel ekkor kivétel nélkül minden területen számottevő gyarapodásról adnak hírt a statisztikák. E tény azt tükrözi, hogy még

ebben a hatalmas gazdasági fellendülést hozó időszakban is találunk ellentmondásokat, kivételeket.

A probléma mélységét akkor érzékeljük igazán, ha nem csak a termelési mutatókat, hanem az árszínvonal alakulását is figyelembe vesszük. A vizsgált periódusban az árak alaposan felzöktek, s ez mindenekelőtt a nehézipar termékeire, a termelési javakra vonatkozott. A felfelé ívelő ármozgás tulajdonképpen a termelés növekedését is. "Míg 1870-ben a kőszénbányászat 164 millió márkát forgalmazott, addig 1873-ban ez az összeg már 404 millióra ragott."²⁸⁶ Ugyanezen időintervallum alatt a nyersvasgyártásban 106 millió márkáról 249 millió márkára emelkedtek a bevételek. "1869 és 1873 között az ipari alapanyagok ára 40 %-kal, az építőanyagok ára több mint 50 %-kal, a nyersvas ára 90 %-kal ment fel, a szénárak pedig megduplázódtak."²⁸⁷ A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi ára 1873-ban tetőzött. ²⁸⁸ A horribilis árak, a rendkívül kedvező értékesítési lehetőségek konjunktúra növelő hatást fejtettek ki. A spekulatívan felfuttatott kereslet azonban hosszú távon nem párosult az ennek megfelelő vásárlóerővel. E problémát további hitelekkel hidalták át. A bankok újabb áremelésekre számítva akadály nélkül folyósították az ehhez szükséges pénzeszközöket, így maguk is igen csak hozzájárultak az árszínvonal magasra tartásához. Elsősorban a termelési javak keresletét finanszírozták, tehát főként ezek vásárlására adtak hitelt. A felvázoltakból következően - mint már egy más összefüggésben tárgyaltuk - a fellendülési ciklusban jóval nagyobb konjunktúra mutatkozott, mint amit az eddigi, és a legújabb tőkefelhalmozódás lehetővé tett volna.

Ezzel szemben a fogyasztási cikkek vonatkozásában csak

meglehetősen rövid ideig érvényes képletünk, miszerint a drágaság, s az egyre növekvő árak ugyan a vásárlóerő csökkenéséhez, de következőképpen a kereslet erőteljes fokozódásához vezetnek. Ezzel magyarázhatjuk, hogy ebben a szférában a vásárlóerő megcsappanásával egyidejűleg a kereslet is visszaesett. Ezt legszemléletesebben az idézett textilipari példával támaszthatjuk alá.

A kiskereskedelem, a nagykereskedelem és az ipar egyes szektorai között rendkívül éles harc bontakozott ki az árak kialakítása kérdésében, s az árdrágítás táborra egyre inkább teret vesztett. A magas árakkal szembeni opposíció annál hevesebb volt, minél közelebb állt az érintett vállalkozó a fogyasztási cikkek előállító szférához.²⁸⁹ A permanens áremelések nem utolsó sorban jelentősen hozzájárultak a dolgozó rétegek elégedetlenségének fokozódásához, az osztályharc kiéleződéséhez. Egyre több sztrájk bénította a munkát. A burzsoázia hátrányos helyzetbe került része moralizáló protestálással fejezte ki spekulációval szembeni ellenszenvét, s kirívó esetekben polgári pert is kezdeményezett. Így került sor érdemi döntésre 1873. február 14-én a Lasker ügyben. Mindemellett ne felejtsük el, hogy az aranyvaluta alap feltételei között a hitelnyújtást sem lehetett korlátlan mértékben és végeláthatatlan ideig igénybe venni.²⁹⁰

Már említettük, hogy e hatalmas fellendülés anyagi alapját az extenzív terjeszkedés jelentette. Igen ám csak hogy az újabb és újabb gyárak, üzemek létesítéséhez biztosítani kellett a munkaerőt is. Egy idő után azonban már elkerülhetetlenül a munkaerőhiánnyal is számolni kellett, s ez ténylegesen veszélyeztette a befektetési tervvezetek megvalósítását. Az 1873-as év első felében fokozatosan megérték a válság kirobbanásának fel-

tételei. Egyre nyomasztóbbá vált a munkaerőhiány, s az extrém árakkal szembeni ellenállás is tetőfokára hágott. Németország, az Egyesült Államok és Ausztria-Magyarország mellett, élen járt a Gründerjahre alatti gazdasági megélénkülésben. Az alapítási láz, a spekuláció e három országban különösen nagy méreteket öltött, mondhatnánk a gazdasági élet meghatározójává vált. Az ellentmondások is ennek megfelelően kerültek előtérbe. 1873 májusában Bécsben, szeptemberben New Yorkban, a októberben Berlinben is beköszöntött a krach. A tőzsde-, és a bankok összeomlása már végérvényesen a válságot jelentette.

b/ Az 1873-79-es gazdasági válság

A tőzsdérach következtében meredeken zuhantak az árak, és a fiktív tőke értékét veszítette.²⁹¹ A pánikhaugulat még a kispolgárság széles rétegeit is magával ragadta, mivel ők is alaposan kivették részüket a tőzsdei spekulációkból.

"A válság először a luxuscikkeket előállító iparban jelentkezett."²⁹² Ezen iparág termékei iránti kereslet olyananyira visszaesett, hogy már maga az ágazat léte került veszélybe. Ez természetesen rövid idő alatt visszahatott a termelési javak gyártására, s a piacon igen megcsappant az érdeklődés - a rohamosan előtérbe kerülő depressziós jelenségek miatt - a gépek-, gépi berendezések vonatkozásában. A termelési javak és a nyersanyagok körében most az eddigiekkel ellentétes irányú spekuláció vette kezdetét, mivel ekkor mindenki úgy számított, hogy a kereslet állandó csökkenése mellett a permanens áresés elkerülhetetlen. Így azután szinte mindenki annyan gyorsan csak lehetett, igyekezett megszabadulni árucikkeitől, felhalmozott tartalékaitól. A konjunkturális problémák folytán elő-

állt helyzetben alig találunk olyan szférát, ahol új beruházásokat mertek volna kezdeni. A krízis azonban még korántsem bontakozott ki a maga teljességében, pl. a korábban megkezdett alapítási tervezeteket a rossz kilátások ellenére is megvalósították stb. Összességében véve mindemellett kétségtelenül sokkal kevesebb új vállalkozásról számolhatunk be mint az elmúlt években. A visszaesés még "látványosabb" lett volna, ha a vasuti befektetések nem bizonyulnak viszonylag szilárdnak, időtállóknak. Ennek ellenére - mint a 15.sz. táblázatban is tükrözi - 1875-ben már jelentősen csökkent a porosz állam-, és magánvasutak mozdonyszükséglete.

15.sz. táblázat: A porosz állam-, és magánvasutak mozdony-megrendeléseinek db-ban 1871 és 1879 között.²⁹³

Évek	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
db	337	463	816	886	509	269	94	243	197

"1875-ben a vasuti sínek gyártása is erőteljesen redukálódott, bár a lefektetett vasuti sínhálózat növekedése csak 1876-ban torpant meg."²⁹³ A síngyártás mennyiségi fejlődését a 16.sz. táblázatomban, a sínhálózat bővülését pedig a 17.sz. táblázatomban követhetjük nyomon.

16.sz. táblázat: Vasuti sínek és rögzítő anyagok gyártásának indexe 1871 és 1880 között.²⁹³

Évek	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Index 1871=100	100	111,4	127,4	134,3	104,6	84,6	97,8	101,8	86,0	107,1

17.sz. táblázat: A német vasutvonalak hosszának növekedése 1871 és 1890 között²⁹³

Évek	A sínpálya hossza km-ben	Az éves növe- kedés
1871	21 169	1 594
1872	22 522	1 353
1873	23 853	1 331
1874	25 495	1 642
1875	27 931	2 436
1876	29 088	1 157
1877	30 288	1 200
1878	31 337	1 049
1879	33 094	1 757
1890	33 711	617

Nemcsak a beruházások mértékében, hanem azok strukturájában is változás következett be. "A Gründerjahre tendenciája, az extenzív kapacitás bővítése háttérbe szorult, s most a már meglévők modernizálása, fejlesztése került előtérbe."²⁹⁴

"Ezt kétségtelenül az igen alacsony árak pressziójára vezethetjük vissza."²⁹⁴

Erősen visszafogták a beruházásokat azokban az iparágakban is, melyek különben meglehetősen tőkeigényesek voltak. Itt főként a nyersvasfeldolgozásra gondolok. Ebben az ágazatban is 1873-tól folyamatos csökkenésről adhatunk hírt. "1873 és 1879 között a nyersvas felhasználás - mint ezt 18. sz. táblázatomból is leolvashatjuk - 51,5 %-ra esett vissza."²⁹⁵

18.sz. táblázat: A nyersvasfelhasználás mennyiségi változása 1873 és 1879 között.²⁹⁵

Évek	Mennyiség millió tonnában	Index /%/
1873	2,954	100
1874	2,114	71,6
1875	2,057	69,6
1876	1,755	59,4
1877	1,671	56,6
1878	1,607	54,0
1879	1,520	51,5

Ebből nem nehéz arra következtetnünk, hogy a gépek és más gépi berendezések előállításában is egyértelműen negatív tendenciának kellett előtérbe kerülni. E feltételezést a korabeli források is megerősítik. Ugyanakkor nem hatóttek ennek megfelelően kevesebb vasat.²⁹⁶ A német vasipar már a vasvám bevezetése előtt is szinte teljesen kiszorította az országból a külföldi versenytársakat. "1873 és 1879 között a nyersvas import 50 %-kal redukálódott, míg a hazai vaskivitel mintegy megháromszorozódott."²⁹⁷ A német export jelentős felfutása az ipar számára stabilizáló erőként hatott, s számottevően enyhítette a válságot. "1873 és 1878 között az export értéke összességében 40 %-kal növekedett."²⁹⁸ "Emellett 1872 és 1878 között a nehéz-ipari termékek kivitele nyersvasból 151 000 tonnáról 419 000 tonnára, sinekből 70 700 tonnáról 207 000 tonnára, a gépekből 37 300 tonnáról 72 300 tonnára emelkedett."²⁹⁹ Mivel azonban a nyersvasgyártásban valamirevaló csökkenés - mint azt a 19.sz. táblázatom is tükrözi - csak 1874-ben, 76-ban és 77-ben mutatkozott, ezért a hatalmas export ellenére sem sikerült a túltermelést megakadályozni.

19.sz. táblázat: A nyersvastermelés alakulása 1873 és 1879 között.

Évek	Mennyiség tonnában	Index / % /
1873	2 240 575	100
1874	1 906 263	85,1
1875	2 029 389	90,6
1876	1 846 346	82,4
1877	1 934 726	86,3
1878	2 147 641	95,9
1879	2 226 588	99,4

Fokozottan érvényes az ábrázolt trend a szénbányászatra, aholis a felhozatal - 20.sz. táblázatam tanúsága szerint - csak 1874-ben, 1875-ben és 1877-ben tudták valamelyest visszafogni. A válság nem állította meg a kitermelés volumenének növekedését, csak bizonyos mértékben fékezte azt."1879-ben a felszínre hozott szén mennyisége 1873-hoz viszonyítva 115,5 %-ot ért el."³⁰⁰ Azt a tényt, miszerint a súlyos válság ellenére is egyre több szén bányásztak elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy pontosan erre az időre esett a fafűtés általános háttérbeszorulása, s ez nem kis mértékben hozzájárult a belső piac jelentős kibővüléséhez.

20.sz. táblázat: A kőszénbányászat fejlődése 1873 és 1879 között.³⁰⁰

Évek	A felhozatal mennyisége millió tonnában	Index / % /
1873	36,392	100,0
1874	35,918	98,7
1875	37,436	102,9
1876	38,454	105,7
1877	37,529	103,1
1878	39,580	108,8
1879	42,025	115,5

Mindamellett a szén ára is meredeken zuhant. "A konjunktúra Kutató Intézet számításai szerint a szén-, vas-, egyéb fémek-, és építőanyagok nagykereskedelmi ára, ha 1913-as évet 100-nak tekintjük, akkor 145-ről 69-re süllyedt."³⁰¹

Az újonnan kialakult árszínvonal még az 1869-es árak mögött is elmaradt. Az árcsökkenés a 80-as, 90-es években is tovább folytatódott. Ennek következtében erőteljesen visszaesett a forgalom a termelési javakat előállító iparban. A disszertáció 21.sz. táblázata alapján megállapíthatjuk, hogy a szén esetében csaknem 50 %-os, a 22.sz. táblázat alapján pedig, hogy a vas vonatkozásában még ennél is nagyobb forgalombeszűkülést kellett tudomásul venni. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy 1873 és 1879 között a szénpiac forgalma 403 millió márkáról 205 millióra, a vasértékesítésé 248 millióról 112 millióra esett.

21.sz. táblázat: A szénfelhozatal forgalmának alakulása 1873 és 1879 között millió márkában³⁰²

Évek	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
Millió márka	403	387	297	263	216	207	205

22.sz. táblázat: A nyersvasgyártás forgalmának alakulása 1873 és 1879 között millió márkában³⁰²

Évek	1873	1874	1875	1876	1877	1877	1879
Millió márka	248	161	150	121	111	114	112

A termelési javakhoz viszonyítva más ágazatokban nem találkozunk ilyen mértékű depresszióval akár a forgalmat, akár a termelést vesszük alapul. 1874-75-ben, azaz a válság kitörése utáni első években a textiliparban még bizonyos növekedésnek is tanui lehetünk, már ami a termelést illeti.³⁰³ A forgalomra ez természetesen nem igaz. A nehézipar súlyos megrázkódtatása, a süllyedő alapanyagárak a textilipar számára könnyebbséget, egyfajta fellelegzést tettek lehetővé. Ez azonban semmiképpen sem kompenzálhatta tartósan az egyes szektor 1874/75-ös rendkívül mély válságában következtében előállt általános vásárlóerő csökkenést, mely nagymértékben vált a lakosság fogyasztási cikkek iránti kereslet csökkenésének előidézőjévé. Ezek szerint az egyes szektor válsága /termelési javak/ a kettes szektor /fogyasztási cikkek/ helyzetének válságosra fordulását mintegy katalizátorként segítette elő. "A krízis a kettes szektorban 1877-ben tetőzött."³⁰⁴

A termelés egészének alakulására vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre exakt adatok, de becslések szerint 1873 és 1879 között a német ipari termelés kb. 5 %-kal csökkent.³⁰⁵ Sokan ebből arra következtetnek, hogy az 1873-as "Gründerkrise", vagyis alapítási válság végsősoron nem tekinthető súlyosnak. Mindamellett azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a gazdasági pangás igen sokáig - hat évig - elhúzódott, a számottevő termelés visszaesésével az 1929-32-es gazdasági világválság előtt nem találkozunk. Az 1873-as Gründerkrise a kapitalizmus addigi történetének kétségtelenül legsúlyosabb megrázkódtatását jelentette. A válság megítélésénél nem elég csak a termelés alakulását szemügyre venni, de a forgalom és az árak mozgását is figyelemmel kell kísérni, s ebben a tekintetben már valóban

igen nagy problémák jelentkeztek. A kereskedők is elsősorban a forgalom erőteljes megcsappanását sínylették meg, s ennek következtében beszéltek válságról, rendkívül kedvezőtlen gazdasági helyzetről. Különösen rossz körülmények közé került a nehézipar, ahol a krízis nemcsak sokáig tartott, de az áresés és a forgalom kiesés mértéke súlyos konzekvenciákat tartogatott a jövőre nézve.

A munkásság sem elsősorban a termelés beszűkülését érzékelhette, hanem sokkal inkább életkörülményei rosszabbodását. A valóban jelentéktelen 5 %-os termelés visszaesés következtében a munkanélküliség ekkor még nem vált a gazdasági válság meghatározó kísérőjelenségévé. A foglalkoztatottság alakulásában egyelőre még nem beszélhetünk negatív tendenciákról. Bár kétségtelen, hogy a munkaerőpiacon megnőtt a kínálat, azaz egyre többen kerestek munkát, ám ez elsősorban a népesség 1873 és 1879 közötti 7 %-os gyarapodásával magyarázható.³⁰⁶ Ugyanakkor ebben az időszakban 7,5 %-kal nőtt a munka termelékenysége is. A termelékenység ilyen erőteljes felfutásának okát mindenekelőtt a depresszió hatására általánosan véghez vitt modernizálásban, racionalizálásban, s a korszakban rendkívül felgyorsult műszaki-technikai haladásban kell keresnünk. A vállalkozók az árzuhanást, a forgalomkiesést a költségek radikális csökkentésével igyekeztek valamelyest kiegyenlíteni. "1874 és 1879 között a /mai napig központi szerepet játszó/ Peine-Ilseder körzetében koncentrált vasgyártás az előállítási költségeit 47 %-kal, s az egyéb járulékos kiadásait összesen 54 %-kal faragta le."³⁰⁸ Ezt a termelékenység erőteljes fokozásával érték el. A munkások többet, s intenzívebben dolgoztak, ahogy elbocsássák őket. A termelési költségeket ezután leginkább a bá-

nyászatban, a kohászatban, s a legnagyobb textilipari üzemekben sikerült redukálni. A munka termelőkenységének növelését szolgálta az is, hogy a válság alatt a régi, elavult, korszerűtlen gyárakat bezárták, s a termelést a legmodernebb ipari létesítményekben koncentrálták. A kor követelményeinek leginkább megfelelő üzemeket a Gründerjahre végén, s a krízis elején adták át. E folyamat legszemléletesebben a vaskohászatban ment végbe.³¹⁰ 1873-ban Németországban a meglévő 456 magaskohóból 360, s 1879-ben már csak 210 üzemelt.³¹⁰ A modern üzemekben történő koncentráció tehát éppen a vasiparban és a bányászatban valósult meg a legnagyobb hatásokkal. Mint kimutattuk ezen ágazatok termelésében jelentkezett a legkisebb visszaesés. "Az egy főre eső szénfelhozatal az 1873-as évi 206 tonnáról 1879-re 242 tonnára emelkedett,"³¹¹ e növekedés tehát 18 %-ra rugott, a nyersvas esetében a százalékos arány még ennél is jelentősebb, mintegy 56 %-os. A 23.sz. táblázat tartalmazza az egy főre eső éves felhozatalt szénből, nyersvasból, cinből és vörösrézsből 1868 és 1879 között tonnában kifejezve.

23.sz. táblázat³¹²

Évek	Szén	Nyers- vas	Cin	Vörös- rész
1868	202	59,6	10,3	31,9
1869	203	64,0	10,2	31,9
1870	203	68,1	10,4	33,6
1871	203	71,3	10,6	32,8
1872	204	75,6	10,8	39,4
1873	206	80,3	11,0	41,6
1874	209	85,2	11,5	38,4
1875	213	94,5	12,1	41,4
1876	220	101,9	12,8	43,5
1877	227	109,0	13,4	46,6
1878	234	117,3	13,8	44,9
1879	242	125,6	14,1	43,0

A textilipar sem maradt le ebből a szempontból, Vegyünk példát a pamutfonásból! Mint ismeretes a gépi fonás itt is felváltotta a kézit.¹¹ A legnagyobb délnémet /augsburgi/ fonda termelékenység növekedése míg 1870-75 között alig emelkedésre méltó, addig 1875-80 között már igen jelentős, 22,6 %-os.¹² A gyengébb üzemek itt is háttérbe szorultak, majd kiváltak a versenyből.

Leginkább azokban az ágazatokban találkozunk számottevő termelékenység felfutással, ahol a válság alatt is szinte töretlen lendülettel folyt a termelés. Ahol viszont visszafogták a termelő tevékenységet, mint pl. a gépgyártásban, ott ezen a téren rövid idő alatt súlyos problémákkal kellett számolni. Az erőteljes teljesítményjavulás azonban kizárólag a nagyüzemekre korlátozódott. A közép-, és kisüzemek versenyképtelenné váltak, s így fokozatosan talajt vesztek. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a nagyipar, a kis- és kézműipar elpusztításával, egyelőre még korántsem tudta az így előállt űrt kitölteni.

A kisipar gyors elsorvadását tükrözi a szövőiparban a kézi szövőszékek számának rohamos csökkenése. "1873 és 1876 között Chemnitz-ben az eredeti 2 964 kézi szövőszékből mindössze 1840 maradt."¹³ A korabeli források e tendenciát egyértelműen megerősítik, lásd pl. Hannover-, Cottbus térségében lezajlott esirányu változásokat. Már kitértem a Gründerkrise és a munkanélküliség kapcsolatára, ám a válság elhúzódásával a helyzet e kérdésben is negatív fordulatot vett. A munkateljesítmények növekedése és a termelés egyhelyben topogása, sőt /5 %-os/ csökkenése óhatatlanul feleslegessé tette a munkások egy részét. Ehhez járult még a már említett 7,5 %-os népesség

gyarapodás, illetve az ebben az időben egyre nagyobb méreteket öltő belső migráció, a faluból a városba áramlás, a mezőgazdaságtól az ipar felé fordulás, s már potenciálisan meg is érték a feltételek a munkanélküliség kialakulásához. Ez azonban természetesen nem ment egyik napról a másikra, s különben sem érvényesült általános jelleggel. Mégis 1879-ben már mintegy 22 %-os "alulfoglalkoztatottsággal" számolhatunk.³¹⁴ Ez még ugyan nem munkanélküliség, de már előrevetíti ennek lehetőségét. Mivel az iparban rövidített munkaidőben dolgoztak, ezért a nominálbérek is csökkentek, nem is szólva a reálbérekről. Egyes nagyvárosokban, ahol különösen kedvezőtlen tényezők játszottak közre - pl. a helyi ipar strukturája miatt, stb. - már tényleges munkanélküliség is felütötte fejét. "1878 és 1879 között: Berlinben az iparban és a termelő kisiparban dolgozó munkások 25-28 %-a került az utcára,"³¹⁵ azaz veszítette el megélhetését. A kiterjedt háziipari körzetekben esetenként az iparúzó 50 %-a maradt munka-, megrendelések nélkül. A termelékenység és a termelés diszkrepanciája a Gründerjahre-höz viszonyítva megfordult, s mindez a bérből és fizetésből élők rovására. A városi és falusi népesség széles rétegeinek vált sorsa kilátástalanná. Az embereket nemcsak a tényleges, de a potenciális munkanélküliség is nyomasztotta. 1873 és 1879 között egyre mélyült a válság, s ezzel párhuzamosan évről-évre nehezebbé váltak az életkörülmények.

c/ As 1879-1882-es fellemdülés

Már a krízis alatt kifejlődtek azok a tényezők, melyek a kilábalást, az új megélénkülés csiráit rejtették magukba. A legfontosabb impulzusnak e tekintetben az alacsony kamatlábak bizonyultak. A bankok azért kényserültek szerényebb kamattal is megelégedni, mert mint láttuk az új beruházásokra, modernizálásokra, gyártmányfejlesztésre stb. az alacsony-, és egyre süllyedő árak pressziója mellett került sor. Minde mellett a kamat leszállítása csak igen lassan, vontatottan ment végbe, mint ezt 24.sz. táblázatom is mutatja.

24.sz. táblázat: 1872 és 1879 között a következőképpen változtak éves átlagban a kamatlábak. ³¹⁶

Évek	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
Kamatláb %-ban	4,29	4,95	4,38	4,71	4,16	4,42	4,34	3,70

Es a faktor önmagában azonban kevés lett volna az új gazdasági fellemdülés elindításához. ³¹⁶ Németország a döntő lökést ezuttal az Egyesült Államoktól kapta. Az USA-ban - a Német Birodalommal ellentétben - ekkor még hatalmas kapacitás növelő beruházásokra nyílt lehetőség.

Az eddigiekben megfigyelhetjük, hogy a korábbi megélénkülést hozó időszakokban a vasut, a vasuti beruházások meghatározó szerepet játszottak. Az idő előrehaladtával azonban e szektor sokat veszített jelentőségéből, s így ezen ágazat nem biztosíthatta a gazdaság megújulásához szükséges erőforrásokat. ³¹⁷

Est támasztja alá az is, hogy "1879 és 1882 között a vasuthálózat mindössze 1900 km-rel növekedett - 33 094 km-ről 34 950 km-re."³¹⁸ Ezzel szemben Európa legtöbb országában és az USA-ban is csak most kezdtek el a vasuthálózat kiépítését, számottevő bővítését. Ez óriási lehetőségeket csillantott fel a német ipar számára. Négy esztendő alatt az Egyesült Államok vasutvonalainak hossza 135 000 km-ről 181 000 km-re bővült.

E hatalmas mérvű felfutás 1879-ben vette kezdetét, amikor is az addigi növekedés megduplázódott.³¹⁹ Ez az ugrásszerű gyarapodás képezte az amerikai fejlődés kiindulópontját, mely első sorban a vasut, és az ehhez kapcsolódó rendkívüli erejű mezőgazdasági expanzió viszonylatában nyilvánult meg. Tehát elmondhatjuk, hogy az amerikai gazdasági kihívás tette lehetővé a német gazdaság magára találását. Az USA-ban minden eddiginél nagyobb kereslet bontakozott ki a vas-, és az acél vonatkozásában, s ezt hazai forrásból egyelőre nem tudták kielégíteni. Emellett a textilpiacon is igen jó konjunktura mutatkozott. A legnagyobb amerikai megrendeléseket Anglia és Németország szerezte meg.³²⁰ "Az Egyesült Államokba irányuló német export értéke az 1879-es 31,8 millió dollárról 1880-ra 53,5 millió dollárra emelkedett."³²¹

Az említett tényezők hatására Németországban újra megnövekedett a szénre és a vasra mutató spekulatív kereslet. Ennek következtében ismét jelentős pénzeszközöket tőkésítettek, vagyis a beruházások volumenét számottevően gyarapították. A modernizálások mellett ezuttal is központi szerepet kapott az extenzív terjeszkedés, új vállalatokat alapítottak, s a régieket bővítették. Sorra szerveztek részvénytársaságokat is. E folyamatot felerősítette az ekkor végbemenő vasut-

államosítás, melynek következtében alaposan összezsugorodott a vásárlóképes részvények száma, s így a pénzpiacon, a tőzsdén rendkívül megnőtt az érdeklődés az új értékpapírok iránt. Ennek ellenére sem az alapítások száma, sem pedig mértéke nem közelítette meg a Gründerjahre szintjét. E fellendülés korántsem annyira szembeötlő, mint amilyen az alapítási láz volt.

Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk a nehézipar termelésnövekedését, s a beruházások bővülését sem. Az új ipari létesítmények főként a hajógyártásban találták meg számításukat. "A hajóépítőiparban ebben az időben szorította ki végérvényesen a vas a fát, s ennek köszönhetően igen felfutott a vas iránti kereslet."³²² Az új befektetések az acélgyártásban is gyümölcsözőnek bizonyultak, különösen az 1878-ban kidolgozott Thomas-eljárás hasznosításával. E gyártási technológiát Európában legnagyobb mértékben Németországban alkalmazták. Ezt egészítette ki még a Siemens-Martin kemence elterjedése. E módszerrel dolgozták fel a hazai-, és mindenekelőtt a lotharingiai magas foszfor tartalmú barnavasércet. "1882 elején a Német Birodalomban 25 konverter /átalakító/ működött, s ezek összesen 152 500 tonna vasat állítottak elő, eközben Európa többi részén együttesen 16 konvertert találunk, melyek összteljesítménye 126 900 tonnára rugott."³²³

A termelés növekedést mércének tekintve az acélipar állt az élen. "1880-tól 1882-ig, azaz három év alatt, megduplázta termelését, s átlépte az egymillió tonnás határt."³²⁴

"A vasgyártás is több mint 50 %-kal javította teljesítményét, 2 215 800 tonnáról 3 364 000 tonnára emelte az előállított vas mennyiségét."³²⁵ A textiliparban, s főként a pamutfeldolgozóiparban is számottevő gyarapodásnak örvendhettek.³²⁶

A textiliparban, s főként a pamutfeldolgozó iparban is számottevő gyarapodásnak örvendhettek. Jónéhány ágazatban azonban, pl. az építő-, és az építőanyag iparban a depresszió egészen 1882-ig tartott, s a tárgyalt periódusban még semmiféle növekedésre utaló adatról sem számolhatunk be.

Az 1879-82 közötti időszakot bár sok tekintetben erőteljes megélénkülés jellemezte, mégsem állíthatjuk, hogy általánosan, mindent átfogó fellendülésről beszélhetnénk. A munkaerő-potenciál-, és a munka termelékenységének növekedése mögött messze elmaradt a termelés bővülése. Tovább emelkedett a munkanélküliek száma, s egyre több dolgozót foglalkoztattak rövidített munkaidőben. Ezt a negatív tendenciát valamelyest csak a 80-as évek kezdetén meginduló nagy kivándorlási hullám mérsékelte.

A depresszív momentumok továbbélése, a meglehetősen el-
lentmondásos fejlődés már körvonalazta, hogy a gazdasági helyzet 1883-ban sem lesz "sokkal" kedvezőbb. Emellett a nehéziparban már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a következő esztendőben tultermelési jelenségekre lehet számítani. A nyersvas felhasználás is, mely mint tudjuk a termelési eszközök gyártásának fontos mutatója, csökkenő trendet jelzett.³²⁷ Egyre inkább megérett a fordulat, mely a történelemben "az 1883-as válságként" vonult be.

d/ A gazdaság fejlődése 1883 és 1893 között

Az 1883-as tultermelési jelenségeket megvizsgálva kiderül, hogy ezzel az esztendővel kapcsolatban még nehezebb egyértelmű válságról beszélni, mint az ezt megelőző időszakot fellendülésnek nevezni. 1879-83 és 1883-86 között sokkal in-

kább elmosódik a határ mint a Gründerjahre és az ezt követő 73-79-es depresszió között. 1883-ban hiányzott az a törés, mely a krízis kitörésére utalt volna, nem is szólva arról, hogy e gazdasági pangást hozó periódus összehasonlíthatatlanul rövidebb ideig tartott, mint az alapítási válság. A nehézipar termelésében sem mutatkozik látványos visszaesés. A nyersvas felhasználás, mely a 73-as világgazdasági válság alatt közel felére csökkent, most alig változott, mint ezt a 25.sz. táblázat is tükrözi.³²⁸

25.sz. táblázat: A német nyersvas felhasználás alakulása 1882 és 1886 között.

Évek	1882	1883	1884	1885	1886
Hemnyiség millió tonnában	2,328	2,316	2,556	2,600	2,200

Mint megfigyelhetjük 1884/85-ben még bizonyos növekedés is bekövetkezett.³²⁹ 1883 és 1885 között a vasgyártásban is emelkedett a termelés volumene, bár az 1879-82 közötti 50 %-os termelés felfutáshoz viszonyítva az említett gyarapodás kétségtelenül csak stagnálásnak tekinthető.³²⁹ Ezzel szemben jelentősen esett a vasipar forgalma. 1886-ban az árzuhanás következtében 27 %-kal értékesítettek kevesebb vasat, mint 1882-ben.³³⁰ "A nyersvas tonnánkénti ára az 1882. évi 65 márkáról 1886-ra 41 márkára süllyedt."³³¹ A kőszénfelhozatal 1882 és 1886 között 11 %-kal emelkedett,³³² s ez kb. meg is felelt a forgalom növekedésének. A kohóipar esetében sem számolhatunk be termelésesökkenésről, noha a magas kohók korántsem teljes kapacitással működtek. Egyaránt érvényes ez Németországra,

Angliára, és az USA-ra vonatkozóan is. E három országban a magas kemencéknek csak kb. a felét üzemeltették.³³³ Nagy szerepet játszott ebben a vastermékek iránti kereslet megcsappanása az amerikai piacon.³³³ Az Egyesült Államokba irányuló vasexport 1881-ben még 15 millió decitonnára, 1884-ben már csak 6,6 millió decitonnára rugott.³³⁴

A tőkés ipar egyéb ágazataiban is a beszűkülő forgalom, és a süllyedő nagykereskedelmi árak jellemezték a helyzetet.³³⁵ Míg a termelés mennyiségét tekintve helyi-közzel még gyarapodás is megállapítható,³³⁶ addig az árszínvonal különösen 1882-től erőteljesen csökkent.

1884 és 1886 között ugyan valamelyest nőtt az ipari munkások létszáma, ám a foglalkoztatottság alakulása mégis negatív tendenciát mutatott, mivel a termelékenység növekedése messze meghaladta a termelés különben is igen szerény bővülését.

Fordulatot ebből és más szempontból is az 1887-es esztendő hozott, amikor is a gazdasági fellendülés erői ismét felülkerekedtek. A helyzet kísértetiesen hasonlított 1879-hez.

A német gazdaság a döntő lökést most is kívülről, az USA-ból kapta. "Az 1885-ös amerikai megélénkülés 1887 tavaszán érte el csúcspontját."³³⁸ 1887-ben csakugy mint 1879-ben rendkívül felfutott a vas-, és a vasuti termékek iránti kereslet az amerikai piacon. "Ebben az évben az Egyesült Államok vasutvonalainak hossza 15 000 km-rel növekedett."³³⁸ Az amerikaiak, hogy a német vasexport dűmpinget visszassorítsák, a vámvédelem fegyveréhez nyultak.¹ Elsősorban a vasuti sínek vonatkozásában érvényesítették a hátrányos megkülönböztetéseket.³³⁹ Ennek eredményeképpen valóban sikerült a külföldi exportdűmpinget a határok

előtt feltartóztatni. Az amerikai intézkedéseket valamelyest ellensúlyozta, hogy ebben az időben került sor Dél-Amerikában is a vasuthálózat kiépítésére.³⁴⁰ A 80-as évek második felében azonban a Német Birodalmon belül is jónéhány tényező együttes hatására a gazdasági fellendülés újból realitássá válhatott.

Először is meg kell említenünk, hogy az 1873-as sokk óta már viszonylag hosszú idő telt el, s így egyfajta regenerálódás kétségtelenül bekövetkezett. Az alacsony kamatlábak is összefüggően hatottak, hogy a "parlagon heverő", nem igazán hasznosuló pénzalap ipari tőke formájába kerüljön befektetésre.³⁴¹ Ezután tehát újból megemelkedett a részvénytőkeállomány.

A 80-as évek vége óta erőteljesen szorgalmazott fegyverkezés is alaposan hozzájárult a konjunktúra kibontakozásához.³⁴²

Nagy jelentőségű e tekintetben továbbá az is, hogy ekkorra már meglehetősen előrehaladt a szabadversenyes kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba történő átmenet.

Az 1887-es új ciklikus fellendülési periódusnak egyes tényezők előtérbe kerülése már jellegzetesen fellendülési karaktert kölcsönözött. 1879-hez viszonyítva a különbség abban is megmutatkozott, hogy a termelésgyarapodás nem szorítkozott csupán a nehéziparra, hanem általánosan érvényesült, s olyan labilis ágazatokra is kiterjedt, mint a textil-, építő-, és építőanyagipar.³⁴³ A nehézipar mennyiségi növekedése még valamivel szerényebb is volt a várhatónál. "1887 és 1889 között 28 %-kal állítottak elő több nyersvasat, mint 1886-ban,"³⁴⁴

a nyersvasfelhasználás pedig ez idő alatt 61 %-kal emelkedett.³⁴⁵ Ugyanakkor rendkívül felszöktek a nehézipari árak. "A vas ára 1889-ig 45 %-kal, 1890-re viszont már 66 %-kal, a kőszén ára

ugyanazon idő alatt 27 %-kal, illetve 56 %-kal ment feljebb."³⁴⁶ Az árak felfelé ívelő mozgását egyértelműen a monopóliumok előretörésével magyarázhatjuk. A nehéziparon kívül eső szférákban nem találunk ehhez hasonló mértékű drágulást.³⁴⁷ "1887 és 1890 között az ipari termelés volumene gyorsabban nőtt, mint a munka termelékenységé, illetve mint a foglalkoztatási potenciál, ezért csökkent mind az agrártulnépesség, mind a munkanélküliség."³⁴⁸ x/ "A dolgozók reálbérei is számottevően növekedtek."³⁴⁹ Mindez tehát arra utal, hogy valóban gazdasági megélénkülés következett be.

A termelés erőteljes felfutása és a rendkívül magas árszínvonal következtében a túltermelési jelenségek is fokozottabban érvényesültek, mint 1882-ben. 1890-ben már nyilvánvalóvá vált a helyzet tarthatatlansága. A ciklikus fellemlésben ekkor élen járó Angliában is súlyos visszaesés jelentkezett, mivel az angol kibontakozást megalapozó argentin vasutépítés az argentin gazdasággal együtt "megfeneklett".³⁵⁰ Ezért a brit nyersvasgyártás már 1890-ben kevesebbet produkált, mint korábban.

Németországban ezzel szemben 1890-ben még csak a termelés stagnálása észlelhető.³⁵¹ A válságjelenségek elmélyülésével került csak sor a termelés mennyiségének számottevő visszafogására.³⁵²

"Ezzel szemben 1890-ben még mindig magasban mozogtak az árak, tehát ebből a szempontból nem következett be törés."³⁵³

---

x/ E kérdéssel behatóbban Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus c. művének 3. kötetében foglalkozik.

1891-ben azonban már nem lehetett tovább fenntartani a horribilis árakat, s elkerülhetetlenné vált az áresés, amely a következő három évben is tovább folytatódott. "Németországban a válság kezdetét 1891-re tehetjük."³⁵⁴ Ekkor már kevesebb vasat gyártottak, s a nyersvasfelhasználás³⁵⁵ is jelentősen, mintegy 12 %-kal csökkent. A textiliparból 1892-ig nem számolhatunk be különösebb változásról, ám ezután annál erőteljesebb a visszaesés.³⁵⁶ Az ipar össztermelése ugyan még mutatott bizonyos növekedést, ez azonban már jóval elmaradt a népesség számának gyarapodása és a termelékenység fejlődése mögött. Egészében véve 1893-ban sőt még 1894-ben sem sikerült a válságot teljesen megszüntetni, s ezt nemcsak az árak említett irányba történő mozgása, hanem a nyersvasfelhasználás további "helybenjárása" is alátámasztja.³⁵⁷ A nehéziparban a monopóliumok uralmát jelzi, hogy a szénárakat még 1891-ben is magasra tudták tartani.³⁵⁸

Az általános elégedetlenség miatt egyre gyakrabban került sor sztrájkokra, munkabeszüntetésekre. "1890/91-ben Németországban 226 esetben tették le a munkások a szerszámaikat, s vonultak az utcára."³⁵⁹ Azonban nemcsak az osztályellentétek éleződtek ki, hanem az imperialista nagyhatalmak is szembe kerültek egymással. Megkezdődtek az előkészületek a majdani végső összecsapásra. Az 1890/91-es krízis ezek szerint nem tekinthető pusztán gazdasági válságnak, hanem ebben az értelemben politikai válságként is felfogható.

e/ A nagy depresszió kérdéséhez - 1873-1893/94 -

A vilmosi Németország történetében az 1893/94-es évek mérföldkő szerepét töltötték be, ugyanis erre az időpontra datálhatjuk a gazdaság megújulásának kezdetét. A Német Birodalom gazdaságtörténetének fejlődésében három, egymástól jól elkülöníthető időszakot különböztethetünk meg. A kortárs és a mai szakirodalom is az 1873 és 1893/94 között eltelt kb. husz esztendő egy egységnek tekinti, s ezt a periódust, az ezt megelőző 1869-1873 közötti, illetve az ezt követő 1894-1913/14 közötti ciklusoktól, korszakoktól mintegy megkülönböztetve "nagy depresszió" nevezte el.³⁶⁰

Az 1873-as gazdasági világválság jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy ennek negatív konzekvenciáit a német gazdaság csak a 90-es évek közepére heverte ki. Kétségtelen továbbá, hogy az 1873-at követő évek legtöbbjét a depresszió, a pangás jellemezte. Erőteljes termelésnövekedéssel csak 1879-82, és 1888-90-ben találkozunk, s az árcsökkenés - az utóbbi rövid periódust nem számítva - folyamatosan, s általános jelleggel érvényesült. A nagykereskedelmi árak számottevő esésével párhuzamosan a forgalom is jelentős mértékben beszűkült. Ennek következtében a nyereség, a "Mehrwert" is kevesebb lett, s ez a hatalmas tőkeerőt koncentráló nagyiparra is rendkívül nyomasztólag hatott. Nem nehéz ebből elképzelni, hogy akkor mit jelenthetett ez a kisipar, a félproletár árutermelők számára. A kisárutermelők pusztulása óriási iramban haladt előre, s gyors proletarizálódásuk elkerülhetetlenné vált. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a tárgyalt időszakban tömeges munkanélküliséggel még nem találkozunk. Ennek magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogyha ugyan

nincs is számottevő termelésfelfutás, de a termelés visszaesése sem következett be, legalábbis nem olyan mértékben, mint ami kihathatott volna a munkaerőhelyzetre /1873-79 között mindössze 5 %-kal produkált kevesebbet a német gazdaság/. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ebben az időben egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlási hullámot sem. A kilátástalan helyzetbe került emberek hajóra szálltak, s Amerikában próbáltak szerencsét, könnyítve ezzel az otthon maradtak sorsán. Mindamellett a német munkások helyzete korántsem volt irigylésre méltó, fenyegette őket a potenciális munkanélküliség, s életkörülményeik is - a válságok idején - rosszabbra fordultak. Ők fokozottan érezhették a tőkés fejlődés kiszámíthatatlan szeszélyeit. Ezt az sem ellensúlyozta, hogy "kritikus periódusokban a kormány hivatalosan felemelte a teljes munkaidőben foglalkoztatott dolgozók heti bérének vásárlóerejét."³⁶¹

A nagy depresszió súlyát méginkább érzékelhetjük, ha egy pillantást vetünk a mezőgazdaság fejlődésében ezen időszak alatt lezajlott változásokra. A gazdaság e szférájának taglalását, tekintettel arra, hogy szervesen kapcsolódik e korszak problematikájához, e helyen szükséges felelevenítenem.

1875-ben erőteljes árzuhanás vette kezdetét a mezőgazdasági termékek körében, s e folyamatot egészen 1887-ig nem sikerült megállítani. Kivételt képez az 1879/81-es periódus, amikor is számottevő áremelkedésről számolhatunk be. "Az 1913-as év árszintjét 100%-osnak tekintve, 1874-ben 97 %-ra, s 1887-ben 70 %-ra süllyedt a mezőgazdasági árucikkek árszínvonala."³⁶² Ezután azonban 1891-ig újra gyors áremelkedésnek lehetünk tanui. A megglehetősen folyamatos áreszkkenés következtében joggal be-

szélhetünk egyfajta agrárválságról, bár mint a dolgozat első részében megállapítottuk pl. a buza termelői ára éppen 1870-79 között volt a legmagasabb, s erről a kétségtelenül igen magas árszintről csakis negatív irányu ármozgás ándulhatott ki, s ezen hosszú távon még a már többször említett, 1879-bea bevezetett védovám sem változtathatott. A nagy depresszió alatt tehát nemcsak az ipari-, hanem az agrárárak is alacsonyabbak lettek, legalábbis tendenciózusan. A vélemények azonban 180°-kal térnek el egymástól abban a kérdésben, hogy a vizsgált időszakban ipari-, vagy agráröllő keletkezett, azaz hogy a gazdasági élet melyik szektora szenvedett meg jobban a krízist. A Hans Mottek, Walter Becker, és Alfred Schröter nevével fémjelzett BDK-ás kutatócsoport Wirtschaftsgeschichte Deutschlands c. művük harmadik kötetében egyértelműen agráröllő mellett foglalnak állást. Azt állítják, hogy "a mezőgazdasági termékek ára erőteljesebben zuhan, mint a mezőgazdasági termelés számára létfontosságú iparcikkék ára."³⁶⁴ Ezzel szemben Helga Nussbaum és Dieter Baudis /szintén BDK-beli történészek/ Wirtschaft & Staat in Deutschland Ende des 19. Jahrhunderts bis 1918/19 c. munkájuk első kötetében amellett teszik le a voksot, hogy ennek pontosan az ellenkezője igaz, s az árolló egészen 1914-ig a mezőgazdaság javára nyitott, vagyis ipari öllő volt. Ők azzal érvelnek, hogy "1873 és 1879 között az iparcikkék ára 55 %-kal, az import gabona ára 17 %-kal, a rozs termelői ára 25 %-kal, s a búzáé 23 %-kal csökkent."³⁶⁵ /Ezen adatokat az értekezés mezőgazdasággal foglalkozó részében már ismertettem./

Nussbaumék továbbá 1879-et követően, ha csak rövid időre is, de egyértelműen a gabona árának emelkedéséről számolnak be.

Ezt a tényt egyébként a másik történészcsoporth sem vonja kétségbe.

Én úgy vélem, hogy a nagy depresszió elsősorban az ipart sújtotta, bár természetesen a mezőgazdaság sem tudta kivonni magát a válság hatása alól, s helytállónak kell tekintenünk az agrárkrízis megjelölést - még ha megszorításokkal is -. Az ipar rendkívül kedvezőtlen helyzetére utal a mezőgazdasági nyersanyagok és alapanyagok iránt tanúsított megesapport kereslet. Ehhez járult még, hogy az ipar a mezőgazdasági túlkapást sem tudta most olyan mértékben felszívni, mint a válság előtt. A német mezőgazdaság igen szenvedett az amerikai és az orosz gabonadömpingtől is, mely a 80-as években jelentősen fel-futott, s csak a már korábbiakban említett szigorú vámpolitikai intézkedésekkel lehetett e pusztító konkurrenciának gátat vetni. Ráadásul a nagy depresszió idején jelentősen növekedett a német mezőgazdasági termelés volumene,³⁶⁶ s így az áresés elkerülhetetlenné vált. Mindezt súlyosbította, hogy Németországban a mezőgazdasági termelés költségei jóval meghaladták az amerikai stb. ráfordításokat.

Stagnáció az iparban, túltermelés a mezőgazdaságban.

A nagy depresszió leglényegesebb következménye, hogy egyrészt felerősítette a monopolizáció tendenciáját, másrészt erőteljesen növelte az állam gazdasági életben játszott szerepét. Egyre inkább megvalósult a szabadversenyessé kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba történő átmenet, s ez együtt járt az állammonopolisztikus vonások megerősödésével. A főként az ipart sújtó alapítási válság és a 70-es évek agrárkrízise közelebb hozta egymáshoz az eddig kölcsönösen acsarkodó junkereket és nagyburzsoáziát. A szövetség elmélyítését szolgálta a már emli-

tett Sammlungspolitik is. Az uralkodó osztály közös fellépését az 1879-ben elfogadott védővámok életbe lépése koronázta meg.³⁶⁷ Az állami gazdaságpolitika is nagy mértékben hozzájárult a szövetség megszilárdításához. A vámvédelmi intézkedések jelentősen elősegítették, hogy a nehézipari tömörülések az időközben külföldön rendkívül megnehezedett és bizonytalanra vált értékesítési lehetőségeket a hazai piacon kompenzálják.

A piacokért folytatott elkeseredett harc megnyilvánult a leplezetlen területi expenziót hirdető követelésekben is. A 70-es évek vége óta felerősödött a gyarmatosítást szorgalmazó, uszító propaganda. Sorra alakultak az ún. "Kolonialvereine", azaz gyarmatosító egyesületek. A legjelentősebbnek közülük az 1882-es datálású "Deutscher Kolonialverband", vagyis a "Német Gyarmatosító Egyesület" bizonyult. Bismarck azonban következetesen kitartott a reális erőviszonyokkal számoló aktív európai politika folytatása mellett. Az idő előrehaladtával mégis a Bismarck ellenes erők, s ezáltal a fegyveres területszerzés hívei kerekedtek felül. Vilmos császár is hatalma, tekintélye súlyát az ő oldalukon vetette latba. "Kiemelkedő" érdemeket szerzett a "Weltpolitik", a területrabló politika elfogadtatásában - a monopolizáció kapcsán már említett - Adolph von Hansemaan, a Discontogesellschaft résztulajdonosa és irányítója. A 80-as évek depressziót, gazdasági nehézségeket mutató jelenségei is katalizátorként hatottak az agresszív irányzatok megerősödése szempontjából. 1884-85-ben okkupálta a Császári Németország /Német/- Délnyugat-Afrikát, Togót, Kamerunt, /Német/-Kelet-Afrikát és Ujguineát.³⁶⁸

Az alapítási válság nagy mértékben előmozdította a német

forradalmi munkáscsapatok aktivitását, az osztályharc kiéleződését. A bismarcki "Sozialistengesetz"-el a kormányzat pontosan az ellenkezőjét érte el, mint amit akart.³⁶⁹ A nyílt üldözés ugyanis csak még erősebbé tette a fiatal szociáldemokrata mozgalmat. Hatalmas mértékben megnőtt a szimpatizánsok száma, akik idővel - mint ezt a későbbi választási statisztikák is tükrözik - szavazataikkal a szociáldemokrácia bázisát erősítették. Az államrend konszolidálását, megszilárdítását szolgáló intézkedésekkel sem sikerült a munkáscsapatok vitorlájából kifogni a szelet, noha a szociális törvényhozásra, a "Sozialversicherung", azaz a szociális biztosítás bevezetésére stb. is ezekből került sor. A dolgozók helyzetét továbbra is a létbizonytalanság, a munkahely elvesztésének lehetősége határozta meg, s ez rendkívül nyugtasztólag hatott. Bár kétségtelen, hogy aki dolgozhatott, s ráadásul teljes munkaidőben foglalkoztatták, az a heti béréért többet vásárolhatott, mint korábban - mindenekelőtt az alacsonyabb életfenntartási költségek miatt.

A nagy depresszió hatalmas pusztítást vitt végbe a kisárutermelők, a kisiparosok soraiban. E tömegek azonban, mivel csak termelési eszközeiket, tőkéjüket, nem pedig tulajdonosi szemléletüket veszítették el, sokkal inkább az imperialista demagógia uszályába kerültek, mintsem a forradalmi munkáscsapatok szövetségeseivé váltak.

Ezen időszak alatt - mint megállapítottuk - a termelésben nemcsak visszaesés és stagnáció jelentkezett, de pl.³⁷⁰ 1873 és 1893 között a nyersvas előállítás megduplázódott,³⁷¹ bár igaz, hogy a vasfelhasználás (csak) 21 %-kal emelkedett.³⁷¹

Az ipar össztermelése mintegy 64,5 %-kal gyarapodott. E százalékos arány, ha éppen nem is jelentéktelen, mind az ezt megelőző, mind az ezt követő periódushoz viszonyítva igen szerénynek tekinthető. 1853 és 1873 között 165 %-os, 1893 és 1913 között 132 %-os növekedés mutatható ki. Mindkét esetben tehát több mint kétszerannyit produkált a német gazdaság, mint a nagy depresszió idején.³⁷² Emellett míg 1873 és 1886 között egyértelműen negatív irányu ármozgás érvényesült, 1887-től már olyan tényezők jelentek meg - gondoljunk itt a tőkés iparosítás felgyorsult ütemére - melyek tekintetben is alapvető fordulat közeledtét hirdették.

f/ A 90-es évek új erőteljes fellendülése és a századforduló válsága

A 90-es évek közepére az imperializmusba történő átmenet döntő stádiumába lépett. Ekkora már nemzetközi mércével mérve is kifejlődtek a kapitalizmus utolsó szakaszának lenini ismérvei, s megkezdődtek az imperialista háborúk. Németországban a monopóliumok hamarabb tettek szert vezető szerepre, mint a legtöbb tőkés országban. Ezáltal a burzsoázia meghatározó része monopolizáltsá vált, s egyre inkább tulsúlyba került a junkerekkel szemben. Mindamellett a junker földbirtokosok továbbra is a hatalom részesei maradtak, ha nem is olyan kizárólagos mértékben mint azelőtt. II. Vilmos Német Birodalma junker-burzsoá állam képét öltötte magára.

A 90-es évek közepétől a ciklikus fejlődés új vonásai kerültek előtérbe. E megélénkülés Németországban 1893/94-et követően bontakozott ki. Nemzetközi tekintetben e fellendülés elsősorban a gyengén fejlett tőkés országokat ragadta magával,

így pl. Japánt és a cári Oroszországot, Olaszországot és a Habsburg Monarchia magyar területeit. Ezekben az államokban is a beruházások élén a vasut állt.³⁷³ Csakhogy a vasuthálózat kiépítése, - Németországgal ellentétben - a külföldi tőkebehatolás gazdasági és politikai eszköszévé vált, s kiindulópontját képezte az imperialista nagyhatalmak nyersanyagokért, és felle-³⁷⁴vő piacokért folytatott harcának. Kiéleződött a küzdelem az egyes területek feletti hegemonia biztosításáért. Az izmosodó német imperializmusnak a vasutépítkezések által jóval nagyobb piacot sikerült ellenőrzése alá vonni, mint ezt akár tőkeexportja, akár gyarmatai lehetővé tették volna.

Különösen az 1895 után kibontakozó fellendülésben játszott nagy szerepet az export gyors - 13 %-os - növekedése.³⁷⁵

Ebben a periódusban sokkal inkább hatottak a német kapitalizmus belső tényezői, mint a kívülről jövő impulzusok. Az áttörést előidéző döntő lökést ezuttal tehát a német gazdaság önmaga váltotta ki.³⁷⁵ "Az új rendkívül erőteljes megélénkülés mindenekelőtt az elektromos ipar felfutásából, számottevő bővüléséből táplálkozott."³⁷⁶ Megérett az idő a német villamos hálózat kiépítésére, a villamosítási programok megvalósítására, az új erőművek üzembe helyezésére. A villamosítás kapcsán jelentkező magas, és biztosnak ígérkező profitkilátások egyre nagyobb arányú tőkebefektetésekre ösztönöztek.¹¹ A spekulatív várakozások beteljesedését most az a relativ biztosíték is alátámasztotta, hogy e folyamatban az államkapitalista szektor is tevékenyen részt vett - városi- és községi kommunák képviselőiben.¹³⁷⁷ Az elektromos ipar mellett a vegyiparban is nagyszabású beruházásokra került sor. Mindkét ágazatban a korábbi időszakokban szabadalmaztatott és bevezetett újítások ekkor bizonyultak igazán

hasznathozónak, gyümölcsözőnek. Az új technológiák, gyártási eljárások elterjedése nagy mértékben hozzájárult a fellendülés elmélyítéséhez, időtartamának meghosszabbításához.

A villamosítás során éppen úgy elburjánzott a spekuláció, mint ezt már a korábbi megélénkülések alkalmával is megfigyelhettük - pl. a vasuti panamázások vonatkozásában.³⁷⁸

Ugyanakkor a már hosszú idő óta jelentős és folyamatos csökkenést mutató vasuti beruházások most ismét előtérbe kerültek. Ez^{al} által valósulhatott meg, hogy a már meglévő, korábban lefektetett vasuti hálózatot most kisvasutakkal egészítették ki. E vasuti vállalkozásokat magántársaságok finanszírozták, és ők is ellenőrizték.³⁷⁹ Mindamellet még az ipari befektetések növekedése 1893 és 1900 között - 1913-as árakban számolva - 58 %-ot tett ki, addig a magánvasutak tőkeállománya csak 38 %-kal gyarapodott.³⁸⁰ A legnagyobb ipari beruházásokra ezuttal is az acélgyártásban és a hajóépítésben került sor. Továbbra is ezek az ágazatok bizonyultak a gazdasági megélénkülés meghatározóinak.

Az állandóan emelkedő költségek előteremtését a relative stabil monopolszövetségek a mögöttük álló tőkéscsoportok pénzeszközeinek centralizálásával biztosították. Ez azonban természetesen csakis rövid távon valósulhatott meg, mivel az idő előrehaladtával a monopóliumok méginkább elősegítették az elletmondások kiéleződését. Viszonylag szilárd monopolszövetségeket elsősorban a nehéziparban sikerült kialakítani, aholis rendkívül jó kilátások nyíltak a monopolprofit realizálására. Ez igen serkentőleg hatott az ágazatba irányuló újabb és újabb tőkebeáramlásra. Az ezirányu folyamatot nem kis mértékben előmozdította az ebben az időben már erőteljesen szorgalmazott

fegyverkezés és a rövidesen elfogadott flottaépítési program.

A nagybankok esetében is hasonló tendenciát figyelhetünk meg. Jelentősen megnőtt a szerepük, a velük egyre jobban összefonódó ipari tőke kibővítésében. Az ipar számára a bankhitel nélkülözhetetlenné vált. A magántőkés pénzüstézetek, hogy eleget tudjanak tenni az ipar további növekedése szempontjából központi fontosságú hitelköveteléseknek, létrehozták a "Zusätzliches Kreditgeld"-et,³⁸¹ azaz az un. járulékos hitelpénzt. Ezután tehát már nemcsak a Reichsbank bővithette ezton a folyósítható hitel volumenét. A Zusatzliches Kreditgeld fogalom annyit jelent, hogy most már a magánbankok semcsak készpénzt, hanem számlapénzt, azaz jóváírásokat, aktívákat /Guthaben/ is bocsátottak az iparvállalatok számára. E pénzügyi manőverek tehát ettől kezdve nem korlátozódtak a Reichsbankra. E járulékos hitelpénz is valós fizetési eszköz, mely a bankjegyforgalmon alapult. A takarékos polgárok készpénzüket a bankba vitték, ahol ezt bankszámlájukra rávezették, s kamatot is fizettek a befizetett összeg után. Ám e pénzt bármikor jogukban állt kivenni a pénzüstézetből, ugyanakkor azonban bankbetétjük alapján tényleges keresletet is kifejthettek, üzletet köthettek, vásárolhattak stb. A bank viszont pontosan e befizetéseket használta az újabb és újabb hitelpénz kibocsátás fedezetéül. E számlapénzzel elsősorban termelési eszközök vásárlását finanszírozták, tehát az ezirányu konjunktura felfutását segítették elő. Míg a bankjegy kibocsátásra vonatkozólag igen szigorú előírások határozták meg a fedezet kérdését, addig a számlapénz esetében nem találunk ilyen erős megszorításokat. Létezett ugyan egy nem hivatalos fedezeti határ, ám amíg e magánmonopolista nagybankok ezt el nem érték, szinte tetszés szerint bővithették hitelvolumenü-

ket. A hitelfogalom növelésére további lehetőséget jelentett, hogy nagy gazdasági fellendülések alkalmával, tehát amikor a számlapénz forgalom is erőteljesen emelkedett, az új "készpénz" depozitumként, azaz egyfajta letétként került a pénzintézetbe, s ezzel jelentős mértékben gyarapodott a bank fedezete. E fellendülés egyik fő sajátossága, abban nyilvánult meg, hogy a készpénz nélküli forgalom növekedése messze felülmúlta a bankjegykibocsátás volumenének bővülését. ³⁸² Németországban 1892 és 1900 között 600 millió márka értéknagyságban került sor bankszámlaleírás alapján történő fizetési kötelezettség kiegyenlítésre. E folyamat eredményeképpen a tárgyalt periódusban számottevően emelkedett a - gazdasági növekedés szempontjából központi fontossága - hitelállomány, s ráadásul mindez csak jelentéktelen mértékben párosult a bankjegykibocsátás növekedésével. ³⁸³ 1892 és 1900 között kevesebb mint 300 millió márka értékű bankjegyet hoztak forgalomba, s így a kibocsátott készpénz értéke összesen 1 613 millió márkára ragott. ³⁸³ E ténynek annál is inkább nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert ezen az úton - az aranyalapon nyugvó pénzügyi rendszer feltételei között /!/- gátat sikerült vetni a bankjegy forgalom mértéktelen bővítésének, vagyis a papírpénz inflálódásának. Ugyanakkor most - a 80-as évekkel ellentétben - jelentősen előretört fizetési eszközként az aranypénzérme. ³⁸⁴ 1890 és 1892 között 962 millió márkáról 1043 millióra, majd 1893-ra 1108 millióra, s 1900-ra már mintegy 1714 millió márkára szűkött az aranyból készített pénzérme forgalma a gazdaság vérkeringésében. ³⁸³ Ezzel egyidejűleg a Reichbank is erőteljesen növelte hitel-állományát váltók felvásárlásával. ³⁸⁴ 1895-ig annak ellenére gyarapodott a Reichsbank aranytartaléka,

hogy - mint említettük - számottevően felfutott az aranypénz kibocsátás, s 1900-ig is csak jelentéktelen esökkenés mutat-
ható ki e tekintetben. E jelenség magyarázatát a Német Biro-
dalomba áramló arany mennyiségének erőteljes növekedésében ta-
láljuk. Ebben az időben ugyanis mind Dél-Afrikában, mind pe-
dig Alaszkában új aranylelőhelyeket tártak fel, s ehhez járult
még, hogy az idő előrehaladtával egyre tökéletesedtek a
metalurgiai eljárások is, vagyis ugyanannyi aranyrőgből több
aranyat nyertek mint korábban. Az aranybeáramlás a 90-es és
az ezt követő évek fellendülési ciklusainak időtartamát jelen-
tősen meghosszabbította.

A bankőke monetáris eszközök által elősegített ugrássze-
rű emelkedése, szorosan összefonódva az ipari tőkével, meghatá-
rozó szerepet játszott a termelés extenzív bővítésében, gyárak,
üzemek létrehozásában. Mivel nem kis részben új vállalkozások-
ról volt szó, ezért ennek megfelelően növekedni kellett az
újjonnan alapított részvénytársaságok számának is. "Míg 1887
és 1890 között 948 RT-t jegyeztek, addig 1896 és 1899 között
már 1 129-et."³⁸⁵ Pusztán e számbeli gyarapodás is igen fi-
gyelemre méltó, ám ha az említett RT-k tőkeállományában bekö-
vetkezett változást vesszük nagyító alá, akkor még ennél is
szembeötlőbb felfutásnak lehetünk tanúi. A 80-as évek végén a
részvénytársaságok össz-tőkéje 995 millió márkára rugott, ezzel
szemben a 90-es évek végén már mintegy 1 657 millió márkát mond-
hattak magukénak e szövetségek.³⁸⁶

Az óriási mértékű tőkebefektetések következtében hatalmas
ütemben bővült az egyes szektor, azaz rohamléptekben folyt a
termelési eszközök előállítás. A termelési javak gyártásának
felfutását elsősorban a nyersvastermelés, és a nyersvasfelhasz-
nálás mutatóinak változásán mérhetjük le.

az kb 20%
növekedés

az is
aranyos
a fentiek
kb
15-20-
emelkedés

"1895-ben a nyersvasfelhasználás 3,741 millió tonnával csaknem elérte az előző felleandulási periódus 1890-es 3,921 millió tonnás csúcsát.³⁸⁷ 1899-ben 6,934 millió tonna, s 1900-ban már 7,555 millió tonna vasat használtak fel. Megállapíthatjuk tehát, hogy öt esztendő alatt ezen ágazat több mint 100 %-kal bővítette kapacitását. "A nyersvasgyártás 1895 és 1899 között 5,455 millió tonnáról 8,130 millió tonnára emelkedett, s 1900-ra már mintegy 8,521 millió tonnával az 1895-ös évben teljesített szintet 56 %-kalulta felül.³⁸⁸ A megőlénkülés 1900 elején ért tetőfokára. A gazdasági élet felleandulása maga után vonta az árak gyors növekedését. Az ipar expanziója meghaladta a rendelkezésre álló vásárlóerő lehetőségeit. A szénmonopólium árfelhajtó politikája is megtette a maga hatását.³⁸⁹ Így az alapítási láz óta legerősebb megőlénkülés tetőpontján egyre inkább érett a válság, s rövidesen, még ez év folyamán ki is tört.³⁹⁰

A válság kirobbanását, mint hajdan a tőzsdekrachot is, a textil-, és a könnyűipar egyéb ágazataiban jelentkező termelési jelenségek előzték meg.³⁹¹ A krízis közvetlen következményeit mégis leginkább a termelési eszközöket előállító ipar érezte meg. "A nyersvasfelhasználás az 1900-as 7,555 millió tonnáról 1901-ben 5,265 millió tonnára, 1902ben pedig 4,574 millió tonnára zuhant.³⁹² "A vasgyártásban a visszaesés csak az 1901-es esztendőre korlátozódott, amikor a termelés 8,521 millió tonnáról 7,880 millió tonnára csökkent. ³⁹³ Ezzel szemben 1902-ben már ismét 8,530 millió tonnára történő gyarapodást lehetett elkönyvelni. A kőszénfelhozatal egyértelműen negatív tendenciát mutatott, 1900-ban még 109,290 millió tonna szenet, 1901-ben 108,539 millió tonnát, s 1902-ben már csak

107,474 millió tonnát bányásztak.³⁹³

"A villamosipart is elérte a válság, s ez főként a forgalom erőteljes beszűkülésében jelentkezett."³⁹⁴ A gépgyártásból is elbocsátásokról, rövidített munkaidőről, termeléskorlátozásról és süllyedő árakról kaphatunk híreket, mivel ezen ágazat is jelentősen növelte kapacitását a megelőző időszak alatt.³⁹⁵

A századforduló válsága a tőzsdekrachtól és az egyéb eddigi krízisektől azonban meglehetősen eltért abból a szempontból, hogy a depresszív periódus időtartama legfeljebb ha két évet ölelt fel, tehát gyorsan továbbszállt. Ugyanakkor az is igen mérséklőleg hatott, hogy az USA-ban ekkor éppen felledülés, erőteljes gazdasági felvirágzás bontakozott ki.

Ebbe az irányba hatottak az 1898-ban és 1900-ban elfogadott német flottaépítési programok is, melyek keretében a kormányzat jelentős számú hadihajó építésére adott megbízatást, megrendelést.³⁹⁶ Egy kortárs megfigyelő szavai szerint "Die Flottenvermehrung gerade zur rechten Zeit gekommen", azaz a hadiflotta kibővítésére éppen a legjobbkor került sor.³⁹⁷

A krízis most sem merült ki pusztán a termelés csökkenésében. Számtalan esetben bocsátották el a dolgozók tömegeit, s jónéhány vállalkozás is csődbe jutott. A századforduló válsága mindenekelőtt az elektromosipar-, és a bankok koncentrációját gyorsította fel.

A válság kapcsán a munkásmozgalomban is bizonyos radikalizálódást figyelhetünk meg. A dolgozók nem törődtek bele olyan könnyen helyzetük rosszabbra fordulásába. A lassaleánus "államszocializmus" egyre nyilvánvalóbban illúziónak bizonyult, s a tömeges munkanélküliség szinte a munkások minden rétegét

fenyegette. A monopóliumokat, s különösen a Kohlensyndikat-ot, mely a krízis alatt is magasan tudta a szén árát tartani, sőt magát az állami gazdaságpolitikát /?/ ezuttal a burzsoázia egyes körei is hevesen támadták.³⁹⁸ A német burzsoázián belül a kapitalizmus történetében először lehetünk tanui egy erős, határozott antimonopolista áramlat kibontakozásának.

g/ A háborút megelőző periódus és az imperializmus
ellentmondásainak kiéleződése

"Legkésőbb 1903-ban már ismét a gazdasági élet megélénküléséről adhatunk számot.³⁹⁹ Az új fellendülés elindításában központi helyet foglalt el a városokban ujjáéledő építkezési kedv, gondoljunk itt elsősorban Berlinre, ahol ebben az időszakban újra felvirágozott az építési- és telekspekuláció.⁴⁰⁰

"A gazdaság kibontakozását nem kis mértékben mozdította elő a német export volumenének gyors növekedése."⁴⁰¹ Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a világpiacon rendkívül megnövekedtek az értékesítési feltételek. A kivitel hatalmas mérvű fel-futását lehetővé tevő dömpingárakat a monopolizáció számottevő előretörésével, a monopóliumok átmeneti konszolidációjával magyarázhatjuk. Emellett sor került a védővámrendszer megújítására." A monopolizáció további előrehaladását szolgálta a Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat ujjászervezése, s ezzel egyidejű kibővítése, valamint a Stahlwerksverband létrehozásának előkészítése.⁴⁰² A biztos monopolprofitra való kilátás ezekbe az ágazatokba /szén-, és az acéliparba/ rendkívül erőteljes tőkebeáramlást eredményezett. E hatalmas fellendülés - csakugy mint a 90-es években - most is mindenekelőtt az említett területeken érvényesült, ám az elektromosipar, mely a

legutolsó megeléknkülésben szintén az elsők között foglalt helyet, ezuttal ha lehet még nagyobb szerepet kapott.

A villamosenergia növekvő mértékű felhasználása fokozottan elősegítette az elektromotorok, dinamók és akkumulátorok iránti kereslet felfutását. Uj iparágak jelentek meg mint pl. a gépkocsi-, és a kerékpárgyártás.⁴⁰³

A Reichsbank az adott aranyvaluta rendszer keretében egyre kevésbé tudott a minden eddigit felülmuló hiteligényeknek eleget tenni. Az állandóan bővülő beruházások finanszírozása ezért egyre nagyobb akadályokba ütközött. Mivel a nagyipar fejlesztése számára mozgósított pénz-, és hiteleszközök nem a korábbi, s nem is a jelenlegi akkumulációból származtak - legfeljebb jelentéktelen részben - ezért rövidesen hitelinflációra lehetett számítani. Ezzel a veszéllyel járt a járulékos hitelpénz, számlapénz mértéktelen folyósítása. Mint már korábban említettük az ez uton nyújtott hitel fedezetére vonatkozólag nem találunk, olyan szigorú rendelkezéseket, mint pl. amelyek bankjegykibocsátást szabályozták. A hatalmas összegekre rugó hitelpénz előteremtésében a számlapénz nagyobb szerepet játszott, mint eddig bármikor. Mindamellett ez sem tudta megakadályozni a bankjegyforgalom határtalan növekedését, noha 1905-ben jelentősen fennelték mind a hitelfelvétel után fizetendő kamatokat, mind pedig a diszkontó, azaz a leszámítolás mértékét.⁴⁰⁵ A Reichsbanknak - más országok jegybankjaihoz hasonlóan - aranytartálékainak növelésére kellett törekednie, hogy az aranyvalutaalap feltételei között e roppant nyomásnak ellent tudjon állni. Ezt az aranypénzének forgalomból történő fokozatos kivonásával szándékozta elérni. 1906-ban⁴⁰⁶ ebből a célból léptették életbe azt a határozatot, melynek értelmében

kiscimletű 50 és 20 márkás bankjegyeket kellett kibocsátani. Azonban minden aranytakarékosagra, aranyfelhalmozásra irányuló intézkedés, valamint a készpénz nélküli forgalom előretörése együttesen is hiábavalónak bizonyult a hitelrendszerben keletkezett feszültség feloldására.

A rendkívüli mértékű hitelkibővítés következtében Németországban igen nagy drágaság köszöntött be. Tovább fokozta még ezt a védővamos politika hatása, mely elsősorban az agrártermékek árának magasán tartását szolgálta. Az áremelkedés átmenetileg 1907-ben tetőzött.⁴⁰⁷ Mindez a széles tömegek vásárlóerejének számottevő csökkenéséhez vezetett. Ehhez járult még, hogy ezzel egyidejűleg nemzetközi téren is kiéleződött az aranyért folytatott harc. Az 1907-es esztendő közepén már láthatóvá vált, hogy az újabb válság kitörése elkerülhetetlen. A krízis közvetlen előidézőjét mégis az USA-ban, az amerikai fel-leadulás kimerülésében, holtpontra jutásában kereshetjük.⁴⁰⁸

A német ciklikus megélénkülés végét 1907 októberére tehetjük. A válság először a nagyvárosokban folyó építkezéseket érte el. Igaz, "az építőipar már jó ideje a növekvő kamatterhek nyomása alatt roskadt."⁴⁰⁹ A válságjelenségek ezután átcsaptak a vasgyártásra, majd a gépgyártásra, és a textiliparra.⁴¹⁰ Ez utóbbit ráadásul a még mindig magas nyersanyag árak is sújtották, s emellett már hosszabb idő óta értékesítési problémákkal küszködött. Míg 1907 utolsó negyedében az iparcikkek ára, s különösen a fémből készült termékek árszínvonala általánosan csökkent, addig "a Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat továbbra is fenn tudta tartani a horribilis szénárakat, sőt még valamelyes áremelést is kiharcolt."⁴¹¹

A konjunktura visszaesésének megfelelően alakult a helyzet a munkaerőpiacon. 1907 októbere óta fokozatosan növekedett a

munkanélküliek száma, s 1907/08 telén - 1901 után - a legmagasabbra szökkent.⁴¹² A kortárs jelentések az 1908-as esztendőt egyöntetűen súlyos depressziós évnak bélyegezték. A gazdasági pangás súlyát kissé mérsékelte, hogy sem az elektromos iparba, sem pedig a mezőgazdaságba nem gyűrűsött be a krízis, sőt a mezőgazdaság éppen ekkor bővítette jelentős mértékben gépparkját.⁴¹⁴

1909 közepén már ismét megélénkülésről beszélhetünk, s bár e fellendülés sok hasonló vonást mutatott az előzővel, mégsem tekinthetjük az 1903-as gazdasági prosperitás quantitative magasabb fokon történő megismétlődésének.⁴¹⁵ Az USA-ban pl. tovább folytatódott a válság, s 1910-ben újabb tőzsdekrach, ezt követően pedig a nyersvas-, és az acélelőállítás számottevő visszaesése következett be. Ezen ágazatok különben csak 1912-ben tudtak kilábalni a súlyos depresszióból.⁴¹⁶

Ezzel szemben 1910-ben Németországban a nyersvasgyártás erőteljesen /17 %-kal/ gyarapodott, termelését 12,6 millió tonnáról 14,8 millió tonnára emelte. E felfelé ívelő trend a következő évben tovább folytatódott, ha jóval szerényebb /5 %-mértékben is, s így "az előállított nyersvas mennyisége 1911-ben már 15,6 millió tonnára rugott".⁴¹⁷ E növekedés tehát akkor ment végbe, amikor az USA vasgyártása 13 %-kal, azaz 3,7 millió tonnával esett.⁴¹⁸ Ám a német nehézipar is igen nagy ellenállásba ütközött, amikor megnövekedett termékmennyiségét a tervezett monopolárakon kívánta értékesíteni. Ezenkívül mivel 1907-ben A Roheisensyndikat feloszlott, ezért erős monopolszövetség hiányában nem lehetett sem a termelést hatékonyan szabályozni, sem pedig az árakat szilárdan tartani. Ennek ellenére 1910 és 1911-ben a német nehézipar a külkereskedelmi forgalom

jelentős bővítésével még meg tudta oldani értékesítési problémáit.⁴¹⁹

A textilipar helyzete még inkább válságosra fordult. 1910-re már nemcsak a piac beszűkülésével kellett számolni, de az ezen iparág működése szempontjából meghatározó alapanyagok pl. a pamut-, és más növényi nyersanyagok árának jelentős emelkedésével is. "1911-ben a 49 textilipari érdekeltségű részvénytársaságból 27 veszteségesnek bizonyult."⁴²⁰ "1910-ben a termelés volumene még az 1907-es szinttől is elmaradt."⁴²¹

A textilgyártás felvázolt nehézségei nagyban hozzájárultak az 1910/11-es gazdasági fellemdülés visszafogásához, gyengítéséhez. A munkanélküliség számottevő csökkenése már azért sem következhetett be, mivel a termelés felfuttatására a termelőkenység-, és a munkaerőpotenciál egyidejű emelkedése mellett került sor.⁴²² Bár kétségtelen, hogy a munkanélküliség, különösen ha az 1908-as szinthez viszonyítunk valamelyest visszaszorult. "Még 1912-ben, vagyis az e periódusban mutatkozó legnagyobb konjunktúra idején, sem beszélhetünk teljes foglalkoztatottságról."⁴²³ Ekkor nemcsak a nyersvas előállítás növekedett ugrásszerűen, mintegy 2 millió tonnával /13 %-kal/, de a szénfelhozatal is 9 %-kal több volt, mint az elmúlt évben.⁴²⁴ A gépgyártás eredményei felülmúlták az utóbbi két esztendőben együttesen elért termelési mutatókat, s a textilipar kilátásai is kedvezőbben alakultak.⁴²⁵ A gazdasági megélénkülést ezuttal is áremelkedés kísérte, mint ezt 26.sz. táblázatomban is nyomon követhetjük. Az 1912-es árszínvonal már a fellemdülés tetőpontját jelezte.⁴²⁶

26.sz. táblázat: Az árszínvonalban bekövetkezett változások 1907 és 1913 között.⁴²⁶

Évek	1907	1908	1909	1910
Árszínvonal %-ban	119,43	112,87	111,05	113,65
Évek	1911	1912	1913	
Árszínvonal %-ban	118,95	130,41	127,07	

E jelentős gazdasági kirobbanás csúcán a beruházásokat tekintve a nehézipar, az elektromosipar és a vegyipar foglalt helyet.⁴²⁷ A befektetések nagysága szerint a felsorolt ágazatokat a textilipar, a mezőgazdaság és a szállítóipar követte. Ugyanakkor számottevő lemaradásról számolhatunk be a lakásépítés területén. E szférában tovább emelkedett az elbocsátottak száma, mivel jóval kevesebb lakást építettek, mint azelőtt, s ráadásul ez mindenekelőtt a nagyvárosok vonatkozásában érvényesült.⁴²⁸

Az 1913-as konjunktúra visszaesésében is az építőipar állt az első helyen.⁴²⁹ A 40 legnagyobb német városból 30-ban kevesebb lakást adtak át a megrendelőknek, mint 1912-ben.⁴³⁰ E rendkívül erőteljes hanyatlást elsősorban a magas, s mint 27.sz. táblázatom is tükrözi - 1909 óta egyre növekvő kamatlábakkal magyarázhatjuk.⁴³¹ E kamatterhek a lakásépítést sokkal inkább sújtották, mint bármely más ágazatot.

27.sz. táblázat: A kamatlábak /Privat-Discont/ változása 1907 és 1913 között. ⁴³¹

Évek	1907	1908	1909	1910
Kamatláb %-ban	5,11	3,52	2,87	3,54
Évek	1911	1912	1913	
Kamatláb %-ban	3,55	4,22	4,98	

A textilipar rövid felvirágzásának is gyorsan véget vetettek a rohamosan emelkedő nyersanyagárak, valamint az a tény, hogy az élelmiszerárak felfelé ívelő mozgása meglehetősen kedvezőtlenül hatott a munkások és alkalmazottak e szféra termékei iránt mutatott keresletére.⁴³² A nyersvas-, és az acélgyártásban is túltermelési jelenségek kerültek a felszínre, ezek azonban egyelőre még csak a termelés növekedésének lassulásában nyilvánultak meg.⁴³³ Számottevő kapacitáscsökkentéssel e területeken leg hamarabb 1914-ben találkozunk. A vegy-, és villamosipart csakugy mint korábban, most is elérte a válság. A krízis elmélyülését minden bizonnyal csak a világháború kitörése akadályozta meg. Így vélekednek olyan neves történészek is mint Kuczynski⁴³⁴ és Mendelson.

A nagy depresszió időszakához viszonyítva e korszak ciklikus fejlődésében a felleadulás, a megélénkülés szakaszai jóval hosszabb ideig tartottak, mint a pangás, a gazdasági depresszió periódusai, mégis különösen a nehéziparban az 1914-et megelőző években már egyre több nehézség utalt a gazdasági növekedés megtorpanására. A monopolizáció rövidtávon kétségtelenül stabilizáló, konjunktúra felhajtó szerepe fokozatosan ve-

szített jelentőségéből, s az idő előrehaladtával előtérbe kerültek e folyamat negatív konzekvenciái, s az ellentmondások áthidalása lassan megoldhatatlanná vált.

A 90-es évek közepétől a villamos-, és a vegyipar egyaránt olyan tényezők, melyek erőteljesen előmozdították a gazdasági élet fellendülését, s a megélénkülést a ciklikus fejlődés domináns faktorává tették. Másként alakult azonban a helyzet a hitelbővítés, a hitelinfláció problematikája kapcsán. A hitel kiszélesítése egyre nagyobb mértékben ütközött az aranyvaluta rendszer korlátaiba. A burzsoázián belül is kiéleződött a harc az inflációs politika hívei és ellenfelei között. A korabeli közgazdasági folyóirat a "Die Bank"⁴³⁵ hasábjai szemléletesen tükrözték a német burzsoázia e két fő vonulatának meghasonulását, heves vitáját.

Az inflációs és az antiinflációs csoportok összeütközése nem az egyetlen hitelinfláció szülte jelenség. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben a gazdasági arányok számottevő torzulása. Az ipar fejlesztésének ütemét mesterségesen felgyorsították a hitelexpanzió segítségével, míg a mezőgazdaságot meglehetősen háttérbe szorították. A dolgozat első részében is többször említette, hogy a mezőgazdasági haladást, fejlődést serkentő hitelforrások igen szűkösenk bizonyultak - nem szívesen folyósítottak hitelt az ágazat számára. Minden eszközzel az ipart favorizálták, s az így hátrányos helyzetbe került mezőgazdaság termelését tekintve meglehetősen elmaradt az ipar mögött. Ennek következtében megnőtt a kereslet az agrártermékek iránt, tehát az állati-, és a növényi eredetű termékek ára alaposan felfűzött. Ezen áremelkedést a védővámok politika csak még inkább elősegítette. Emellett nemcsak a fo-

gyasztási cikkek iránti konjunktúra növekedett, de rendkívül megélénkült az érdeklődés a növényi nyers-, és alapanyagok vonatkozásában is, mivel - mint tudjuk - ezek előállításában igen nagy lemaradás mutatkozott. Emiatt a növényi eredetű nyersanyagokat feldolgozó iparágak csak drágán juthattak e számukra létfontosságú termékekhez. Erre a legjobb példát a pamutipar szolgáltatja. "Az egész világon jelentősen emelkedett az orsók száma, a gyapottermesztés azonban alig bővült valamivel, s ezért a XX. század elején már általánosan gyapothiányra lehetett számítani."⁴³⁶ Természetesen ennek megfelelően alakult a növény ára is a világpiacon.

A nyersanyagárak felfelé ívelő trendje is arra ösztönözte a nagyhatalmakat, hogy lehetőleg minél több idegen nyersanyagforrást biztosítsanak a maguk számára. Lenin: "Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka." c. művében⁴³⁷ leszögezte, hogy az imperialista nagyhatalmak ezt a legkönnyebben az érintett terület meghódításával érték el. A lenini tézist támasztja alá, hogy a XX.sz. elejére már rendkívüli mértékben kiéleződtek az egyes imperialista országok közötti ellentétek, pl. az 1905/06-os első marokkói válság stb. Bár a német nehézipar minden áron meg szeretne volna kaparintani a marokkói érclelőhelyeket, II. Vilmosnak, illetve Bülownak ezuttal a cárral történt megegyezés ellenére visszavonulót kellett fujtatni. A kudarc ugyan Holstein és Schlieffen bukásához vezetett, de még ebben az évben, azaz¹¹ 1906-ban sor került a második flottaépítési törvény elfogadtatására.⁴³⁸

Az ipari-, és az agrártermelés arányaiban jelentkező torzulásokhoz hasonlóan, a hitelinfláció folytán magán az iparon belül is aránytalanságok jöttek létre. "A pénzügyi intézetek főként

a nehézipart és az elektromosipart támogatták nagy összegű kölcsönök folyósításával."⁴³⁹ Ezen ágazatok mindenekelőtt ennek köszönhetően termeléskapacitásuk erőteljes bővülését. A megemelkedett árszínvonal hiába vezetett a széles néprétegek vásárlóerejének csökkenéséhez, az említett két iparág növekedését e tényező - a nagy bankkonszernek hiteláradata miatt - lényegesen nem befolyásolhatta. Ehhez járult még, hogy mind a nehézipari-, mind pedig az elektromosipari monopolszövetségek meglehetősen szilárdnak bizonyultak, - legalábbis a tárgyalt időszakban.

Mindennek ellenére az első világháború kitörése előtt már igen súlyos problémákkal kellett megküzdeni a nehéziparban. A tultermelési jelenségek egyre inkább a felzárkózásra törtek, s így az értékesítés nem kis akadályokba ütközött. E nehézségek azonban ekkor még közvetlen állami beavatkozás nélkül is megoldódtak, nem úgy, mint a kálisógyártásban. Míánamelllett a tul- kapacitások nyomása egyre elviselhetetlenebbé vált. A nehézipar kétféle módon próbált e szorításból kilábalni, egyrészt külkereskedelmi expanzióba kezdett, vagyis radikálisan növelte exportvolumenét, másrészt jelentős állami megrendelésekre igye- kesett szert tenni. A nehézipari termékek, gyártmányok kivite- le szorosan kapcsolódott a tőkeexporthoz, s a fegyverkezési hajza fokozása jó alapot teremtett a hatalmas volumenű állami megrendelések biztosításához. A nehézipari monopóliumok érdekeltsége a fegyverpiacon kétségtelenül a fegyverkezési verseny mozgatórugójává vált."⁴⁴⁰ Az állami kiadások leggyorsabban a hadiflotta bővítése kapcsán emelkedtek. "1893 és 1914 között a német hajóhad modernizálására, ütőképesé tételére 2 706,1 millió márkát költöttek."⁴⁴¹

A monopolizáció előrehaladtával, és a drágulás fokozódásával kiéleződtek a kizsákmányoló osztályon belüli ellentétek is. Gondoljunk csak az inflációs politikát támogató tőkéscsoportok és az infláció ellen fellépő burzsoázia szembenállására, a monopolista és az antimonopolista áramlatokra, a nyersanyagokat előállító-, és a késztermékeket gyártó nagyiparosok érdekellentéteire, s végül, de nem utolsósorban a junkerek és a nagyburzsoázia labilis kompromisszumokon alapuló "szövetségére"! Időközben a proletariátus is számottevően gyarapodott, szervezett erővé vált, s tudatos fellépésével gyakran okozott gondot a tőkéseknek. E tényezők együttesen az állammonopolista szabályozás erősödését, az állammonopolizmus rövid időn belül történő kifejlődését vetítették előre. Ugyanakkor sokkal nagyobb politikai és gazdasági presszióknak kell ahhoz érvényesülni, hogy az uralkodó osztály az állam irányító szerepének ilyen meghatározó mértékű növelése mellett döntsön. Miandenesetre ez az időpont 1914 előtt még nem érkezett el. A háború kirobbanása előtt az osztályharc kiéleződését - a munka és a tőke szembenállását, a munkások és a vállalkozók osztályharcának az előtérbe kerülését - tekinthetjük az ezirányú folyamat első számú katalizátorának. A termelés társadalmasítása és a kisajátítás egyéni volta között feszülő ellentmondás nem pusztán a Németországban igen magas szintet elért monopolizáció következtében került az első helyre, hanem egyszerűen azért is, mivel a 90-es évek vége óta beköszöntött rendkívüli drágaság, s a további áremelkedések miatt a munkásoztság egyre elégedetlenebb lett helyzetével. Ezt tükrözte a gazdasági és szociális harc elszántabbá válása. E küzdelem közvetlen eredményeket is hozott, pl. "1895 és 1914

között 50 %-kal nőtt a munkások heti nominálbére.⁴⁴² A reálbérek természetesen korlátsan emelkedtek ilyen mértékben. A gazdasági harc méreteit a sztrájkok száma most sem fejezte ki, mivel egy munkabeszüntetésre a sztrájkkal való fenyegetés sokszorosa jutott. Szinte mindig a legnagyobb konjunktúra idején kényszerültek a tőkések a dolgozóknak a legjelentősebb engedelményeket tenni, így 1905-ben és 1912-ben is. A munka, a termelés fékezése ugyanis monopolprofitjuk realizálását veszélyeztette, s ezt nem vállalhatták. Ettől az időtől kezdve a bérek magasságát elsősorban nem a munkaerőpiaci helyzet, hanem sokkal inkább az osztályharc szervezettségének foka határozta meg. Kritikus időszakokban a munkások sztrájkot, a tőkések pedig munkából való kizárást helyeztek kilátásba. Nemcsak a dolgozók tömörültek szakszervezetekbe, a vállalkozók is létrehozták a maguk érdekvédelmi egyesületeit /"Unternehmerverbände"/. A XIX. század vége óta az ezirányú folyamat igen felgyorsult.⁴⁴³ 1894 és 1913 között a szakszervezeti tagság 313 000-ről 3024 000-re, azaz több mint kilencszerezésre gyarapodott. A nominálbérek jelentős emelése csak a századfordulóig jelentette a hetibérek vásárlóerejének hasonló mérvű feljutását.⁴⁴⁴ Ezután a felfelé ívelő trend holtpontra jutott.⁴⁴⁵ Egyes foglalkozási ágakban, ahol külföldben is alacsonyak voltak a fizetések, még csökkentek is a reáljövedelmek. A női-, és a külföldi-munkaerőkinálat, a termelékenység jelentős fokozódása, a népesség számottevő növekedése biztosította, hogy a Gründerjahre, vagyis az alapítási láz korszakával ellentétben, az új fellendülési ciklusokban nem lesz munkaerőhiány. Ez bizony komoly fegyver volt a burzsoázia kezében. Emellett azt sem hallgathatjuk el, hogy bár a munkásság elégedetlensége

kétségtelenül továbbra is valós feszítő erőként hatott, csak-hogy a dolgozók ekkor elsősorban nem politikai változásokért szálltak síkra, hanem gazdasági és szociális követeléseket hangoztattak. E tény már egyértelműen a revisionizmus, és az opportunizmus térnyerésére utalt. "Ennek megfelelően a szakszervezetek harc készsége is alaposan megcsappant."⁴⁴⁶

A tőkések, konszernnek, monopolszövetségek mindazonáltal még sem nézhettek "teljes nyugalommal" a jövő felé. A szociáldemokrata párt a Reichstag egyik legerősebb pártja kétségtelenül hatalmas tömegbázissal rendelkezett, s politikai döntések hozatalánál érvényesíteni tudta befolyását - természetesen a parlamenti erőviszonyok függvényében. A munkások a szakszervezetek révén bizonyos védettségre tettek szert. A gyártulajdonosok ettől kezdve korántsem tudták akaratukat minden további nélkül érvényesíteni, adott esetben egyezkedniük kellett a szakszervezeti vezetőkkel stb. Mindennek következtében a vállalkozók úgy látták, hogy az idő előrehaladtával új módszerekhez kell folyamodniuk, új kurzust kell kialakítaniuk, ha profitrátajukat továbbra is fenn kívánják tartani. Ezért ha lassan is, mégis érezhetően közeledtek az államhoz, az állami befolyás fokozatos növeléséhez. A belső és a külső nehézségek közötti összefüggés egyre nyilvánvalóbbá vált. E tényezőket is figyelembe kell venni a német külpolitika mozgatórugóinak feltárásakor. A német expanziós törekvéseket - tömören fogalmazva - mindenekelőtt az jellemezte, hogy a gazdasági behatolást, lehetőség szerint területi terjeszkedéssel kell összekapcsolni, kiegészíteni. A "gazdasági behatolás" első-sorban a tőkekivitel erőteljes felfuttatásában nyilvánult meg. Mint már említettem a gyarmati hódítások a 80-as évekre estek,

s a kínai Kiaucsou 1897/98-as okkupálásával átmenetileg le
 is zárultak. E terület megszerzésében a Discontogesellschaft
 és a Krupp Werke szerzett "kimagasló érdemeket". A német gyar-
 matosítás a századforduló táján azért torpant meg, mivel ek-
 korra már elfogytak a még felosztatlan területek, s bármely
 irányu új expanzió valamely imperialista nagyhatalommal azon-
 nali konfrontációt vont volna maga után.⁴⁴⁸ A Német Birodalom
 azonban ekkor még nem vállalhatta a háborút, a nyílt összeüt-
 közést, bármilyen erős is volt. A Holsteia-i erőpolitika csőd-
 jét jelezte a már tárgyalt marokkói kudarc. Az 1907-es angol-
 orosz egyezményvel bezárult a gyűrű Németország körül, bár az
 Entente-a belüli érdekellentétek még jó lehetőségeket nyuj-
 tottak volna a németeknek az elszigeteltségből történő kitörés-
 re. Az ujabb 1911-es agadiri meghátrálás, tehát Marokkó végleg-
 es elvesztése, azonban már egyértelműen arra utalt, hogy a
 német külpolitika képtelennek bizonyult az izolációt felsza-
hárítani. A német sajtó, propaganda hol nyíltan, hol burkol-
 tan szólított fel a harc, a háboru vállalására. Gazdasági té-
 ren megalapozta ezt, hogy Németország az 1910-es évekre Euró-
 pában az első helyre került, s termelését 1870/71 és 1914 kö-
 zött mintegy megnégyesezte.

A Német Birodalom gazdasági súlyának megfelelő mértékben
 kívánta növelni gyarmati hódításait. Ezt békés eszközökkel
 nem lehetett megvalósítani. A porosz militarizmus és a jun-
 kerség - a különben is igen agresszív német imperializmusnak -
 különösen reakciós vonásokat kölcsönzött. Az expanziós politi-
 ka elfogadtatásában jelentős szerepet játszott az 1898-as ala-
 pitásu "Deutscher Flottenverein", mely "1908-ban már több mint
 1 millió tagot számlált",⁴⁴⁹ és az 1891-ben létesített

"Alldeutscher Verband", mely szintén tömegszervezetté vált.⁴⁵⁰

A háborús, sovialiszta, demagóg propaganda sikerének könyvelhető el, hogy a Császári Németország 1914-re nemcsak hatalmas gazdasági erőt felvonultatva indíthatta meg offenzíváját, hanem rendkívül jelentős politikai és ideológiai bázist is maga mögött tudhatott. /Pl. Thomas Mann is üdvözölte a háborút, stb./

A monopóliumok, a burzsoázia, a junkerek, a középrétegek, a parasztság, sőt a szociáldemokrata párt is, vagyis a német társadalom, és a politikai élet szinte minden árnyalata felsorakozott a vörös-fehér-fekete zászlók alá.

A jegyzetekben, illetve az irodalom-
tájékoztatóban fellelhető rövidítések

Bd.	= Kötet
T.	= Rész
Aufl.	= Kiadás
umgearb.	= Átdolgozott
hrsg. v.	= Kiadta
H.	= Füzet
Nr.	= Szám
Bearb.	= Kidolgozva
Stck.	= Példány
Diss.	= Disszertáció
Jg.	= Évfolyam
Sem.	= Félév
v. d.	= Által
vervollst.	= Kiegészített

Jegyzetek

1. V.I. Lenin: A legújabb adatok a németországi pártokról
in: Lenin Összes Művei 23. kötet 339.o.
2. K.Marx: Szélfjegyzetek a német munkáspárt programjához
in: Marx/Engels Művei 19. kötet 27.o. Budapest 1969.
3. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd.1. 315.o.
Berlin 1966.
4. Götz Briefs: Das Spirituskartell, 37.o. Karlsruhe 1912.
5. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1903,
55.o.
6. Reichstagsberichten, Bd. 237. 9005.o.
7. v.Bitter: Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung
hg. v. Bill Derws und Franz Hoffmann, 3. Aufl. Bd. 1.
317.o. Berlin 1928.
8. A 6.11m. 9014.o.
9. J.Hansen: Die Landwirtschaft in Ostpreussen, 381.o.
Jena 1916.
10. Werner Henkelmann: Der deutsche Kartoffelbau, in: Deutsche
Agrarpolitik im Rahmen der inneren und äusseren Wirtschafts-
politik, T.1. 200.o. Berlin 1932.
11. Reichstagsberichten, Bd. 233. 149.o.
12. Die Deutsche Landwirtschaft, Hauptergebnisse der Reichs-
statistik Bearb. im Kaiserlich, im Kaiserlich. Statist.
Amt 202.o. Berlin 1913.
13. Helga Nussbaum/Dieter Baudis: Wirtschaft & Staat in
Deutschland Ende des 19. Jahrhunderts bis 1918/19.
T.1. 10. számú függelék táblázat.

14. Theodor Brinkmann: Die Dänische Landwirtschaft. Die Entwicklung ihrer Produktion seit dem Auftreten der internationalen Konkurrenz und ihre Anpassung an den Weltmarkt vermittels genossenschaftlicher Organisation. Berlin 1908.
15. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1914, 407. o.
16. Fritz Beckmann: Standardisierung als genossenschaftliche Marktmethode, in: 10. i.m. 780.o.
17. W.Wygodzynski: Landwirtschaftliches Genossenschaftswesen, in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2. 255.o.p
18. Fritz Beckmann: Die Deutsche Milchwirtschaft, in: 10. i.m. 266.o.p
19. J.Schmidt /F.Schlote/ H.Burckhardt: Viehwirtschaft und Fleischerzeugung in Deutschland, In: 10. i.m. 258.o.p
20. Sigrid Dillwitz: Die Struktur der Bauernschaft von 1871-1914, Dargestellt auf der Grundlage der deutschen Reichsstatistik, in: Jahrbuch für Geschichte Bd. 9. 92.o. Berlin 1913.
21. Uo. 94.o.
22. A 13. i.m. 187.o. és 37. táblázata.
23. Dieter Fricke: Bund der Landwirte in: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen von Vormärz bis zum Jahre 1945. Bd.1. 129.o. Leipzig 1968.
24. Statistisches Jahrbuch für den preussischen Staat 1914, 118.o.
25. A 13. i.m. 189.o.
26. Uo. 191.o.
27. K.Marx: A Tőke III. kötete: A politikai gazdaságtan bírálatá, 47. fejezet. A tőkés földjáradék eredete 878.o.p. Szikra, Budapest 1951.

28. Oskar Oberst: Zur Verschuldung und Entschuldung des
bäuerlichen Bestitzes in den östlichen Provinzen
Preussens, 97.o. Jena 1914.
29. A 24. i.m. 99-100.o.
30. A.Hesse: Grundlagen des Wirtschaftslebens in Ostpreussen,
Denkschrift zum Wiederaufbau der Provinz, im antl. hg. v.
A.Hesse, T.1. Der Grundbesitz in Ostpreussen, 51.o.
Jena 1916.
31. A 28. i.m. 97.o.p
32. A 13. i.m. 17. és 18. táblázatai
33. Helga Nussbaum: Die Investitionsstrategie staatlicher
und privater Unternehmen unter den Bedingungen eines
gesetzlichen Zwangssyndikats /Deutsche Kaliindustrie bis
1914/ in: Wirtschaft und Staat im Imperialismus.
Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des staatsmonoplist-
ischen Kapitalismus in Deutschland, hg. v. Lotte Zumppe
55.o. Berlin 1966.
34. Uo. 74.o.
35. A 13. i.m. 122.o.
36. Jan Solta: Technische oder kapitalistische Landwirtschaft?
Einige Bemerkungen zu Heinz Haushofer: "Die deutsche Land-
wirtschaft im technischen Zeitalter", in: Jahrbuch für
Wirtschaftsgeschichte 1965. T.2. 271.o.
37. A 13. i.m. 197.o.-nak 40. táblázata, és 122.o.
38. Ernst Julius Gläsel: Die Entwicklung der Preise land-
wirtschaftlicher Produkte und Produktionsmittel während
der Letzten 50 Jahre und deren Einfluss auf Bodenbenut-
zung und Viehhaltung im Deutschen Reiche, 19.o.
Berlin 1917.
39. Uo. 29.o.
40. A 13. i.m. 199.o.
41. Heinz Haushofer: Die deutsche Landwirtschaft im techni-
schen Zeitalter, 253.o. Stuttgart 1963.

42. A 13. i.m. 200.o.-nak 41. táblázata.
43. A 30. i.m. 58.o.
44. A 13..i.m. 202.o.-nak 42. táblázata.
45. Karl Eber: Staat und Realkredit in Deutschland, 67.o.
Berlin 1918.
46. W.Wygodzynski: Artikel "Landwirtschaftliches Kredit-
wesen" in: 17. i.m. 259.o.
47. Hermann Mauer: Das landwirtschaftliche Kreditwesen Preu-
ssens, agrargeschichtlich und volkswirtschaftlich
betrachtet. Ein Beitrag zur Geschichte der Bodenkredit-
politik des preussischen Staates, 189.o. Strassburg 1907.
48. Uo. 186.o.
49. Hans Jürgen Puaile: Politische Agrarbewegungen in kapita-
listischen Industriegesellschaften, Deutschland, USA und
Frankreich im 20. Jahrhundert, Kritische Studien zur
Geschichtswissenschaft, 45.o. Göttingen 1975.
50. Fridrich Aereboe: Die Beurteilung von Landgütern und
Grundstücken, 2. Aufl. Függelékének ide vonatkozó adatai.
Berlin 1924.
51. A 30. i.m. 60.o.
52. Az 50. i.m. 219.o.
53. A 30. i.m. 65.o.p.
54. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1899.
107.o.
55. Theodor von der Goltz: Geschichte der deutschen Landwirt-
schaft, Bd.2; Das neunzehnte Jahrhundert, 350.o.
Stuttgart/Berlin 1903.
56. Walther G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft
seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, 552.o.p
Berlin/Heidelberg/New York 1965.
57. A 9. i.m. 498.o.
58. A 36. i.m. 267.o.

59. Rudolph Berthold: Zur Entwicklung der deutschen Agrarproduktion der Ernährungswirtschaft zwischen 1907 und 1925, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1974. T.4. 89.o.
60. A 41. i.m. 211.o.
61. Jan Solta: Die Bauern der Lausitz, Eine Untersuchung des Differenzierungsprozesses der Bauernschaft im Kapitalismus, 240.o. Bautzen 1968.
62. A 20. i.m. 123.o.-nak 8/d táblázata.
63. A 12. i.m. 200.o.p
64. A 61. i.m. 180.o.p.
65. A 12. i.m. 34.o.p
66. A 13. i.m. 25.számú függeléktáblázata.
67. Uo. 10. számú függeléktáblázata.
68. Uo. 214.o.
69. A 12. i.m. 48.o.
70. Uo. 35.o.
71. Uo. 40.o.
72. A 13. i.m. idézi a 61. i.m. 240.o.
73. K.Schleising: Die neueren Veränderungen der Grundbesitzverhältnisse der Niederlausitz, Rechts und Staatswissenschaftliche Studien, H.XLII. 116.o. Berlin 1911.
74. A 12. i.m. 67.o.
75. Uo. 81.o.
76. A 9. i.m. 70.o.
77. Uo. 506.o.p
78. A 20. i.m. 114.o.
79. A 13. i.m. idézi a 61. i.m. 169.o.
80. Uo. 24. számú függeléktáblázata.
81. Uo. 220.o.
82. Uo. 221.o. táblázata.

83. V.I.Lenin: Az agrárkérdés és a "Markkritikusok" in:
Lenin Összes Művei 5. kötet 179.o.p
84. Az 56. i.m. 205.o.
85. Theodor von der Goltz/Walther Wygodzynski: Artikel "Landwirtschaftsrat" in: 17. i.m. 267.o.
86. W.Wygodzynski: Artikel "Landesökonomiekollegium" in: 17.
i.m. 220.o.p.
87. Theodor von der Goltz/Walther Wygodzynski: Artikel "Landwirtschaftliches Vereinwesen, in: 17. i.m. 263.o.
88. "Die Landwirtschaftskammer für die Provinz Brandenburg und für Berlin", Werden und Wirken 1896 bis 1930, 6.o.
Berlin 1930.
89. A 87. i.m. 263.o.p.
90. Theodor von der Goltz: Agrarwesen und Agrarpolitik, 2.
umgearb. und durch ein Agrarprogramm vermehrte Auflage,
68.o. Jena 1904.
91. A 15. i.m. 72.o.
92. W.Wygodzynski: Artikel "Domänen", in: Wörterbuch der
Volkswirtschaft, Bd.1. 685.o.
93. A 13. i.m. 234.o.
94. Uo. 201.o.-nak 15. számú ábrája.
95. Reichsgesetzblatt 1892. 3.o.
96. A 13. i.m. közli Ruprecht Ransern: Ein Vorschlag zur
Besserung unserer Lage c. cikkét, in: Landwirtschaft-
liche Tierzucht /Breslau-Wroclav/ 1892. december 21-i
számából.
97. Hans Jürgen Puhle: Agrarische Interessenpolitik und
preussischer Konservatismus im wilhelminischen Reich
1893-1914, Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in
Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der
Deutsch-Konservativen Partei, 6. számú függeléke, Hanno-
ver 1966.
98. Reichsgesetzblatt 1894. 335.o.

99. Preussische Gesetzssammlung, 1896. 126.o.
100. A 98. i.m. 405.o.
101. A 99. i.m. 310.o.
102. Reichsgesetzblatt 1896. 157.o.
103. Reichsgesetzblatt 1897. 475.o.
104. Arthur Dix: Der Bund der Landwirte, Entstehung, Wesen, politische Tätigkeit, 13.o. pp Berlin 1909.
105. A 88. i.m. 5.o.p
106. No. 24.o.
107. A 97. i.m. 58.o.
108. A 24. i.m. 210-213.o.
109. Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1903. 17.o.
110. A 97. i.m. 229.o.
111. A 12. i.m. 256.o.
112. A 13.i.m. hivatkozik a Reichstagsberichte, Bd. 193.
Drucksache Nr. 42.: Erstes Verzeichnis bei dem Reichstag eingegangenen, den Entwurf eines Zolltarifgesetzes betreffenden Petitionen. 2742-2799 o.-ig.
113. V.I.Lenin: Ujabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről, in: Lenin Összes Művei 27. kötet 211.o.
114. Reichsgesetzblatt 1900. 547.o.pp
115. Reichsgesetzblatt 1909. 519.o.p
116. A 15. i.m. 446.o.
117. Az 56. i.m. 586.o.
118. H.Blumberg: Die deutsche Textilindustrie in der industriellen Revolution, Veröffentlichungen des Instituts für Wirtschaftsgeschichte an der Hochschule für Ökonomik, Bd. 3. 165.o. Berlin 1965.
119. J.Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Bd. 14. 54.o. Berlin 1962.

120. E.Maschke: Grundzüge der deutschen Kartellgeschichte bis 1914. 9.o. Dortmund 1964.
121. Uo. 9.o.p
122. J.Kuczynski: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Bd. 1. 82.o. Berlin 1948.
123. H.Mottek: Die Ursachen der Preussischen Eisenbahnerverstaatlichung des Jahres 1879 und die Vorbedingungen ihres Erfolges, Diss. 22-28.o. Berlin 1950.
124. V.I.Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, in: Lenin Összes Művei 27. kötet 312.o. Kossuth 1971.
125. Uo. 304.o.
126. R.Liefmann: Die Unternehmervverbände, in: Volkswirtschaftliche Abhandlungen der Badischen Hochschulen, H.1. i. Br. 1897. 54.o.
127. Uo. 144.o.
128. A 124. i.m. 205.o.
129. H.Mottek/W.Becker/A.Schröter: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, Bd. III. 76.o. Berlin 1974.
130. Uo. 77.o.
131. W.Goetzke: Das Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat und seine wirtschaftliche Bedeutung, 11.o. Essen 1905.
132. H.Münch: Adolph von Hansemann, 175.o.pp München/Berlin 1932.
133. O.Stillich: Steinkohlenindustrie, in: Nationalökonomische Forschungen auf dem Gebiete der grossindustriellen Unternehmung, Bd. II. 144.o. Leipzig 1906.
134. V.Holzschuher: Soziale und ökonomische Hintergründe der Kartellbewegung, 21.o. Völklingen/Saar 1963.
135. A 122. i.m. 113.o.
136. A 131. i.m. 25.o.
137. Uo. 25.o.pp
138. Uo. 23.o.pp

139. A 134. i.m. 25.o.pp
140. A 129. i.m. 79.o.
141. H.G.Heymann: Die gemischten Werke im deutschen
Grosseisengewerbe, 150.o. in: Münchener Volkswirtschaft-
liche Studien, 65. Stck, Stuttgart/Berlin 1904.
142. A 126. i.m. 66.o.p
143. A.Klotzbach: Der Roheisenverband. Ein geschichtlicher
Rückblick auf die Zusammenschlussbestrebungen in der
deutschen Hochofenindustrie, 58.o. Düsseldorf 1926.
144. Uo. 30-37.o. vonatkozik 1888-ra, 38-41.o. 1891-re és
44-48.o. 1893-ra.
145. Uo. 55.o.pp
146. Uo. 57.o.
147. Uo. 70.o.
148. Uo. 73.o.pp
149. Uo. 77-80.o-ig.
150. Uo. 85.o.pp
151. O.Bartz: Aufbau und Tätigkeit des rheinisch-westfäli-
schen Kohlensyndikats in ihrer Entwicklung von 1893
bis 1912, 130-133.o. Borna/Leipzig 1913.
152. Uo. 137.o.
153. H.Singer: Das Land der Monopole: Amerika oder Deutsch-
land? 133.o.pp Berlin 1913.
154. A 151. i.m. 130-133.o.
155. A 131. i.m. 31.o.pp
156. A 151. i.m. 28.o.
157. A 133. i.m. 116.o.
158. A 129. i.m. 83.o.
159. A 151. i.m. 125. o.p
160. A 143. i.m. 133.o.
161. Uo. 142-153.o-ig.

162. A 153. i.m. 144.o.pp
163. A 129. i.m. 85.o.
164. A 153. i.m. 147.o.
165. A 134. i.m. 69.o.
166. A 129. i.m. 85.o.
167. O.Caro: Der deutsche Walzwerksverband, in: Schriften des Vereins für Socialpolitik, Bd. 60. 41-63.o-ig, Leipzig 1894.
168. A 129. i.m. 86.o.
169. A 119. i.m. 106.o.
170. A 134. i.m. 81.o.
171. J.Schönemann: Die deutsche Kali-Industrie und das Kaligesetz, 6.o. Hannover 1911.
172. H.Wagenführ: Kartelle in Deutschland, 53.o. Nürnberg 1931.
173. S.Hrzan: Die Entwicklung des Kalibergbaues bzw. der Kaliindustrie des preussischen Staates von den Anfängen bis zum Jahre 1910, bis zur Annahme des Reichkaligesetzes am 25. Mai 1910. 51-68.o-ig. Berlin 1968.
174. A 171. i.m. 62-66.o.
175. K.Wiedenfeld: Kartelle und Konzerne 14.o.p Berlin/Leipzig 1927.
176. A 119.i.m. 33.o.p
177. Uo. 34.o.pp
178. A 129. i.m. 92.o.
179. H.Kretschmar: Die Kartellbewegung in der Chemischen Industrie, Diss. fűggetékének 2.o. Heidelberg 1921.
180. A 126. i.m. 143.o.
181. G.Eisfeld: Kartellierungsfähigkeit und Kartellierung der deutschen elektrotechnischen Industrie, Rechts u. staatswiss. Diss. 8.o. Halle 1928.

182. E.Noether: Vertrastung und Monopolfrage in der deutschen Elektrizitätsindustrie, 25.o. Mannheim/Leipzig 1913.
183. Uo. 46-66.o.
184. A 131. i.m. 47.o.
185. Uo. 50.o.
186. Uo. 78.o.p
187. Der Wettbewerb in der Seeschifffahrt, 162.o. Jena 1940.
188. E.Murken: Die grossen transatlantischen Linienreederei-Verbände, Pools und Interessengemeinschaften 18.o. Jena 1922.
189. A.von Borsig: Die Kartellgeschichte der deutschen Lokomotivindustrie, Staatswirtsch. Diss. 19-32.o-ig München 1927.
190. Preussisches Handelsblatt 1877, 301.o.
191. H.Dahn: Die Unternehmervverbände der Westdeutschen Textilindustrie, Diss. 68.o. Köln 1925.
192. A 134. i.m. 131.o.
193. A 191. i.m. 70.o.
194. A 126. i.m. 144.o.
195. A 120. i.m. 27.op.
196. P.Wallisch: Die Konzertrazion im Deutschen Bankwesen, in: Münchener Volkswirtsch. Studien 74. Stck. 58.o.p Stuttgart/Berlin 1905.
197. J.Riesser: Die deutschen Grossbanken und ihre Konzertrazion im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland, 516.o. Jena 1912.
198. Uo. 520-523.o.-ig.
199. Uo. 519.o.p
200. A 172. i.m. 375.o.
201. Uo. 372.o.p
202. Der deutsche Oekonomist, 1.Jg. Nr.1196, 1905. 187.o.
203. A 124. i.m. 224.o.

204. O.Jeidels: Das Verhältniss der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie, in: Staats u. Socialwiss. Forschungen, Bd.24, H.2. 110-121.o-ig, Leipzig 1905.
205. Uo. 19.o.
206. A 124. i.m. 224.o.
207. A 197. i.m. 501.o.
208. A 129. i.m. 103.o.
209. A.Landsburgh: Die deutschen Banken, in: Die Bank 1910, 332-340.o-ig.
210. A 204. i.m. 47.o.p
211. A.Peiler: Die Konjunktur-Periode 1907-1913 in Deutschland, 78.o.p Jena 1914.
212. A 132. i.m. 222.o.
213. A 197. i.m. 384-392.o-ig.
214. A 124. i.m. 246.o.
215. A 129. i.m. 109.o.
216. R.Katzenstein: Technischer Fortschritt-Kapitalbewegung-Kapitalfixierung, 91.o. Berlin 1971.
217. H.Mottek: Zur Verstaatlichung im Kapitalismus - der Fall Hibernia, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, T.IV., 36.o.p Berlin 1968.
218. E.Kühn: Die historische Entwicklung des Deutschen und Deutsch-Österreichischen Eisenbahnnetzes vom Jahre 1838 bis 1881, 164.o. Berlin 1883.
219. A 123.i.m. 94.o.p
220. F.Engels: Bismarck ur szocializmus, II. Az állami vasutak, in: Marx/Engels Művei 19. kötet 169.o.pp
221. M.Alberty: Der Übergang zum Staatbahnsystem in Preussen, 260.o. Jena 1911.
222. Sten. Berichte, Herrenhaussession 1879/80, 61.o.
/Az 1879. december 17-i felszólalás./

223. A 123. i.m. 116-122.o.
224. Uo. 117.o.pp
225. A 221. i.m. 139.o.pp
226. A.Wolff: Aufgaben und Organisationsformen der Öffentlichen Unternehmung im Gebiete der Elektrizitätswirtschaft, in: Moderne Organisationsformen, Schriften des Vereins für Sozialpolitik Bd. 176. T.2. 81.o.p München/Leipzig 1931.
227. F.Elsas: Die deutsche G~~e~~wirtschaft, in: Uo. 4.o.pp
228. Uo. 5.o.
229. Uo. 9.o.
230. F.Collorio: Aufgaben und Organisationsformen der Öffentlichen Unternehmung auf dem Gebiete der Wasserwirtschaft, in: Uo. 163.o.
231. A 226. i.m. 82.o.pp
232. Uo. 101.o.
233. Uo. 103.o.p
234. Uo. 91.o.
235. H.Nussbaum: Versuche zur reichsgesetzlichen Regelung der deutschen Elektrizitätswirtschaft und ihrer Überführung in Reichseigentum 1908 bis 1914, in: 217. i.m. II. kötet 166.o. Berlin 1968.
236. Uo. 188.o.pp
237. A 217. i.m. 12.o.
238. H.Staudinger: Der Staat als Unternehmer, 53.o. Berlin
239. Uo. 56.o.
240. A.Müller: Die Kriegsrohstoffbewirtschaftung 1914-1918 im Dienste des deutschen Monopolkapitals, 62.o.p Berlin 1955.
241. H.Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, Bd.I. 300.o.p Berlin 1960.

242. E.Polaschewski: Die Grundzüge der kommunalen Sparkassen im kapitalistischen Deutschland, Diss. 56.o.
Berlin 1960.
243. Uo. 56.o.p
244. O.Veit: Grundriss der Währungspolitik, 2. Aufl. 366.o. pp
Frankfurt a. M. 1961.
245. Az 56. i.m. 814.o.pp
246. Uo. 815.o.
247. M.Seeger: Die Politik der Reichsbank von 1876-1914 im Lichte der Spielregeln der Goldwährung, in: Volkswirtschaftliche Schriften, H. 125. 26.o. Berlin /West/ 1968.
248. Uo. 42.o.
249. A 244. i.m. 489.o.p
250. K.Elster: Von der Mark zur Reichsmark, 32.o.p Jena 1928.
251. A 129. i.m. 136.o.
252. A 250. i.m. 38.o.
253. H.Grosser: Die Beziehungen zwischen Reichsbank und Staat im Laufe der Geschichte, Diss. 18-21.o. Jena 1941.
254. A 250. i.m. 50-58.o.
255. 1883. június 15. A munkások betegség biztosításának törvénybe iktatása, - Reichsgesetzblatt Nr. 1496. 73-104.o.
256. 1884. július 6. Balesetbiztosítási törvény kibocsátása, - Reichsgesetzblatt Nr. 1552. 69.o.
257. 1889. június 22. Öregségi-, és rokkantsági biztosítás elfogadása, - Reichsgesetzblatt Nr. 1858. 94-144.o.
258. Az 56. i.m. 108.o.-nak 38. táblázat adatai.
259. Die deutsche Finanzwirtschaft vor und nach dem Kriege, in: Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reichs, Nr. 14. 36.o. Berlin 1930.
260. Uo. 47.o.
261. A 129. i.m. 144.o.

262. R.Sonnemann: Die Auswirkungen des Schutzzolls auf die Monopolisierung der deutschen Eisen-, und Stahlindustrie 1879-1892, hrsg. v. d. Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Reihe I. Bd. 9. Berlin 1960. E műben találunk adatokat erre vonatkozólag.
263. A 124. i.m. 203.o.
264. A 262. i.m. 76.o.pp
265. K.Marx/F.Engels; Levelék 1875-1880, in: Marx/Engels Összes Művei 34. kötet. 419.o.pp
266. H.Mottek: Die Gründerkrise, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1966. T.I. 53.o. Berlin 1966.
267. Uo. 54.o.p
268. A.Sartorius v. Walterhausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815-1914, 2. Aufl. c. művében találunk Elzász és Lotharingia annexiójának gazdasági jelentőségét méltató adatokat. Jena 1923.
269. E.Engelberg: Deutschland von 1871 bis 1897, Lehrbuch der deutschen Geschichte /Beiträge/ 48.o. Berlin 1967.
270. A 268. i.m. 273.o.p
271. A 269. i.m. 48.o.
272. A 266. i.m. 56.o.
273. Uo. 123.o.pp
274. Uo.
275. Uo. 138. és a 142.o.
276. A 218. i.m. 34., 39., és 161.o.
277. Uo. 85., 96., 100-103.o.
278. H.Cunow: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, Bd.4. 104.o.p, Berlin 1931.
279. A 129. i.m. 157.o.
280. K.Engel: Die erwerbstätigen juristischen Personen, insbesondere die Actiengesellschaften im preussischen Staate, 12.o. Berlin 1876.

281. A 129. i.m. 158.o.
282. A.Spiethoff: Die wirtschaftlichen Wechsellagen, Aufschwung-Krise-Stockung, T. II. 13. táblázat. Tübingen/Zürich 1955.
283. Uo. 20. táblázat.
284. Uo.
285. A 266.i.m. 60.o.p
286. K.Flegel/M.Toronow: Montanstatistik des Deutschen Reiches. Die Entwicklung der deutschen Montanindustrie von 1860-1912. 11.o., Berlin 1915.
287. A 129. i.m. 159.o.
288. Uo.
289. A 266. i.m. 59. és 111.o.
290. Uo. 136.o.p
291. A 119. i.m. 12. kötetének 16.o.pp. Berlin 1961.
292. A 266. i.m. 64.o.
293. Uo. 93.o.-nak 5. és 7. táblázatai
294. Uo. 117.o.
295. A 282. i.m. 13. táblázata.
296. H.Marchand: Säkularstatistik der deutschen Eisenindustrie, in: Schriften der Volkswirtschaftl. Vereinigung im Rhein.-West. Industriegebiet, 120.o. Essen 1939.
297. S.Richter: Struktur des deutschen Außenhandels von 1872-1892, Wirtschaftswiss. Diss. 94.o.p Halle 1961.
298. Az 56. i.m. 530.o.
299. H.U.Weidler: Bismarck und der Imperialismus, 72.o. Köln/Berlin/West/ 1969.
300. A 266. i.m. 93.o.
301. A.Jacobs/H.Richter: Die Grosshandelspreise in Deutschland von 1792-1939, in: Sonderhefte des Instituts für Konjunkturforschung, H.37. 83.o.

302. A 286. i.m. 12.o.pp
303. A 266. i.m. 67.o.p és a 71.o.
304. Uo. 80.o.p
305. Uo. 91.o.p
306. A.Lösch: Bevölkerungswellen und Wechsellagen, in:
Beiträge zur Erforschung der wirtschaftlichen Wechsellagen,
H. 13. 103.o. 31. táblázat. 1936.
307. A 266. i.m. 97-101.o.
308. A 299. i.m. 78.o.
309. A 266. i.m. 98.o.
310. Übersichten der Weltwirtschaft, hrsg. v. F.X.Neumann-
Spallart u. F.v.Juraschek, Jg. 1883 bis 84. 337.o.
Berlin 1887.
311. A 129. i.m. 166.o.
312. A 266. i.m. 100.o.
313. Uo. 97.o.
314. Uo. 102.o.
315. J.Rössler: Zur Lage der Berliner Arbeiter und ihrer sozi-
alistischen Bewegung vom Gründerkrach bis zu den Reichs-
tagswahlen im Jahre 1881, Wirtschaftswiss. Diss. 156.o.
Berlin 1957.
316. A 266. i.m. 118. és 121.o.
317. A 299. i.m. 65.o.p
318. Archiv für Eisenbahnwesen, 8.Jg. 71.o. Berlin 1885.
319. A 129. i.m. 168.o.
320. Uo. 169.o.
321. Bericht über den Handel und die Industrie von Berlin im
Jahre 1880, erstattet von den Aeltesten der
Kaufmannschaft von Berlin, 5.o.
322. L.Hertel: Die Preisentwicklung der unedlen Metalle und
der Steinkohlen seit 1850. Phil. Diss. 50.o. Halle 1911.

323. L.Beck: Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung, 5.Abt. 663.o. Braunschweig 1903.
324. A 296. i.m. 130.o.
325. Uo. 120. és 126.o.
326. Az 56. i.m. 390.o.-nak 76. táblázat.
327. A 282. i.m. 13. táblázata
328. Uo.
329. Uo. 20. táblázata.
330. A 286. i.m. 15-17.o.
331. Uo. 468.o.
332. Uo. 15.o.
333. A 310. i.m. 330.o.p
334. Bericht über den Handel und die Industrie im Jahre 1884, 13.o. Berlin.
335. A 301. i.m. 83. és 44.o.p
336. Az 56. i.m. 390.o.-nak 76. táblázata
337. A 301. i.m. 83.o. és 44.o.p
338. A 322. i.m. 61.o.
339. A 310. i.m. /1885 és 1889 közötti/ kötete 397.o.p
340. Uo. 671.o.p
341. A 282. i.m. 2. és 3. táblázata.
342. M.Wirth: Geschichte der Handelskrisen, 680.o. Frankfurt a. M. 1890.
343. Az 56. i.m. 392.o.-nak 76. táblázata.
344. A 296. i.m. 120.o.
345. A 282. i.m. 13. táblázata.
346. A 301. i.m. 83.o.
347. Uo. 45.o. és 83.o.
348. A 119. i.m. 3. kötete, 266.o. Berlin 1962.

349. Uo. 302.o.
350. A 342. i.m. 91-96.o. engednek betekintést az argentin gazdaság problémáiba.
351. A 282. i.m. 20. táblázata.
352. Uo. 24. táblázata.
353. A 301. i.m. 83.o.
354. A 291. i.m. 79.o.p
355. A 282. i.m. 13. táblázata.
356. Az 56. i.m. 392.o.-nak 76. táblázata.
357. A 282. i.m. 13. táblázata.
358. Helga Nussbaum: Unternehmer gegen Monopole, 56.o. Berlin 1966.
359. A 348. i.m. 205.o.
360. Übersichten der Weltwirtschaft, Berlin 1878-1896. c. mű is így fogalmaz.
361. A 348. i.m. 302.o. találunk adatokat a munkabér alakulásáról.
362. A 301. i.m. 83.o.
363. H.Rohmann: Zur Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktionsverhältnisse in Deutschland in der Zeit von 1871-1918, Landw. Diss. 98.o.pp Leipzig 1963.
364. A 129. i.m. 176.o.
365. A 13. i.m. 234.o.
366. Az 56. i.m. 278.o.-nak 49. táblázata, a 284.o.-nak 50. táblázata, a 292.o.-nak 51. táblázata, a 313.o.-nak 58. táblázata.
367. W. Steglich: Beitrag zur Problematik des Bündnisses zwischen Junkern und Bourgeoise in Deutschland 1870-80, in: Wiss. Zeitschr. d. Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- u. Sprachwissenschaftl. Reihe, Jg. IX. H.3. 323-340.o.-ig, 1959/60.
368. A 132. i.m. 222.o.pp

- 369. A 269. i.m. 154.o.p
- 370. A 282. i.m. 20. táblázata.
- 371. Uo. 13. táblázat.
- 372. Az 56. i.m. 391.o.-nak 76. táblázata, 393.o.
- 373. A 124. i.m. 279.o.p
- 374. Uo. 194.o.p
- 375. Az 56. i.m. 531.o.-nak 129. táblázata.
- 376. A 211. i.m. 4.o.
- 377. A 266. i.m. 121.o.
- 378. A 299. i.m. 51.o.p
- 379. A 268. i.m. 568.o.p
- 380. Az 56. i.m. 257.o.-nak 41. táblázata, és a 259.o.-nak 42. táblázata.
- 381. A.Helfferich: Der deutsche Geldmarkt 1895 bis 1902, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.110, 45.o.pp, és 56.o.pp Leipzig 1903.
- 382. A 282. i.m. 10. táblázata.
- 383. Az 56. i.m. 814.o.-nak 240. táblázata.
- 384. A 282. i.m. 7. táblázata.
- 385. A 129. i.m. 185.o.
- 386. A 282. i.m. 2. táblázata.
- 387. Uo. 13. táblázat.
- 388. Uo. 20. táblázat.
- 389. A 358. i.m. 149.o.
- 390. R.Calver: Handel und Wandel, in: Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt, Jg.1900/01. c. mű foglalkozik behatóbban a válsággal. Berlin/Bern 1901/02.
- 391. A 282. i.m. 24. táblázata.
- 392. Uo. 13. táblázat.
- 393. Uo. 20. táblázat.

394. J.Loewe: Die elektrotechnische Industrie, in: 381.
i.m. 107. kötetében 103.o. Leipzig 1903.
395. P.Steller: Die Maschinenindustrie, in: Uo. 10.o.pp.
396. R.Schachner: Das Schiffbaugewerbe, in: Uo. 165.o.pp,
és a 185.o.pp
397. Uo. 187.o.
398. A 358. i.m. 149.o.pp
399. A 390. i.m. 1903-as gazdasági évet ismertető köteté-
nek 1. része, XI.o.pp Leipzig 1904.
400. Uo. 142.o.p
401. Az 56. i.m. 531.o.
402. A 399. i.m. 74.o.pp, és 97.o.pp
403. A 390. i.m. 1905.-ös gazdasági évet ismertető kötetének
1. része, 168.o. Jena 1906.
404. Uo. 232.o.pp
405. Uo.
406. Uo. 234.o.p
407. A 390. i.m. 1907-es gazdasági évet ismertető kötetének
1. része, 309.o.pp Jena 1908.
408. A 211. i.m. 12-18.o.
409. Uo. 25.o.
410. A 407. i.m. 176.o.pp, 189.o.pp, és a 197.o.pp
411. Uo. 140.o., és a 185.o.pp
412. Uo. 81.o.p
413. A 211. i.m. 27.o.pp
414. A 407. i.m. 193.o.pp
415. A 211. i.m. 62.o.pp
416. Uo. 76.o.p. és a 201.o.
417. A 296. i.m. 118.o.
418. A 282. i.m.-ben találunk erre vonatkozó adatokat.

419. A 211. i.m. 85.o.p, a 88.o. és a 180.o.-nak 5. táblázata.
420. Uo. 91.o.
421. Uo. 84.o.
422. Uo. 86.o.p, 96.o. és a 177.o.p-nek az 1-3. táblázatai.
423. Uo. 109.o., és a 177.o.-nak a 2. táblázata.
424. A 282. i.m. 20. táblázata.
425. A 211. i.m. 104.o.p
426. Uo. 109.o., és a 186.o.p-nek 15. táblázata.
427. Uo. 90.o., 104.o. 111.o.
428. Uo. 139.o.
429. A 390. i.m. 1913-as gazdasági évet ismertető kötetének 1. része, 220-253.o-ig találunk erre vonatkozó adatokat, Jena 1916.
430. Uo. 245.o.
431. A 211. i.m. 123.o.p és a 200.o.-nak 39. táblázata.
432. A 429. i.m. 207-219.o.
433. Uo. 158.o.pp
434. A 291. i.m. 145-160.o.
435. A.Landsburgh: Die Reichsbank und ihr Präsident, in: Die Bank, Monatshefte für Finanz- und Bankwesen, 1.o.pp, Berlin 1908. /I. Sem./
436. W.Loehmüller: Zur Entwicklung der Baumwollindustrie in Deutschland, Abhandlungen des staatswiss. Seminars zu Jena, Bd.3., H.3., 57.o. 64.o. Jena 1906.
437. A 124. i.m. 360.o.pp
438. F.Klein: Deutschland von 1897/98 bis 1917, Lehrbuch der deutschen Geschichte /Beiträge/, 3. Aufl. 150.o.pp, Berlin 1969.
439. A 211 i.m. 165.o.

440. G.F.W.Hallgarten: Imperialismus vor 1914, Bd.1.u. 2. c.
köteteiben találunk ehhez a kérdéshez adatokat,
München 1951.
441. H.Kubitschek: Zu Tendenzen des staatsmonopolistischen
Kapitalismus in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg,
in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1963. T.II. 113.o.
Berlin 1963.
442. A 348. i.m. 298.o.
443. J.Bry: Wages in Germany 1871-1945, 32.o.-nak 11. táblá-
zata Princeton 1960.
444. J.Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter
dem Kapitalismus, Bd.4. 330.o.p, Berlin 1967.
445. A 443. i.m. 74.o.
446. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd.2. 197.o.
Berlin 1966.
447. A 438. i.m. 57.o.p
448. A 124. i.m. 258.o.pp
449. A 122.i.m. Propagandaorganistationen des Monopolkapitals
c. 2. kötetének 189.o.pp, Berlin 1950.
450. Uo. 9.o.pp

IRODALOM

W.Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2.Aufl. Hamburg/Berlin 1966.

W.Adler: Die Organisationsbestrebungen in Stabeisen-Fabrikation und Stabeisenhandel, ihre Bedeutung für die Gesamtorganisation der Eisenindustrie, in: Moderne Wirtschaftsgestaltungen H.6. Bonn 1920.

Fridrich Aereboe: Die Beurteilung von Landgütern und Grundstückern, 2. Aufl. Berlin 1924.

M.Alberty: Der Übergang zum Staatbahnsystem in Preussen, Jena 1911.

Archiv für Eisenbahnwesen, 8.Jg. Berlin 1885.

F.Bachmann: Organisationsbestrebungen in der deutschen Tuch- und Wollwarenindustrie, in: Volkswirtschaftliche Abhandlungen der badischen Hochschulen, H.32. Karlsruhe 1911.

O.Bartz: Aufbau und Tätigkeit des rheinisch-westfälischen Kohlensyndikats in ihrer Entwicklung von 1893 bis 1912, Borna/Leipzig 1913.

L.Beck: Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung, 5.Abt. Braunschweig 1903.

Walter Becker: Ökonomische Entwicklungstendenzen des deutschen Imperialismus und ihre Widersprüche von der Inflation bis zur Weltwirtschaftskrise, Berlin 1967.

H.v.Beckerath: Die Kartelle der deutschen Seidenweberei-Industrie, in: Volkswirtschaftliche Abhandlungen der badischen Hochschulen, H.2. Karlsruhe 1911.

Fritz Beckmann: Standardisierung als genossenschaftliche Marktmethode, in: Deutsche Agrarpolitik im Rahmen der inneren und äusseren Wirtschaftspolitik, T.1. Berlin 1932.

Fritz Beckmann: Die Deutsche Milchwirtschaft, in: Deutsche Agrarpolitik im Rahmen der inneren und äusseren Wirtschaftspolitik, T.1. Berlin 1932.

Beiträge zur deutschen Wirtschafts und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts, Berlin 1962.

Bericht über den Handel und die Industrie im Jahre 1884, Berlin.

Bericht über den Handel und die Industrie von Berlin im Jahre 1880, erstattet von den Ältesten der Kaufmannschaft von Berlin.

P.Berkenkopf: Die Neuorganisation der deutschen Gross-Eisenindustrie, Essen 1928.

Rudolf Berthold: Zur Entwicklung der deutschen Agrarproduktion der Ernährungswirtschaft zwischen 1907 und 1925, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1974. T.4.

Freiherr von Bissing: Autoritärer Staat und pluralistische Gesellschaft in den ersten Jahrzehnten des Bismarckschen Reiches, Schmollers Jahrbuch 83, 1963.

J.v.Bitter: Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung, hg. v. Bill Derws u. Franz Hoffmann, 3.Aufl. Bd.1. Berlin 1928.

H.Blumberg: Die deutsche Textilindustrie in der industriellen Revolution, Veröffentlichungen des Instituts für Wirtschaftsgeschichte an der Hochschule für Ökonomik. Bd.3. Berlin 1965.

W.Boeleke: Krupp und die Hohenzollern. Aus der Korrespondenz der Familie Krupp 1850-1916. Berlin 1956.

Robert von der Borcht: Grundzüge der Sozialpolitik, Leipzig 1914.

K.E.Born: Die deutschen Bankenkrisen 1931, Finanzen und Politik, München 1967.

A.v.Borsig: Die Kartellgeschichte der deutschen Lokomotiv-industrie, Staatswiss. Diss. München 1927.

Carl Böhm: Die Elastizität der Deutschen Getreideanbauf-lächen, in: Sonderhefte des Instituts für Konjunkturforschung Nr.40. Berlin 1936.

Wilhelm Böhm: Fürst Bismarck als Redner, Bd.5. Der Reichskanz-ler Fürst Bismarck 1870-1871, Berlin/Stuttgart 1887.

H. Böhme: Deutschlands Weg zur Grossmacht. Die deutsche Handelspolitik 1848 bis 1881, Köln 1966.

Götz Briefs: Das Spirituskartell, Karlsruhe 1912.

Theodor Brinkmann: Die Dänische Landwirtschaft. Die Entwick-lung ihrer Produktion seit dem Auftreten der internationalen Konkurrenz und ihre Anpassung an den Weltmarkt vermittels genossenschaftlicher Organisation, Berlin 1908.

J. Bry: Wages in Germany 1871-1945, Princeton 1960.

Karl Bücher: Die Entstehung der Volkswirtschaft, Vorträge und Aufsätze, 2. Sammlung, 8.Aufl. Tübingen 1925.

E. Bürglen: Die Kartelle und Konzerne in der deutschen Port-landzementindustrie, Wirtschafts.-und Sozialwiss. Diss. Köln 1931.

R. Calwer: Handel und Wandel, in: Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt, Jg. 1900/01. Berlin/Bern 1901/02.

R. Calwer: Handel und Wandel, in: Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt, Jg. 1903, T.1. Leipzig 1904.

R. Calwer: Handel und Wandel, in: Jahresberichte über den Wirt-schafts- und Arbeitsmarkt, Jg. 1907, T.1. Jena 1908.

R. Calwer: Handel und Wandel, in: Jahresberichte über den Wirtschafts- und Arbeitsmarkt, Jg. 1913. T.1. Jena 1916.

O.Caro: Der deutsche Walzwerksverband, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.60. Leipzig 1894.

C.Clausing: Die Überzeugung in der Ziegelei von 1867-1912. in: Beiträge zur Erforschung der Wirtschaftlichen Wechsellagen, Aufschwung-Stockung-Krise, H.4. Jena 1931.

F.Collorio: Aufgaben und Organisationsformen der öffentlichen Unternehmung auf dem Gebiete der Wasserwirtschaft, in: Moderne Organisationsformen: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 176.Bd. 2.T. München/Leipzig 1931.

J. Corner: Die Geschichte der agrarischen Bewegung in Deutschland, Berlin 1909.

H.Cunow: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, Bd.4. Berlin 1931.

H.Dahn: Die Unternehmerverbände der Westdeutschen Textilindustrie, Diss. Köln 1925.

Der deutsche Handelstag 1861-1911. 2. Bände, Berlin 1911.

Der deutsche Oekonomist, 1. Jg. Nr. 1196, 1905.

Der Wettbewerb in der Seeschifffahrt, Jena 1940.

Deutschland unter Kaiser Wilhelm II. 3 Bände, hrsg. v. Verlag Reimar Hobbing in Berlin, Berlin 1914.

Die deutsche Finanzwirtschaft vor und nach dem Kriege, in: Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reichs, Nr.14. Berlin 1930.

Die Deutsche Landwirtschaft, Hauptergebnisse der Reichsstatistik, Bearb- im Kaiserlich. Statist. Amt Berlin 1913.

"Die Landwirtschaftskammer für die Provinz Brandenburg und für Berlin", Werden und Wirken 1896 bis 1930, Berlin 1930.

Sigried Dillwitz: Die Struktur der Bauernschaft von 1871-1914, Dargestellt auf der Grundlage der deutschen Reichsstatistik, in: Jahrbuch für Geschichte Bd.9. Berlin 1913.

Arthur Dix: Der Bund der Landwirte, Entstehung, Wesen und politische Tätigkeit, Berlin 1909.

M.Dorste: Die Stellung des Ruhrbergbaus in Staat und Gesellschaft bis zum Jahre 1918. Phil. Diss. Göttingen 1953.

C.Duisberg: Meine Lebenserinnerungen, hrag. auf Grund von Aufzeichnungen, Briefen und Dokumenten von J. v. Puttkamer, Leipzig 1933.

Karl Eber: Staat und Realkredit in Deutschland, Berlin 1918.

K.Ehrke: Die Übererzeugung in der Zementindustrie von 1858-1913, in: Beiträge zur Erforschung der Wirtschaftlichen Wechsellagen, Aufschwung-Stockung-Krise, H.6. Jena 1933.

G.Bisfeld: Kartellierungsfähigkeit und Kartellierung der deutschen elektrotechnischen Industrie, Rechts. u. staatswiss. Diss. Halle 1928.

F.Elsas: Die deutsche Gaswirtschaft, in: Moderne Organisationsformen, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, München 1931.

K.Elster: Von der Mark zur Reichsmark, Jena 1928.

K.Engel: Die erwerbstätigen juristischen Personen insbesondere die Actiengesellschaften im Preussischen Staate, Berlin, 1876.

E.Engelberg: Deutschland von 1871 bis 1897, Lehrbuch der deutschen Geschichte /Beiträge/ Berlin 1967.

G.Engelcke: Das deutsche Kalikartell in seiner Entwicklung und gegenwärtigen Gestalt, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.60. ?

P.Engels: Bismarck ur szocializmus, II. Az államvesutak, in: Marx Engels Művei: 19. kötet. Budapest 1969.

Rolf Engelsing: Sozial und Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Göttingen 1973.

J.Eselen: Konjunktur und Geldmarkt 1902-1908. Stuttgart/Berlin 1909.

A.Feiler: Die Konjunktur-Periode 1907-1913 in Deutschland, Jena 1914.

Wolfram Fischer: Unternehmerschaft, Selbstverwaltung und Staat, Die Handelskammern in der deutschen Wirtschaft und Staatsverfassung des 19. Jahrhunderts, Berlin 1964.

Wolfram Fischer: Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Göttingen 1972.

K.Flegel u. M.Tornow: Montanstatistik des Deutschen Reiches. Die Entwicklung der deutschen Montanindustrie von 1860-1912. Berlin 1915.

S. Frauendorfer: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet, Bd.1. Bonn/München/Wien 1957.

M.Fretz: Die Wechselbeziehungen zwischen der modernen Kartellbewegung und der herrschenden Schutzpolitik, Innsbruck 1923.

Dieter Fricke: Bund der Landwirte, in: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen von Vormärz bis zum Jahre 1945. Bd.1. Leipzig 1968.

Eugen Fridrichawitz: Die Technik des internationalen Getreidehandels, Berlin 1908.

E.H.Geist: Der Konkurrenzkampf in der Elektrotechnik und das Geheimkartell, Leipzig 1911.

Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd.1.,2, Berlin 1966.

Ernst Julius Gläsel: Die Entwicklung der Preise landwirtschaftlicher Produkte und Produktionsmittel während der letzten 50 Jahre und deren Einfluss auf Bodenbenutzung und Viehhaltung im Deutschen Reiche, Berlin 1917.

W.Goetzke: Das Rheinisch-Westfälische Kohlen-Syndikat und seine wirtschaftliche Bedeutung, Essen 1905.

C.Goldschmidt: Über die Konzentration im deutschen Kohlenbergbau, in: Volkswirtschaftliche Abhandlungen der badischen Hochschulen, H.5. Karlsruhe 1912.

T.v.der Goltz: Agrarwesen und Agrarpolitik. 2. umgearb. und durch ein Agrarprogramm vermehrte Auflage, Jena 1904.

T.v.der Goltz: Geschichte der deutschen Landwirtschaft, Bd.2. Das neunzehnte Jahrhundert, Stuttgart/Berlin 1903.

H.Grosser: Die Beziehungen zwischen Reichsbank und Staat im Laufe der Geschichte, Diss. Jena 1941.

W.Grotkopp: Die grosse Krise, Düsseldorf 1954.

S.Gunn u. H.Schauer: Die Entwicklung der Fernmeldeindustrie und des Fernschreib- und Fernmeldewesen im imperialistischen Deutschland, Berlin 1971.

Willibald Gutsche: Probleme des Verhältnisses zwischen Monopolkapital und Staat in Deutschland vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Vorabend des ersten Weltkrieges, in: Studien zum deutschen Imperialismus, hrsg. v. Fritz Klein, Berlin 1976.

R.Gündel/H.Heininger/P.Hess/K.Zieschang: Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus, Berlin 1967.

B.Habicht: Beitrag zur Sozialisierung der Montanindustrie, Berlin 1919.

G.F.W.Hallgarten: Imperialismus vor 1914. Bd.1,2, München 1951.

J.Hansen: Die Landwirtschaft in Ostpreussen, Jena 1916.

E.Harnisch: Die Kartellierungsfähigkeit der Maschinenindustrie, Heidelberg 1917.

Heinz Haushofer: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter, Stuttgart 1963.

H.Heininger/E.König/W.Tuchscherer: Ökonomisch-historische Aufsätze, Berlin 1958.

K.Heinrichsbauer: Der Ruhrbergbau in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, Essen 1948.

M.Heinz: Kartellbildungen im Mitteldeutschen Braunkohlengebiet, Phil. Diss. Heidelberg 1919.

W.Hegemann: Das steinerne Berlin. Geschichte der grössten Mietskasernenstadt der Welt, Berlin 1930.

K.Helfferich: Der deutsche Geldmarkt 1895 bis 1902, in: Schriften des Vereins für Socialpolitik, Bd.110. Leipzig 1903.

Werner Henckellmann: Der deutsche Kartoffelbau, in: Deutsche Agrarpolitik im Rahmen der inneren und äusseren Wirtschaftspolitik, T.1. Berlin 1932.

J.Herle u. H.Gattineau: Carl Dusberg. Ein deutscher Industrieller, Berlin 1933.

W.Herrmann: Bündnisse und Zerwürfnisse zwischen Landwirtschaft und Industrie seit der Mitte des 19. Jahrhundert, Dortmund 1965.

L.Hertel: Die Preisentwicklung der unedlen Metalle und der Steinkohlen seit 1850, Phil. Diss. Halle 1911.

U.Hersberg, Geschichte der Berliner Wohnungswirtschaft, Wirtschaftswiss. Diss. Westberlin 1957.

A.Hesse: Grundlagen des Wirtschaftslebens in Ostpreussen. Denkschrift zum Wiederaufbau der Provinz, im amtl. hg. v.A. Hesse, 1.T. Der Grundbesitz in Ostpreussen, Jena 1916.

H.G.Heymann: Die gemischten Werke im Deutschen Grosseisenwerke, in: Münchener Volkswirtschaftliche Studien, 65. Stck. Stuttgart/Berlin 1904.

H.J.Hildebrandt: Wirtschaftliche Energieversorgung, Bd.1. Leipzig 1965.

K.Hoesch: Organisation und Tätigkeit der Kartelle in der deutschen papiererzeugenden Industrie, Wirtschafts.-und Sozialwiss. Diss. Frankfurt a. M. 1941.

Walther G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, Berlin/Heidelberg/New York 1965.

V.Holzschuher: Soziale und ökonomische Hintergründe der Kartellbewegung, Völklingen/Sear 1963.

H.Horn: Der Kampf um den Bau des Mittellandskanals. Eine Politologische Untersuchung über die Rolle eines wirtschaftlichen Interessenverbandes im Preussen Wilhelms II. Köln 1964.

S.Hrzan: Die Entwicklung des Kalibergbaues bzw. der Kali-industrie des preussischen Staates von den Anfängen bis zum Jahre 1910, bis zur Annahme des Reichskaligesetzes am 25. Mai 1910. Berlin 1968.

E.Huhn: Die technischen Massnahmen der Grossfabrikation, in: Die Technik im 20. Jahrhundert, Bd.4. Braunschweig 1912.

E.Hübener: Die deutsche Eisenindustrie, Leipzig 1913.

A.Jacobs u. H. Richter: Die Grosshandelspreise in Deutschland von 1792-1939, in: Sonderhefte des Instituts für Konjunkturforschung, H.37. Berlin 1939.

O.Jeidels, Das Verhältniss der deutschen Grossbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie, Staats. u. Socialwiss. Forschungen, 24.Bd, H.2. Leipzig 1905.

H.Junghänel: Marinehaushalt und Marineausgabepolitik in Deutschland 1868-1930. Phil. Diss. Leipzig 1932.

F.Jüngnickel: Staatsminister Albert von Maybach, Stuttgart/Berlin 1910.

H.Kaelbe: Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelminischen Gesellschaft. Centralverband deutscher Industrieller 1895-1914. Berlin 1967.

R.Katzenstein: Technischer Fortschritt-Kapitalbewegung-Kapitalfixierung, Berlin 1971.

O.v.Kieser/wetter: 25 Jahre wirtschaftspolitischen Kampfes, Berlin 1918.

F.Klein: Deutschland von 1897/98 bis 1917, Lehrbuch der deutschen Geschichte /Beiträge/, 3. Aufl. Berlin 1969.

F.Kleinwächter: Die Kartelle -ein Beitrag zur Frage der Organisation der Volkswirtschaft, Innsbruck 1883.

A.Klotzbach: Der Roheisenverband. Ein geschichtlicher Rückblick auf die Zusammenschlussbestrebungen in der deutschen Hochofenindustrie, Düsseldorf 1926.

W.Koch: Konzentration in der Elektrizitätsindustrie, München/Berlin 1907.

Gerhard Kokotkiewitz: Der Immobiliarkredit. Seine Lage und Aussichten, in: Vierteljahreshefte für Konjunkturforschung, Sonderheft 30. Berlin 1932.

Kontradiktorische Verhandlungen über Deutsche Kartelle, Bd.3. Eisen und Stahl, T.1. Berlin 1904.

H.König: Kartelle und Konzentration: in: Die Konzentration in der Wirtschaft, hrsg. v. H.Arndt, Bd.1. Berlin 1960.

H.Kretschmar: Die Kartellbewegung in der chemischen Industrie, Diss. Heidelberg 1921.

W.Krüger: Die moderne Kartellorganisation der deutschen Stahlindustrie, Berlin/Leipzig 1927.

H.Kubitschek: Zu Tendenzen des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1963. T.II. Berlin 1963.

Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus Bd. 14. Berlin 1962.

Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus Bd. 12. Berlin 1961.

Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus Bd.3. Berlin 1962.

Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus Bd.4. Berlin 1967.

Jürgen Kuczynski: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Bd.1. Berlin 1948.

Jürgen Kuczynski: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus, Bd.2. Propagandaorganisationen des Monopolkapitals, Berlin 1950.

E.Kühn: Die historische Entwicklung des Deutschen und Deutsch-Österreichischen Eisenbahnnetzes vom Jahre 1838 bis 1881, Berlin 1883.

A.N.Lagowski, Strategie und Ökonomie, Berlin 1959.

A.Landsburgh: Die deutschen Banken, in: Die Bank 1910.

A.Landsburgh: Die Reichsbank und ihr Präsident, in: Die Bank, Monatshefte für Finanz- und Bankwesen, Berlin, I.Sem. 1908.

V.I.Lenin: A legujabb adatok a németországi pártokról, in: Lenin Összes Művei 23. kötet.

Levelék 1875-1880, in: Marx/Engels Összes Művei: 34. kötet.

R.Liefmann: Die Unternehmerverbände, in: Volkswirtschaftliche Abhandlungen der Badischen Hochschulen, H.1. 1.Br.1897.

W.Lochnüller: Zur Entwicklung der Baumwollindustrie in Deutschland, Abhandlungen des staatswiss. Seminars zu Jena, 3.Bd. 3.H. Jena 1906.

J.Loewe: Die elektrotechnische Industrie, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.107. Leipzig 1903.

K.Loose: Vorgeschichte, Gestaltung und Auswirkung des Kohlenwirtschaftsgesetzes vom 23. März 1919, Bonn 1930.

A.Lösch: Bevölkerungswellen und Wechsellagen, in: Beiträge zur Erforschung der wirtschaftlichen Wechsellagen, H.13/1936.

H.Mannstae dt: Die Konzentration in der Eisenindustrie und die Lage der reinen Walzwerke, Jena 1906.

H.Marchand: Säkularstatistik der deutschen Eisenindustrie, in: Schriften d. Volkswirtschaftl. Vereinigung im Rhein.-West. Industriegebiet, Essen 1939.

K.Marx: Szélszjegyzetek a német munkáspárt programjához, in: Marx Engels Művei: 19. kötet. Budapest 1969.

E.Maschke: Grundzüge der deutschen Kartellgeschichte bis 1914 Dortmund 1964.

Hermann Mauer: Das landwirtschaftliche Kreditwesen Preussens, agrargeschichtlich und volkswirtschaftlich betrachtet. Ein Beitrag zur Geschichte der Bodenkreditpolitik des preussischen Staates, Strassburg 1907.

H.Metschke: Bergbau und Industrie in Westfalen und im Ruhrgebiet der Rheinprovinz unter der Herrschaft der C. privischen Handelsverträge, Breslau /Wroclaw/ 1905.

E.Michelmann: Die Kartellbestrebungen in der deutschen Zuckerindustrie, Diss. Heidelberg 1902.

H.Mottek: Die Ursachen der Preussischen Eisenbahnverstaatlichung des Jahres 1879 und die Vorbedingungen ihres Erfolges. Diss. Berlin 1950.

H.Mottek: Die Gründerkriese, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1966. T.1. Berlin 1966.

H.Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, Bd.1. Berlin 1960.

H.Mottek/W.Becker/A. Schröter: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands Bd. III. Berlin 1974.

H.Mottek: Zur Verstaatlichung im Kapitalismus -der Fall Hibernia, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, T.IV. Berlin 1968.

E.Murken: Die grossen transatlantischen Linienreederei-Verbände, Pools und Interessengemeinschaften, Jena 1922.

V.Murko: Der Staat als Bankier, Ljubljana/Leipzig 1934.

A.Müller: Die Kriegsrohstoffbewirtschaftung 1914-1918 im Dienste des deutschen Monopolkapitals, Berlin 1955.

H.Münch: Adolph von Hansemann, München/Berlin 1932.

Th.Hipperdey: Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor dem ersten Weltkrieg, in: Politische Vierteljahrshefte 2. 1961.

K.Neu: Aufgaben und Organisationsformen der öffentlichen Unternehmungen in der deutschen Industriewirtschaft, in: Moderne Organisationsformen der öffentlichen Unternehmung, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 176.Bd. 2.T.

Friedrich Neumann: Neudeutsche Wirtschaftspolitik, 3. veränd. Aufl. Berlin-Schöneberg 1911.

E.Noether: Vertrustung und Monopolfrage in der deutschen Elektrizitätsindustrie, Mannheim/Leipzig 1913.

Helga Nussbaum: Die Investitionsstrategie staatlicher und privater Unternehmen unter den Bedingungen eines gesetzlichen Zwangssyndikats, in: Wirtschaft und Staat im Imperialismus. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland hg. v. Lotte Zumppe, Berlin 1976.

Helga Nussbaum: Unternehmer gegen Monopole, Berlin 1966.

Helga Nussbaum: Versuche zur reichsgesetzlichen Regelung der deutschen Elektrizitätswirtschaft und zu ihrer Überführung in Reichseigentum 1908 bis 1914, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, T.2. Berlin 1968.

Helga Nussbaum/Dieter Baudis: Wirtschaft & Staat in Deutschland Ende des 19. Jahrhunderts bis 1918/19. 1.T.Berlin 1978.

Oskar Oberst: Zur Verschuldung und Entschuldung des bäuerlichen Besitzes in den östlichen Provinzen Preussens, Jena 1914.

G.Obst: Das Bankgeschäft, Bd.2. Stuttgart 1930.

F.Oelssner: Die Wirtschaftskrisen, I.Bd. Berlin 1949.

R.Passow: Materialien für das wirtschaftswissenschaftliche Studium, Bd.1. Kartelle des Bergbaues, Leipzig/Berlin 1911.

W.Pieper: Theodor Wuppermann und die Vereinigung Rheinisch-Westfälischer Bandeisenschwämme, in: Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte, Bd.9. Köln 1963.

F.Pinner: Der Zusammenbruch der deutschen Roheisensyndizierung. in: Die Bank, II.Semester 1908. H.10. Berlin 1908.

F.Pinner: Emil Rathenau und das elektrische Zeitalter, Leipzig 1918.

J.Plenge: Von der Discontopolitik zur Herrschaft über den Geldmarkt, Berlin 1913.

E.Polaschewski: Die Grundzüge der kommunalen Sparkassen im kapitalistischen Deutschland, Diss. Berlin 1960.

O.Polysius: Verbandbestrebungen im deutschen Maschinenbau, Diss. Würzburg 1921.

Preussische Gesetzssammlung 1896.

Hans Proesler: Die Epochen der deutschen Wirtschaftsentwicklung, Nürnberg 1927.

Hans Jürge Puhle: Agrarische Interessenpolitik und Preussischer Konservatismus im wilhelminischen Reich /1893-1914/. Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei, Hannover 1966.

Hans Jürgen Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften, Deutschland, USA, und Frankreich im 20. Jahrhundert, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Göttingen 1975.

B.Rassow: Die chemische Industrie, Gotha 1925.

W.Rathenau: Deutschlands Rohstoffversorgung, Berlin 1916.

L.Rathmann: Bismarck und der Übergang Deutschlands zur Schutzpolitik /1873/75-1879/. in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, H.5. 1956.

Reichsgesetzblatt 1892, 1894, 1896, 1897, 1900, 1909, 1883-Nr. 1486, 1884-Nr.1552, 1889-Nr.1858,

Reichstagberichten, Bd.237, 233, 193.

Ludwig Reiners: Die wirkliche Wirtschaft, München 1931.

S.Richter: Die Struktur des deutschen Aussenhandels von 1872-1892. Wirtschaftswiss. Diss. Halle 1961.

J.Riesser: Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland, Jena 1912.

H.Ritschl: Gemeinwirtschaft und kapitalistische Marktwirtschaft, Tübingen 1931.

K.Ritter: Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus, 1.Halbbd. Berlin 1955.

H.Rosenberg: Grosse Depression und Bismarkzeit, Berlin 1967.

H.Rothmann: Zur Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktionsverhältnisse in Deutschland in der Zeit von 1871-1918, Landw. Diss. Leipzig 1963.

J.Rössler: Zur Lage der Berliner Arbeiter und ihrer sozialistischen Bewegung vom Gründerkrach bis zu den Reichstagswahlen im Jahre 1881, Wirtschaftswiss. Diss. Berlin 1957.

R.Schachner: Das Schiffsbaugewerbe, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.107. Leipzig 1903.

B.R.Schöffner: Zur Geschichte der Agrarkrisen im neunzehnten Jahrhundert, Staatswiss. Diss. Heidelberg 1933.

K.Schleising: Die neueren Veränderungen der Grundbesitzverhältnisse der Niederlausitz. Rechts und Staatswissenschaftliche Studien, H. XXII. Berlin 1911.

J.Schmidt/F.Schlote/H.Burkhardt: Viehwirtschaft und Fleisch-erzeugung in Deutschland, in: Deutsche Agrarpolitik im Rahmen der inneren und Äusseren Wirtschaftspolitik, T.1. Berlin 1932.

P.Schöller: Kartelle in der Papierverarbeitenden-Industrie, Wirtschafts.-und Sozialwiss. Diss. Köln 1929.

J.Schönemann: Die deutsche Kali-Industrie und das Kaligesetz, Hannover 1911.

A.Schröter: Die ökonomische Vorbereitung des deutschen Imperialismus auf den ersten Weltkrieg, in: Zeitschrift für Militärgeschichte, 3.Jg. H.3. Berlin 1964.

Schulze-Gaevernitz: Die deutschen Kreditbanken, in: Grundriss der Sozialökonomik, Tübingen 1915.

J.A.Schumpeter: Konjunkturzyklen, Bd.1. Göttingen 1961.

M.Seeger: Die Politik der Reichsbank von 1876-1914 im Lichte der Spielregeln der Goldwährung, in: Volkswirtschaftliche Schriften H.125. Berlin /West/ 1968.

Fritz Simon: Die Getreideeinfuhrscheine, Königsberg 1909. /Kaliningrad/

R.Singer: Das Land der Monopole: Amerika oder Deutschland? Berlin 1913.

Jan Solta: Die Bauern der Lausitz. Eine Untersuchung des Differenzierungsprozesses der Bauernschaft im Kapitalismus, Bautzen 1968.

^v
Jan Solta: Technische oder kapitalistische Landwirtschaft?
 Einige Bemerkungen zu Heinz Haushofer: "Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1965. T.2."

R.Sonnemann: Der Einfluss des Patentwesens auf die Herausbildung von Monopolen in der deutschen Teerfarbenindustrie, Halle 1963.

R.Sonnemann: Die Auswirkungen des Schutzzolls auf die Monopolisierung der deutschen Eisen- und Stahlindustrie 1879-1892, hrsg. v.d. Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Reihe 1. Bd.9. Berlin 1960.

A.Spiethof: Die wirtschaftlichen Wechsellagen, Aufschwung-Krise-Stockung, T.2. Tübingen/Zürich 1955.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1903.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1914.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1899.

Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1914.

Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1903.

H.Staudinger: Der Staat als Unternehmer, Berlin

W.Steglich: Beitrag zur Problematik des Bündnisse zwischen Junkern und Bourgeoisie in Deutschland 1870-80, in: Wiss. Zeitschr. d. Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- u. Sprachwissenschaftl. Reihe, Jg. IX. H.3. Berlin 1959/60.

P.Steller: Die Maschinenindustrie, in: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd.107. Leipzig 1903.

Sten. Berichte, Herrenhaussession 1879/80, /1879. december 17-1 beszéd./

F.Sternberg: Der Niedergang des deutschen Kapitalismus, Berlin 1932.

O.Stillich: Steinkohlenindustrie, in: Nationalökonomische Forschungen auf dem Gebiete der grossindustriellen Unternehmung, Bd.2. Leipzig 1906.

S.Strakosch: Das Agrarproblem im neuen Europa, Berlin 1930.

Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft, Vorlesungen gehalten in der Deutschen Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung, hrsg. v. Bernhard Harns, 2. vervollst. Aufl. 1.Bd. Berlin 1929.

F. Terhalle: Geschichte der deutschen öffentlichen Finanzwirtschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Schlusse des 2. Weltkrieges, in: Handwörterbuch der Finanzwirtschaft.

H.Terhorst: Kartelle und Konzerne in der papierverarbeitenden Industrie, Diss. Köln 1936.

P.Ufermann: Der deutsche Stahltrust, Berlin 1927.

P.Ufermann: Die Kartelle der deutschen Eisen und Stahlindustrie, in: Die Arbeit: Zeitschrift für Gesellschaftspolitik und Wirtschaftskunde, H.2. 1926.

Übersichten der Weltwirtschaft, hrsg. v. F.X.Neumann-Spallart, Jg. 1883. bis 84, Berlin 1887.

Übersichten der Weltwirtschaft, Jg. 1885-89.

Übersichten der Weltwirtschaft, Berlin 1878-1896.

O.Veit: Grundriss der Währungspolitik, 2. Aufl. Frankfurt a. Main 1961.

Verkehrsgeschichte, in: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd.11. Stuttgart/Tübingen/Göttingen 1961.

Th.Vogelstein: Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopoloildung, in: Grundriss der Sozialökonomik, VI. Abt. Tübingen 1914.

Von der königlichen Bank zur Deutschen Reichsbank, 175 Jahre deutsche Notenbankgeschichte, Berlin 1940.

H.Wagenführ: Kartelle in Deutschland, Nürnberg 1931.

P.Wallisch: Die Konzentration im Deutschen Bankwesen, in: Münchener Volkswirtsch. Studien, 74.Stck. Stuttgart/Berlin 1905.

A.Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815-1912, 2. Aufl. Jena 1923.

H.Walther: Theodor Adolf Moeller 1840-1925. Lebensbild eines westfälischen Industriellen, Neustadt a. d. Aisch 1958.

H.U.Weehler: Bismarck und der Imperialismus, Köln/Berlin/West/ 1969.

K.Wiedenfeld: Kartelle und Konzerne, Berlin/Leipzig 1927.

M.Wirth: Geschichte der Handelskrisen, Frankfurt a. M. 1890.

Wirtschaftliche Entwicklung des niederrheinisch-westfälischen Steinkohlenbergbaues in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, T.2. Berlin 1904.

O.N.Witt: Die Chemische Industrie, des Deutschen Reiches, Berlin 1902.

A.Wolff: Aufgaben und Organisationsformen der öffentlichen Unternehmung im Gebiete der Elektrizitätswirtschaft, in: Moderne Organisationsformen: Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 176.Bd. 2.T. München/Leipzig 1931.

W.Wygodzynski: Artikel: "Domänen", in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.1.

W.Wygodzynski: Artikel: "Landwirtschaftliches Kreditwesen", in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2.

W.Wygodzynski/T.v.der Goltz: Artikel: "Landwirtschaftliches Vereinwesen", in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2.

W.Wygodzynski: Artikel: "Landesökonomiekollegium", in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2.

W.Wygodzynski/T.v.der Goltz: Artikel: "Landwirtschaftsrat", in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2.

W.Wygodzynski: Landwirtschaftliches Genossenschaftswesen, in: Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd.2.

Roland Zeise: Zur Genesis und Funktion der deutschen Handelskammern und des deutschen Handelstages bis zur Reichsgründung 1871, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1976. T.4.